

Розділ 1. ІСТОРИЧНИЙ ТА ПЛАНУВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК м. ОДЕСИ

1.1. Коротка історична довідка

Місцевість, де розташована Одеса, має давню історію заселення. На околицях і довкола міста були знайдені залишки діяльності людини кам'яного віку, епох палеоліту і неоліту. У слободі Усатово, розташованій на околиці, виявлені численні залишки перебування людей, що жили на зламі 3-2 тисячоліть до н. е. (так званої усатівської культури). У період бронзи в 2-ому тисячолітті до н. е. тут мешкали племена ямної і катакомбної культур.

У наступному тисячолітті до н. е. Північно-Східне Причорномор'я заселяли киммерійці, скіфи і сармати. Поряд з цими кочівниками мешкали також осілі племена. На розвиток їхньої культури в другій половині 1-ого тисячоліття до н. е. значний вплив мала грецька колонізація Північного чорноморського узбережжя. На місці сучасної Одеси існувала колонія Істріанон; археологічними пам'ятками античної доби є залишки поселень у східній частині Приморського бульвару, на вул. Балківській напроти дендропарку Перемоги, на території ДП «Український дитячий центр "Молода гвардія"» у Лузанівці, а також на територіях Кривої Балки, Чорноморки, Жевахової гори.

В епоху Великого переселення народів, коли степами Північного Причорномор'я зі Сходу в Центральну й Західну Європу рухались орди готів, гунів, аварів та інших кочових племен, землеробська цивілізація продовжувала існувати. Про це свідчать залишки поселень перших століть нової ери, що знаходяться біля Херсонського узвозу, на 16-й станції Великого Фонтану, між Куяльницьким лиманом і морем.

З IX ст. край попадає у сферу впливів печенігів, половців і татар, які по черзі витискували одні одних.

На короткий час, у кінці XIII ст., одеську бухту облюбували генуезці і збудували тут пристань Джинестру.

З кінця XIV ст. територія перейшла під владу Великого князівства Литовського, одним з опорних пунктів котрого стало селище Качубеїв (у різні

часи і в різних джерелах його називали Качибей, Коцюбіїв, Качикленов, Гаджибей, Хаджибей, Аджибей). Ще за першої згадки 1415 р. селище фігурувало як значний порт для вивозу зерна¹. Враховуючи його приморське й прикордонне положення, воно знаходилось під захистом спеціально збудованого замку, який фігурує у документах 1431 р.²

У другій половині XV ст. ці землі перейшли до Кримського ханства, яке незабаром опинилось у васальній залежності від Оттоманської імперії. Між Дністром і Південним Бугом кочували ногайці (Єдисанська орда).

Протягом XVI – XVII ст. Хаджибей періодично занепадав, фігуруючи як «городище» після руйнівних походів запорізьких козаків, але кілька разів відроджувався, завдяки соляному промислу біля Хаджибейського та Куяльницького лиманів.

В першій половині XVIII ст. селище почало відроджуватись як торговельний порт так званої Ханської України – теренів між Південним Бугом і Дністром³.

Територія, яку займав Хаджибей, являла собою піднесене плато, частини причорноморських степів, що у трьох місцях перерізалось ярами (балками) та їх приярками. Напрямки балок (названих пізніше Карантинною, Військовою і Водяною) майже перпендикулярні до берега моря. Крім незначного загального нахилу у бік узбережжя рельєф має більш круті нахили у напрямі до ярів.

В середині XVIII ст. до чорноморських берегів почала впевнено просуватися Російська імперія, за рахунок земель Запорозької Січі були створені військові області Нова Сербія і Слов'яно-Сербія, заснована могутня Єлисаветинська фортеця, на місці якої пізніше виросло місто Єлисаветград (нині Кропивницький). Відповідні заходи по зміцненню опорних пунктів вживали і турки.

---

¹ Маркевич А. И. Город Качибей или Гаджибей — предшественник Одессы. — Одесса, 1894.

² Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки): До 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку / Відп. ред. І. В. Сапожников. — Одеса: ОКФА, 1999. — С. 18.

³ Лебединцев А. Г. Ханская Украина // ЗООИД. — 1913. — Т. 31. — С. 1–22.

Значення Хаджибея зросло з 1765 р. після спорудження фортеці Ені-Дунья, побачену запорожцем К. Івановим. Про неї у секретному рапорті графа П. Румянцева зазначено наступне: «За Очаковым же к Белгороду, в расстоянии от Очакова в 50 верст, при море делается крепость, коя наименована Енидунья, т. е. Новый Свет. Прежде же было там село и именовалось Куджабей. Она ж крепость зачалась делаться сего году с весны, а делают ту крепость волохи, на которую камень из степи, с речек и балок околичных возят»⁴. Росіяни були схвилювані цією звісткою і в травні наступного року поручик Чорного гусарського полку І. Ісланьєв зробив план фортеці й міста⁵. Виконаний, безперечно, по пам'яті (турки не могли дозволити робити картографічну зйомку місцевості) і досить схематично, кресленик все ж дає змогу уявити загальну ситуацію.

Незабаром Російська імперія значно активізувала боротьбу з турками на Півдні, прагнучі до територіального розширення і підвищення свого міжнародного авторитету. Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. запорожці та російські війська оволоділи селищем і фортецею Ені-Дунья. Однак, згідно з Кючук-Кайнарджійським миром, територія на захід від Південного Бугу залишилася під владою турок. Враховуючи напружені стосунки з Росією, вони не лише відновили, а й посилили укріплення. Це стосувалося і фортеці Ені-Дунья, модернізацію якої певний час здійснював французький інженер Лафітт-Клаве, що знаходився на турецькій службі і залишив спогади⁶. Після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. значна частина козаків втекла на територію, контрольовану мусульманською Туреччиною, де згодом виникли Буго-Дністровська та краще відоміша Задунайська Січі⁷.

⁴ Цитується за працею: Хаджибей – Одеса та українське козацтво ... — С. 35.

⁵ *Боровой С. Я.* Хаджибей в 60-х гг. XVIII в. (В свете новых материалов) // Записки Одесского археологического общества. — 1967. — Т. 2. — Рис. 2.

⁶ [*Лафитт-Клаве.*] Описание пути от Константинополя до Очакова. — СПб: Типография Ген. штаба, 1821. — 92 с.

⁷ *Брун Ф.* Черноморье: Сборник исследований по исторической географии южной России: В 2 ч. — Одесса, 1879. — Ч. 1. — С. 188; Хаджибей – Одеса та українське козацтво ... — С. 47 та інші.

Під час розширення південних кордонів Російська імперія втілювала розроблений при дворі Катерини II так званий Грецький проєкт. Враховуючи занепад колись могутньої Оттоманської Порти, передбачалося оволодіти Балканами і на уламках створити дві васальні держави, відродивши стародавню Дакію на місці Румунії та середньовічну Візантію зі столицею в Константинополі. Візантійська імперія окрім Греції та узбережжя Малої Азії повинна була розміщуватись також на землях Північного Причорномор'я. Тому згодом нові міста тут отримували назви з грецькими коріннями – Маріуполь, Херсон, Ольвіополь, Севастополь, Сімферополь, Нікополь, Тирасполь, Овідіополь, Одеса.

Переселенням греків, сербів, болгар та інших на терени Північного Причорномор'я, передовсім, вирішувалися три завдання: 1) ослабити Туреччину, позбавивши її економічно активного людського потенціалу; 2) з колишніх турецьких підданих сформувати відповідні військові підрозділи (грецький батальйон, арнаутський полк та інші); 3) створити економічну, військову і демографічну основу для майбутньої Візантійської імперії.

Під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр., 14 вересня 1789 р., загоном віце-адмірала Й. Дерібаса⁸ за участі українських козаків на чолі з А. Головатим і З. Чепегою знову було взято фортецю Ені-Дунья. Після закінчення війни ніякого селища вже не існувало, залишилося лише п'ять-шість будівель, розкиданих серед пустельного степу, та ще над прибережною кручею і Військовою балкою – руїни колишніх укріплень⁹.

Відразу після укладення у грудні 1791 рр. Ясської мирної угоди, що закріплювала за Російською імперією причорноморські землі між Південним Бугом і Дністром, виникла низка складних проблем. Необхідно було вирішити питання оборони, закріплення і освоєння території, що опинилась за межами основної зони розселення і напівофіційно називалась Очаківською областю. Для її захисту від турків на початку 1792 р. намічалась Дністровська лінія

---

⁸ Скальковский А. А. Адмирал де-Рибас и завоевание Хаджибея. 1764–1797. — Одесса, 1889. — 36 с., 3 л. ил.

⁹ План місцевості у 1793 р. див.: Одесса. 1794–1894: К столетию города. — Одесса, 1895. — Приложение.

фортець, первісні проєкти яких були розроблені під керівництвом інженера Ф. Деволана¹⁰. На місці фортець на східному березі Дністра, розташованих напроти Бендер і Акермана, пізніше вирости Тирасполь і Овідіополь. Складовою частиною цієї лінії мала стати й Хаджибейська, на яку покладався захист чорноморського узбережжя.

У початковий період колонізації завойованої території розвивалися локальні системи розселення у вигляді замкнених груп населених пунктів. Для заохочення залюднення нових територій активно залучали іноземців, надавали різноманітні пільги, припиняли репресивні заходи щодо втікачів, старообрядців тощо.

Серед перших селищ чільне місце у прикордонній зоні мали зайняти торговельні й землеробські поселення воєнізованого типу. З цією метою на місці Хаджибея на зламі 1791-1792 рр. передбачали влаштувати невелике місто і військову базу для скомплектованої з греків та албанців (арнаутів) так званої Середземноморської веслової флотилії під командуванням віце-адмірала Й. Дерібаса¹¹. Первісний проєкт розпланування цього поселення на підставі карт військового часу виконав у Петербурзі Ф. Деволан¹².

Групи селищ, сіл і хуторів, що формувались таким чином, потрібно було підпорядкувати адміністративним центрам. Тому указом від 27 лютого 1792 р. Катерина II наказала В. Каховському «обозреть вновь присоединенную страну, разделить оную на уезды, назначить города по способности»¹³. Це завдання виконувалось особисто губернатором разом з інженерами, а у своєму відповідному донесенні від 5 травня він особливу увагу звернув на Хаджибей, який знаходився «на возвышенном и приятном месте. Вода в колодцах пресная

---

¹⁰ Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 71–74

¹¹ Скальковский А. А. Адмирал Иосиф де-Рибас и основание Одессы. — Одесса, 1836. - С. 11.

¹² Тимофієнко В. І. Нотатки військового інженера Ф. Деволана про діяльність на Півдні України // АСУ. — 1996. — № 3, ч. 2. — С. 152; От голландского капитана до российского министра. Франц Павлович де Воллан (к 250-летию со дня рождения) /Под редакцией В. Е. Павлова, В. М. Уржанова. — СПб: Европейский Дом, 2003. — С. 236.

¹³ Одесса. 1794–1894: К столетию города. — Одесса, 1895. — С. VIII.

и хорошая. В Аджибейском лимане камыша для топки имеется довольно»¹⁴. Тоді ж на місці згаданого селища інженери А. Шостак і Матіас здійснили розвідувальні роботи і виконали топографічну зйомку¹⁵. Влітку 1792 р., виконуючи урядове завдання, В. Каховський і А. Шостак уважно оглянули місця для фортець і міст¹⁶. На початку серпня того ж року на Придністров'я прибув Ф. Деволан, який ретельно обстежив території і, використовуючи матеріали А. Шостака, доопрацював проекти не тільки фортець, а й вже затверджений кресленик селища для матросів¹⁷. Проте, проєкт 1792 р. лишився нездійсненим.

Важливе значення для заснування міст Південної України мав стратегічний фактор. Як вже зазначалося, на початку 1792 р. вирішили створити так звану Дністровську лінію фортець, куди входила і Хаджибейська, спроектована військовими інженерами на чолі з Ф. Деволаном¹⁸. Її будівництво здійснювали за новим проєктом інженера, підписаним начальником Експедиції спорудження південних фортець О. Суворовим і схваленим П. Зубовим у Петербурзі¹⁹. Почату у червні 1793 р. фортецю начорно закінчили під керівництвом Ф. Деволана наприкінці того ж року, а весною наступного тут вже розмістили війська²⁰. Зведення всіх фортифікаційних споруд завершилось в основному у вересні 1795 р. під наглядом інж. Кайзера²¹.

1793 р. в урядових колах замислилися про подальшу економічну долю всього краю і вирішили створити його головний порт та торговельний центр. Почали шукати відповідне місце й незабаром з'явилися дві пропозиції: віце-адмірал Й. Дерібас не залишав думки про Хаджибей, в той час, враховуючи

---

¹⁴ Скальковский А. А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 годах // ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 261.

¹⁵ Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Коховского состоящему при делах ея величества Екатерины II, тайному советнику В. С. Попову для доклада князю Платону Александровичу Зубову // ЗООИД. — 1881. — Т. 12 — С. 354.

¹⁶ Скальковский А. А. Адмирал де-Рибас и завоевание Хаджибея. 1764–1797. — Одесса, 1889. — С. 28.

¹⁷ Письма Екатеринославского губернатора ... — С. 376.

¹⁸ Суворов А. В. Документы: В 3 т. — М.: Воениздат, 1952. — Т. 3. — С. 129.

¹⁹ Скальковский А. А. Адмирал Иосиф де-Рибас и основание ... С. 13.

²⁰ Одесса. 1794–1894 ... — С. VIII.

²¹ Маркевич А. И. Документы, относящиеся к истории города Одессы // ЗООИД. — 1893. — Т. 16. — С. 55

зручний транспортний зв'язок завдяки Дніпру й Південному Бугу, М. Мордвинов вважав за доцільне для головного торговельного порту обрати Очаків. Інженери Ф. Деволан і А. Шостак обстежили узбережжя і довели безперечні переваги Хаджибейської гавані²². Спираючись на інженерні дослідження та використовуючи свої зв'язки при імператорському дворі, Й. Дерібас домогся позитивного для себе рішення і в травні 1794 р. з'явилися царські укази про заснування міста Хаджибея²³.

Водночас було затверджено проект розпланування Хаджибея як військового поселення, виконаний Ф. Деволаном на початку того ж 1794 р.²⁴ на підставі даних, отриманих 1792 р. і уточнених наступного року з топографії, геології та клімату. На кресленику головну увагу було приділено технічним і фортифікаційним питанням, тоді як сельбищну територію зображено схематично.

Згідно з урядовими настановами і за наявністю вельми значних асигнувань, під загальним керівництвом Й. Дерібаса, на початку літа активно заготовляли будівельні матеріали і розгорнули роботи по створенню міста й порту. Було сформовано «Експедицію будівлі гавані і міста Гаджибея з купецькою пристанню» на чолі з Ф. Деволаном, у функції якої входила не лише розробка проектів з кошторисами, а й керівництво будівельними роботами. До складу експедиції, яка спочатку працювала у Вознесенську, входили інженер-полковник Є. Ферстер, інженер-підполковник П. Харламов, цейхмейстер Шарай, інженер-капітан Кайзер та інші фахівці²⁵. Ще до урочистого закладання міста, яке відбулося 22 серпня 1794 р. (за юліанським календарем) і вважається днем його народження, було зведено кілька житлових будинків та виробничих споруд.

---

²² Смольянинов К. История Одессы // ЗООИД. — 1852. — Т. 3. — С. 343–344.

²³ Рескрипт на ім'я Й. Дерібаса наведено у багатьох історичних дослідженнях, на ім'я П. Зубова див.: ПСЗ РИ. — І. — Т. 23. — С. 514.

²⁴ Згідно з деякими джерелами затверджений Катериною II проект Хаджибея було розроблено 1793 р. (Одесса. 1794–1894 ... — С. 366.). В дійсності Ф. Деволан виконував кресленик у січні – березні 1794 р., про що він стверджує у власних спогадах, див.: Тимофієнко В. І. Нотатки військового інженера Ф. Деволана ... — С. 157; От голландского капитана до российского министра. Франц Павлович де Воллан ... — С. 236.

²⁵ Орлов А. А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса, 1885. — С. 3.

В «Експедиції» конкретно справою розподілу місць для житлової забудови завідував інженер Кайзер²⁶, іноді долучався майор Шарай²⁷. Завдання заселення міста виявилось найважчим, тому що його економіка перебувала ще в зародковому стані, а близькість кордону з Туреччиною викликала побоювання щодо загрози військового нападу. Через це у 1794 р. були зайняті далеко не всі ділянки, які намічалось, розподілити поміж мешканцями²⁸.

Вже у січні 1795 р. Хаджибей перейменовали в Одесу. Передовсім, перейменування мало наочно демонструвати ідеологічний розвив у побутуванні нового міста та старого Хаджибея. По-друге, давньогрецький корінь свідчив про зв'язок з Грецьким проектом. Згідно з легендою, пропозиція відносно перейменування йшла від археолога-аматора графа Потоцького²⁹.

На протязі 1795-1796 рр. роботи по спорудженню молів і причалів просувались доволі успішно, не припиняючись навіть взимку³⁰. Оскільки Й. Дерібас в основному знаходився у Петербурзі, то створення молодого міста цілковито лягло на плечі Ф. Деволана, який не тільки проектував різноманітні споруди, контролював їх будівництво, а й, не зважаючи на наявність затвердженого імператрицею проекту, постійно працював над поліпшенням розпланувальної композиції міста, уточнюючи її та враховуючи можливості реалізації. Також відомо, що в 1795 р. з'явився так званий Вільний ринок наприкінці Олександрівського проспекту, який пізніше назвали Старим базаром, а також «Красні ряди» для продажу тканин та інших мануфактурних виробів. В той же час почали розподіляти місця для спорудження крамниць в інших місцях Одеси³¹.

---

²⁶ Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея. 1789–1795: К столетию завоевания Хаджибея. — Одесса, 1889. — С. 21.

²⁷ Орлов А. А. Исторический очерк Одессы ... — С. 11.

²⁸ На Військовому форштадті було зайнято 498 з 560, а на Грецькому — 415 з 720 ділянок. Докладніше див. Застроение города Гаджибея, теперь Одессы в 1794 г. // ЗООИД. — 1853. — Т. 3. — С. 590–594.

²⁹ Маркевич А. И. Город Качибей или Гаджибей — предшественник Одессы. // ЗООИД. — 1895. — Т. 18, ч. 2. — С. 86.

³⁰ Смольянинов К. История Одессы... — С. 351.

³¹ Одесса. 1794–1894 ... — С. 350.

Щодо робіт в 1796 р. Ф. Деволан відзначав: «Повернувшись в Одесу на початку липня, я виявив, що роботи по будівництву порту, так само як і міста, з успіхом просуваються, а казарми і офіцерські корпуси виявились закінченими. Восени 1795 р. було посаджено багато дерев і висіяні, зокрема, такі породи як бук, липа, в'яз, дуб, ясень і кілька видів каштанів, – я побачив, що всі вони зійшли з-під землі та мали відмінний вигляд».

В результаті напруженої роботи в 1794-1796 рр. одеський порт став спроможним приймати кораблі, що поклато початок інтенсивному розвитку міста як торговельного центру Південної України.

Дещо тривожне становище склалося із початком правління Павла I, коли місту було відмовлено у державній підтримці. Проте незабаром ситуація стабілізувалася і в квітні 1800 р. почав діяти «Комітет для відбудови одеської гавані» на чолі з інженер-полковником П. Харламовим, діяльність якого схвалив Ф. Деволан, що очолив будівельні роботи по створенню комунікацій у масштабах всієї імперії³². Через деякий час П. Харламова перевели на іншу роботу і «Комітет» очолив Є. Ферстер, який незадовго до цього закінчив будівництво Овідіопольської фортеці. Для допомоги йому прислали вихідця з Голландії шлюзного майстра А. Вассінга³³. Наприкінці 1800 р. Одесу відвідав Ф. Деволан і ознайомився з виконаними роботами. В 1802 р. сюди направили чиновників Васильчикова й Солозцова, які мали допомагати Ф. Деволану, котрий знову приїжджав до міста³⁴.

Розвиток Одеси значно прискорився у ХІХ ст. Це було зумовлено, передусім, тією загальною обстановкою, що склалася в економіці Західної Європи. Так, під час континентальної блокади Англії і відповідної контрблокади через одеський порт продовжували постачати український хліб та інші товари у східні країни. Тоді ж місто перетворилося на центр транзитної торгівлі Західної й Центральної Європи з Близьким Сходом і Персією. Після перемоги над Туреччиною у 1812 р. Російська імперія приєднала Бессарабію,

---

³² Одесса. 1794-1894: К столетию города... — С. ХХІ.

³³ Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы: 1793–1823. — Одесса, 1837. — С. 90.

³⁴ Там само. — С. 92, 103.

через що кордон відсунувся від Одеси і з цього краю в одеський порт теж привозили хліб та інші сільськогосподарські продукти. А у зв'язку з тим, що після наполеонівських війн Західна Європа переживала серйозні ускладнення з продовольством, різко зріс попит на українську й молдавську пшеницю. Торговельні операції одеського порту швидко збільшувалися: якщо у 1795 р. тут пришвартувалися 39 суден, то в 1799 р. вже 249. Динаміка зростання зовнішньоторговельних оборотів виглядає таким чином: 1795 р. – 68 тис. крб., 1800 р. – 1 млн. крб., 1802 р. – 2,25 млн. крб., 1817 р. – 41,9 млн. крб.

Важливе значення серед містоутворюючих факторів також отримало ремісниче виробництво. У 1799 р. в Одесі займалося ремеслом 820 сімей³⁵. Через відсутність природних копалин характер видобувної промисловості зводився до розробки соляних промислів і різання будівельного каміння. Але великих підприємств у цих галузях не існувало. Малопридатними були й умови для обробної промисловості, бо при погано налагоджених транспортних зв'язках у місто надходило недостатньо сировини, палива і дорого цінувалися робочі руки. Разом з тим з'явилися і почали працювати промислові підприємства – на 1799 р. тут нараховувалося 24 фабрики й заводи, 8 млинів, 7 кузень³⁶. Обсяг обробної промисловості обмежувався потребами внутрішнього ринку. Тому в ті часи важливим містоутворюючим чинником залишалося сільське господарство. Сади й городи влаштовували не тільки у передмістях і околицях, а й у центральних кварталах.

Для керівництва міським господарством ще 1795 р. в Одесі було створено магістрат, а в 1796 р. – шестигласну думу³⁷. У 1802 р. відбулася адміністративна реорганізація краю і місто, через його особливе значення, виділили в особливе градоначальство, керівник якого мав широкі повноваження і у багатьох питаннях підпорядковувався не губернатору, а безпосередньо імператору. Посаду градоначальника Одеси у 1803 р. обійняв

---

³⁵ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959. — С. 245.

³⁶ Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. с историческим и топографическим упоминанием тех мест. — М., 1800. — С. 216.

³⁷ Одесса: Очерк истории города-героя. — Одесса, 1957. — С. 19.

герцог А.-Е. Рішельє, який відзначався виключними адміністративними здібностями, діловими якостями і особистою скромністю. В 1805 р. його було призначено херсонським військовим губернатором, управляючим цивільними частинами у Катеринославській і Таврійській губерніях та начальником військ Кримської інспекції. Це означало поновлення генерал-губернаторства. І оскільки канцелярія А.-Е. Рішельє залишалася в Одесі, то місто ставало неофіційною столицею всього краю. Після від'їзду Рішельє у Францію, де він очолив уряд країни, на його місце в 1815 р. призначили графа О. Ланжерона.

Зі зростанням міста поступово формується мережа освітніх і культурних закладів. В 1800 р. тут відкрили приватне училище Врето³⁸, у 1804 р. заснували комерційну гімназію і Шляхетний інститут, в наступному році – чоловічий пансіон Гільяра і жіночий Вольсея. Наприкінці 1810-х рр. вже функціонували дівоче і грецьке училища, а в 1817 р. розпочав свою діяльність Рішельєвський лицей, що через кілька десятиріч перетворився у Новоросійський університет. Розвитку місцевої преси сприяло відкриття в 1812 р. одеської типографії. Трохи раніше у місті почав діяти театр, який зіграв позитивну роль у привабленні мешканців до міста і підвищенні культури його населення.

Складності в заселенні міста відчувалися лише у перші роки його існування. В ті часи найчисленнішим контингентом були військовослужбовці, причому навіть переселених в Одесу вихідців з балканських країн визначали військовозобов'язаними й рахували як військові підрозділи. В подальшому, у зв'язку із сприятливими умовами розвитку зовнішньої торгівлі, зменшенням військової небезпеки, розширенням культурно-освітньої мережі, посиленням адміністративного значення та загальним поліпшенням побутових умов для проживання стався бурхливий приплив населення. Заможні українські, російські та іноземні купці спокушувалися перспективами швидкого збагачення, а через високу оплату праці та відносно дешевину харчів місто наповнювалося ремісниками і колишніми селянами. Зростання населення виглядало таким чином: 1795 р. – 2349 мешканців, 1797 р. – 3153, 1803 р. –

---

³⁸ Одесса. 1794–1894: К столетию города... — С. 610.

9000, 1808 р. – 12500, 1814 р. – 25000, 1817 р. – 32740. Таким чином, протягом кожних п'яти років населення Одеси збільшувалося у 1,5-2 рази; на темпах приросту майже не відбилися тяжкі наслідки чуми 1812 р., коли вимерла шоста частина жителів.

У 1802 р. в Одесі нараховувалося 1092 житлових будинки і 414 крамниць та льохів³⁹. Ймовірно, що ці цифри охоплюють і міські околиці, тому що у відомості, датованій 1 квітня 1803 р., вказується, що у місті налічується мурованих будинків – 599, землянок – 257, крамниць – 155, льохів – 43, а разом з околицями чисельність мурованих будинків зросла до 1119, кількість землянок, крамниць і погребів залишилася без змін⁴⁰. До кінця 1804 р. крім так званого Вільного ринку, Грецького базару і «Красних рядів» з'явилися ковальський, рибний, дігтярний, садовий ряди і трохи пізніше влаштували Новий базар⁴¹, квартали навколо якого склали так званий Північний форштадт⁴².

У розглянутий період в Одесі проживала відносно велика кількість людей іноземного походження, що пояснюється політикою уряду по залученню «корисних іноземців»⁴³, а також наявністю постійних закордонних зв'язків. Це теж не могло не відобразитись на розвитку міста і його забудові. Однак навіть у роки з найбільшою концентрацією в Одесі іноземців (у 1808 р. – 25%) виразно виявилася асиміляція на основі української та російської культур.

Вирішальну роль у формуванні загальноміського культурного центру відіграв театр. Питання щодо його будівництва А.-Е. Рішельє порушив незабаром після свого приїзду в Одесу. У 1803 р. він замовив проєкт споруди своєму співвітчизнику – петербурзькому зодчому Тома де Томону. Місце розташування на прибережному плато обрав Фр. Фраполлі, який тоді був єдиним архітектором у місті.

---

³⁹ Столетие Одессы... — С. 106.

⁴⁰ РДІА. — Ф. 1286. — Оп. 1. — Спр. 218. — Арк. 61, 62.

⁴¹ Одесса. 1794–1894: К столетию города... — С. 350.

⁴² Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории Одессы... — С. 145.

⁴³ ПСЗ РИ. — I. — Т. 27. — № 20600, 20601.

Суттєве значення у заснуванні Одеси та її забудови мали державні установи. В перші роки це втілювалося у діяльності «Експедиції будівлі гавані й міста Гаджибея з купецькою пристанню» на чолі з Ф. Деволаном та «Комітету для відбудови одеської гавані» під керівництвом інженера П. Харламова. Згодом функції керівництва цивільним будівництвом перейшли до недостатньо розвиненого магістрату. В результаті різнобій та безладдя проявилися і у справах відведення земельних ділянок, і міського благоустрою. Не було й належного архітектурного контролю над забудовою. Щоб упорядкувати приватне і державне будівництво градоначальник А.-Е. Рішельє, дещо раніше, ніж в інших містах Російської імперії⁴⁴, в лютому 1804 р. заснував в Одесі Будівельний комітет⁴⁵, який розпоряджався коштами із казни й міськими прибутками. Тому в його штаті, крім державних службовців (градоначальника, інженера, інспектора, архітектора), перебували і муніципальні діячі⁴⁶. Зокрема тут працювали інженери Є. Ферстер, І. Круг, архітектори Фр. і Дж. Фраполлі, О. Дігбі. В стильовому відношенні архітектура міста в ті роки витримувалась у строгих формах ампіру, який на той час панував у всій Європі.

Ще у 1803 р. головна фортеця втратила оборонне значення і була офіційно скасована у 1811 р.⁴⁷ Проте напружена міжнародна ситуація й війна з Туреччиною 1806-1812 рр. вимагали турбуватися про надійні укріплення та захист міста. Тому в Одесі вирішили спорудити так звані оборонні казарми – житлові споруди у вигляді маленьких фортець. Найбільш доцільним їх розміщення визнали по лінії Карантинного рову.

Протягом 1820-х – 1850-х рр. основою соціально-економічного розвитку міста залишалась торгівля. До хлібоекспортних операцій, за якими одеський порт став першим у Європі, додався значний обсяг імпортного обороту, оскільки в 1819-1859 рр. місто мало привілеї порто-франко, тобто можливість

---

⁴⁴ "Образцовые" проекты в жилой застройке русских городов XVIII–XIX вв. // Е. Белецкая, Н. Крашенинникова, Н. Черпозубова, И. Эрн. — М., 1961. — С. 100.

⁴⁵ ПСЗ РИ. — I. — Т. 28. — № 21161, п. 4, 5.

⁴⁶ ДАОО. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 25.

⁴⁷ ПСЗ РИ. — I. — Т. 31. — № 24839.

безмитної торгівлі. Зростання обороту вимагало покращання морехідних якостей порту, заміни парусного флоту на паровий, упорядкування під'їзних шляхів. Це сприяло не тільки активному будівництву складів, а й розвитку ремесла, фабрично-заводської промисловості. 1859 р. у місті нараховувалось 68 підприємств з річним виробництвом у 4 млн. крб.

Значення Одеси як найважливішого міста на півдні Російської імперії, своєрідного «вікна в Європу і Передню Азію» закріплювалось і адміністративним статусом. Залишаючись на положенні градоначальства, місто не лише отримало права повітового центра, а й столиці всього краю. Саме тут знаходились управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, яким тоді був видатний державний і військовий діяч князь М. Воронцов.

В місті швидко розвивались освіта, наука і культура. Рішельєвський лицей, Інститут шляхетних дівчат, чоловіча й жіноча гімназії, училища і школи з 1830 р. підпорядковувалися Одеському навчальному округу. Того ж року в місті відкрилась друга в країні публічна бібліотека. З 1828 р. діяло «Товариство сільського господарства півдня Росії», що відіграло велику роль в поліпшенні економіки краю. Ще 1825 р. відкрився міський музей старожитностей, а 1839 р. було створено «Одеське товариство історії та старожитностей», що розгорнуло роботу по дослідженню археологічних пам'яток та історії всього краю. З 1820 р. почала виходити французька газета, із 1827 р. – російськомовна «Одесский вестник», а від 1835 р. постійно видавався «Новороссийский календарь» з науковими оглядами і статистичними матеріалами. Значний вплив на розвиток літератури мав О. Пушкін, що перебував в Одесі у 1823-1824 рр.; в 1825 р. тут мешкав польський поет А. Міцкевич; 1848 і 1851 рр. сюди приїздив М. Гоголь; в 1846 р. – В. Белінський. В місті друкувались праці місцевих письменників, виходили літературні альманахи. На підмостках Одеського театру, що вважався одним з кращих, виступали М. Щепкін, П. Мочалов, К. Соленик та інші видатні актори. Для формування музикальної культури 1839 р. було

засновано філармонічне товариство. Тісно зв'язане з Європою, місто стало одним з осередків вільнодумства: тут зустрічались провідні декабристи, сюди поступали видання О. Герцена. Одеса залишалась одним із центрів національно-визвольного руху народів Балкан. В одеських друкарнях публікувались болгарські книжки, тут жили видатні борці за свободу болгарського народу.

В результаті прискороного економічного й культурного розвитку дуже швидко зростало населення Одеси. Якщо в 1817 р. тут налічувалося 32740 жителів, то в 1832 – 60000, в 1846 – 80165, а в 1866 р. в місті проживало вже 120 тис. чоловік. Відповідними темпами росло будівництво, ущільнення забудови засвоєної території супроводжувалося розширенням зони розселення.

Зросле політичне й економічне значення Одеси в житті країни вимагало рішучіших заходів по створенню адміністративного-культурного центру. Будівництвом споруд театру і ліцею закономірно почало визначатися місце розташування культурного центру приморського міста, вулиці якого були спрямовані у бік порту. В 1819 р. архітектор Ф. Шаль розробив новий проект розпланування прибережжя між Військовою і Карантинною балками⁴⁸. Схвалений губернатором О. Ланжероном, він 1820 р., за сприянням інженера К. Потье, був затверджений в уряді. У зв'язку з цим 6 липня 1821 р. було перезатверджено генеральний план всього міста⁴⁹.

Внаслідок стрімкого розширення зовнішньої і внутрішньої торгівлі, розвитку транспорту, обробної і місцевої промисловості, ремесла й санаторно-лікувальних закладів, посиленням адміністративної і культурної значущості міста швидко зростало його населення. Динаміка росту наочно видна з того, що в 1866 р. тут нараховувалося 120 тис., в 1897 р. – 405 тис., в 1910 р. – 550 тис. мешканців. Соціальний, майновий і національний склад жителів знаходив

---

⁴⁸ РДА. — Ф. 1293. — Оп. 168. — Спр. 12.

⁴⁹ Там само. — Ф. 1286. — Оп. 3. — Спр. 70. — Арк. 1.

відображення у характері забудови, формуванні вельми своєрідної структури розселення.

Таким чином, на початку ХХ ст. Одеса була третім містом в Російській імперії, котре випереджало навіть Варшаву і поступалося за кількістю населення лише столицям – Петербургу й Москві. Проте після жовтневого перевороту, Першої світової та громадянської війн ситуація в Одесі кардинально змінилася на гірше. Означені події призвели до важкої господарчої розрухи: велика кількість підприємств не працювала, міське господарство діяло з перебоями, сотні будинків виявились зруйнованими. Населення Одеси зменшилось вдвічі і складало всього 300 тис. чоловік. Порт – основа економічного процвітання – майже не працював, оскільки СРСР опинився в економічній ізоляції.

У 1920-х рр. в місті тривало відновлення нормального життя та відбудова. В наступні роки тут виникло кілька великих підприємств, змінилась структура одеської промисловості, де головні позиції зайняла металообробна галузь. Модернізувався порт, будувались лікувально-курортні заклади, відбувались певні зміни в освіті, науці й культурі. Величезні втрати архітектурної спадщини вражали і розпочався рух щодо її вивчення й збереження; був створений губернський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва. Важливою подією стало заснування архітектурного музею «Стара Одеса», співробітники якого на чолі із М. Замечком і О. Зейлігером дбайливо збирали матеріали й відомості про історію забудови міста, провідних зодчих.

Все це супроводжувалось негативними явищами – насильницькою колективізацією, штучним голодомором, репресіями, внаслідок чого не тільки зменшилось населення краю, а й відбулись демографічні зміни у місті. В 1930-і рр. під прапором боротьби з пережитками знищувались пам'ятки культової архітектури. Було знесено собор, низку православних та інших церков, синагогу, кенасу, зруйновано Старе християнське кладовище з меморіальними надгробками. Вивчення історії і культури фальсифікувалось, творчу атмосферу в художній діяльності замінив догматизм диктату, гуманістичні

ідеали поступилися жорстокій розправі з «ворогами народу». Одеса незабаром перетворилась у глибоко провінційний населений пункт Радянського Союзу, забудова якого майже не цікавила столичну владу.

Не минули місто і події Другої світової війни: 5 серпня 1941 р. почалась героїчна оборона Одеси, яка тривала 73 дні. Часи німецько-румунської окупації стали важким випробуванням для міста; звільнено воно було 10 квітня 1944 р. Наслідки військових дій були вражаючими. Виявились зруйнованими великі підприємства, портові причали й склади, залізничний вокзал, чимало інших громадських споруд, житлових будинків. Перетворилось в руїни багато архітектурних пам'яток. Відновлення житлового фонду, промислової бази та громадських установ потребувало суттєвих ресурсів. Але завдяки самовідданій праці одеситів, великій допомозі всієї країни вже в повоєнне десятиріччя місто було відроджено. Виникли нові великі заводи, виріс торговий флот, збільшився оборот порту; крім відновлення існуючих курортів створювались нові будинки відпочинку й санаторії. Розширилась мережа освітніх і культурних закладів. Внаслідок цих містоутворюючих чинників зростала чисельність населення міста, відбулись зміни в системі розселення.

Протягом 1945 – 1950-х рр. було не лише відновлено пам'ятки архітектури, реконструйовано об'єкти масової забудови, а й дещо модернізовано містобудівний образ як центрального ядра, так і прилеглих районів⁵⁰. Споруди в стилістиці радянського класицизму органічно вписалися в історичне середовище. Статус Одеси суттєво поліпшився завдяки званню міста-героя, якого цілком природно не мала навіть столиця України, інтенсивніше запрацював одеський порт, що значно активізувало економічну ситуацію.

Протягом 1950-х рр. Академія архітектури УРСР розгорнула значні історико-архітектурні дослідження. Втім архітектура Одеси, на відміну від

---

⁵⁰ Тимофієнко В. І. Відродження Одеси: Архітектура повоєнного десятиріччя. — К.: Музична Україна, 2006. — 484 с., іл

Києва чи Харкова, Львова чи Луцька, Полтави чи Кам'янця-Подільського, Чернігова чи Сум, Черкас чи Житомира, про які видавались окремі книжки, вважалась не вартою особливої уваги, зокрема, за політичними міркуваннями, адже у своїй більшості її творцями були зодчі не з російськими або українськими прізвищами.

В той же час було ліквідовано музей «Стара Одеса», а його колекцію, що знаходилась у Одеському музеї західного і східного мистецтва, розпорошено. Деякі матеріали про інші міста передали у відповідні місцеві музеї. Проектні й обмірні кресленики, гравюри, карти та інші матеріали, які стосувались Одеси, частково опинилися у фондах Одеського державного історико-краєзнавчого музею, частково переїхали до Києва, де планували створити Музей історії архітектури, а частково просто зникли.

У 1985 р. творча бригада інституту «Укрпроектреставрація» опрацювала пропозиції щодо визначення меж історико-архітектурного заповідника в Одесі. В основу роботи було покладено розуміння міста як єдиного, цілісного організму, що розвивається в часі. За такого підходу окремі споруди розглядалися не інакше, як у всій системі, в середовищі. При цьому історико-містобудівний аналіз виступив підґрунтям комплексної наукової інвентаризації, оскільки дозволяв одразу визначити стійкий у часі містобудівний каркас, що відповідає за самототожність міста при усіх змінах архітектурної тканини⁵¹. На цій основі було зроблено висновок про необхідність комплексної охорони усього старого середмістя Одеси, з чим погодився Одеський облвиконком, затвердивши межі історико-архітектурного заповідника й поставивши на державний облік понад 300 виявлених пам'яток архітектури.

Історико-архітектурний опорний план м. Одеси було розроблено у 1989 р. інститутом «Укрпроектреставрація» (Н. Мотирева) до генерального плану міста, затвердженого того ж року. У складі цієї роботи не визначалися

---

⁵¹ Нагай К., Мотирева Н. Сохранить историко-архитектурное наследие Одессы // Строительство и архитектура. – 1986. – № 4. – С. 12-15.

історичні ареали, оскільки це поняття ще не було законодавчо закріплено. Не був розроблений також проєкт зон охорони пам'яток. Та й сам історико-архітектурний опорний план був неповним, бо охоплював лише центральну частину міста.

Після здобуття незалежності Україною у 1991 р. уряд і адміністрація міста вживали заходів із збереження культурної спадщини та мультинаціонального розмаїття Одеси.

За останнє десятиліття критична ситуація зі збереженням містобудівної та архітектурної спадщини Одеси загострилась. Зношення житлового фонду в центральній частині міста, переважна частина якого має історичну, культурну, мистецьку цінність, агресивне нове будівництво, надмірна перевага туристично-розважального фактору, джентрифікація тощо, вимагають вжиття найактуальніших заходів з забезпечення історично сформованого середовища міста.

Одеса зазнала значних втрат від забудови історичного центру сучасними житловими будинками та бізнес-центрами. Здійснюються перебудови чи просто руйнуються будівлі, які мають історичне та культурне значення. До прикладу, в 2008 р. на головній вулиці міста – Дерибасівській, було зруйновано готель «Спартак» (первісна назва «Імперіал»), багато років стояв в руїнах будинок Руссова, нині відреставрований, Грецька площа практично повністю зруйнована, повністю зруйнований парк Аркадія, інтенсивно забудовується Французький бульвар, під загрозою збереження через сусідню залізобетонну новобудову Будинок-стіна, активно забудовується узбережжя.

1.2. Природні особливості місцевості, що визначають своєрідність планування та просторової побудови м. Одеси

Ключову роль на усіх етапах становлення містобудівної структури м. Одеси відігравали природні умови, зокрема: наявність великої зручної бухти та високого плато розташованого над нею. Схема плану (локація основних містобудівних вузлів, напрями головних магістралей, малюнок

вуличної мережі) була визначена характером рельєфу, наявністю великого водного басейну, його розмірами та конфігурацією, а також розгалуженою балочно-яружною системою.

Саме такі природні умови від давніх часів стали визначними для обрання місця найдавнішого поселення на цій території. Його головною функцією був зумовлений вибір ділянки на підвищеному плато над морем, що забезпечило з одного боку його захист, а з другого боку торгівельну функцію. Саме доступ до моря, як шляху сполучення, став визначальним та був головною умовою існування поселення. Розміщення укріпленого поселення в давні часи, а з часом і фортеці на плато, є однією з найбільш поширених схем.

Основним елементом ландшафту з містобудівної точки зору є рельєф місцевості як виразник усіх інших: структури водних та морських басейнів, корінних і насипних порід, рослинності та ґрунтів. Саме відмінності у побудові рельєфу суттєво впливали на різницю в композиції історичних міст. Найважливішими чинниками при заснуванні поселень були ділянки підвищеного рельєфу, саме вони визначали локацію міського ядра, навколо якого формувалось передмістя з сіткою вулиць, орієнтованих на центр. В процесі еволюційного розвитку за ядром закріплювалась роль не лише функціонального, а й композиційного центру. У подальшому особливості рельєфу використовували для підсилення значущості головних споруд, які зводили на підвищених ділянках та у місцях зламу кута. Важливою ставала і можливість огляду ансамблів з вигідних позицій.

Одеса значною мірою зберегла містобудівну структуру пов'язаних із морем крутих схилів і візуальні зв'язки поміж ними – запоруку формування зовнішніх і внутрішніх міських панорам і силуетів. Найширші по фронту панорами Одеси розкриваються з тих напрямів і точок, де на передньому плані присутні плато та водна поверхня. Художня цінність панорам значно зростає при такій побудові рельєфу, яка сприяє розкриттю багатопланової композиції міської забудови. Багатство змісту панорам міста Одеси залежить також від вертикалей, висотного контрасту між ними і масовою забудовою, а також

долучення до панорам ділянок природного ландшафту – акваторії моря, зелених насаджень. У контекст містобудівної системи Одеси вписуються і навколишні пейзажі – в якості розвитку міського простору, силуету, фону для панорам. Природні елементи проникають всередину міста, створюючи разом зі штучними об'єктами нерозривне ціле – міський ландшафт. Озеленені схили балок та берег моря, ділянки з рослинністю активно впливають на виразність образу і через свою неповторність є важливою запорукою художньої індивідуальності міста Одеси, що набуває особливої ваги у добу стандартних архітектурних рішень, при небезпеці нівелювання образних характеристик.

У процесі історичного формування містобудівних систем виникають певні кількісні і масштабні співвідношення між природною та штучною складовими середовища, параметрами ландшафтних елементів та архітектурних споруд. За своїми розмірами і характеристиками – висотою, масою, довжиною фасадів, вертикальним і горизонтальним членуванням – архітектурні споруди можуть перебувати у рівновазі з елементами ландшафту (дзеркалом моря, балками та яругами, пагорбами, незабудованим простором), композиційно їх пригнічувати (нівелювати) або поступатись. Традиційні для Одеси співвідношення елементів ландшафту і архітектури разом з іншими факторами формують сприйняття містобудівного ансамблю з позицій відчуття його простору та масштабу в цілому.

1.2.1. Ключові елементи природного ландшафту, його основні осі та вузли

У наявній на сьогодні ландшафтній і містобудівній ситуації охороні підлягають в першу чергу ділянки збережених ландшафтів. Всі ці території пов'язані з історично сформованою розпланувально-просторовою композицією міста, з видовим розкриттям пам'яток архітектури й містобудування. Ландшафт історичного ядра м. Одеси складають: бульварна частина на прузі плато і схили, які є природною основою та невід'ємною частиною ансамблю Приморського бульвару, та пам'ятка архітектури і містобудування та садово-паркового мистецтва парк ім. Т. Г. Шевченка

(Олександрівський міський парк). Обидва зазначені ландшафтні утворення є складовими панорами історичного центру з боку Одеської затоки. В межах комплексної охоронної зони знаходяться також такі значні ландшафтні об'єкти культурної спадщини як: пам'ятка архітектури і містобудування та садово-паркового мистецтва Міський сад, пам'ятка архітектури і містобудування сквер Пале-Рояль, бульвар Олександрівського проспекту, Старобазарний сквер та сквер Соборної площі.

З точки зору збереження природного середовища, видового розкриття історичного центру міста, виділяється акваторія Одеської затоки починаючи від мису Ланжерон і закінчуючи північною межею Нафтової гавані.

Місцевість вздовж краю плато, прилегла до Французького бульвару – історично сформована частина міста, яка до недавнього часу зберігала розпланувальну структуру, функціональне використання в якості рекреаційної території і пов'язаний з ними характер забудови. На території знаходяться ділянки дач і заміських садиб, парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва ім. В. Чкалова, парку санаторію «Аркадія», інших санаторно-курортних закладів, а також територія Ботанічного саду Одеського національного університету ім. І. Мечникова. Забудова являє собою окремі малоповерхові садибні будинки, дачі, корпуси санаторіїв, значна кількість яких є пам'ятками архітектури. Вони розташовані в глибині ділянок серед щільної рослинності, штучно насадженої в період освоєння території. До означеної території з заходу прилягає дендропарк Перемоги (51,6 га), створений протягом 1954-1970 рр., – пам'ятка садово-паркового мистецтва. Проте, на теперішній час містобудівна ситуація дещо змінилась. З'явилися висотні об'єкти на Французькому бульварі, зокрема в історичній місцевості Отрада, а також на території деяких дачних ділянок. Таким чином змінилися висотні параметри в забудові Французького бульвару та намітилася тенденція до зміни її щільності.

Місцевість, що розглядається, не має історичних домінант і виразного силуету забудови. Однак ландшафт її, як він сприймається з боку моря, є характерним для всього узбережжя – від мису Ланжерон до південної межі

сучасного міста (Зеленого мису). Рівнина пологохвилястої поверхні Причорноморської низовини, розчленована яругами та балками, на території якої розташовано місто Одеса, обривається до моря уступом заввишки близько 30-50 м. Уздовж узбережжя простягається зсувна тераса шириною від 50 до 300 м. Такий характер рельєфу берегової території спостерігається протягом усієї хвилеподібної в плані лінії берега Чорного моря, загальний напрям якої – з півночі на південь.

Слід відзначити традиційний характер середовища Меморіалу героїчної оборони м. Одеси, історичного місця, де у 1941 р. знаходилась вогнева позиція 411-ї берегової батареї Одеської військової морської бази (побудована 1936 р.), взятого на облік як пам'ятка історії місцевого значення рішенням Одеського облвиконкому № 381 від 27.07.1971 р. Комплекс знаходиться серед штучно створеного парку, історичною цінністю якого є Алея Пам'яті, висаджена на північно-західному боці Меморіалу 10 квітня 1989 р. рідними військовослужбовців, що загинули в Афганістані; дубова, каштанова, ліщинова та інші алеї, посаджені мешканцями Одеси, які разом мають також цінність ландшафтного утворення.

При огляді морської панорами міста Одеси від південної до північної його меж, мис Ланжерон відокремлює різні за характером частини міста. Природні обриси берегів Одеської затоки, на відміну від берегів південної частини міста, зазнали значних змін у зв'язку зі спорудженням портових, гідротехнічних та берегозахисних споруд.

Між мисом Ланжерон і Північним Одеським мисом знаходиться Одеська затока, з акваторії якої сприймається головна панорама історичного центру міста і панорама частини міста, розташованої далі на північ від нього, яка теж є територією рекреації.

Край рівнинного плато Причорноморської низовини урвищем проходить вздовж узбережжя Одеської затоки на північний захід: під ансамблем історичної центру міста, далі понад Пересипом, який від'єднав колись Хаджибейський і Куяльницький лимани від Чорного моря, обрамляє

акваторії лиманів, мисом Жевахової гори виступаючи між ними, та обводить Північно-Одеський мис. Така структура ландшафту міста читається в панорамі з боку Одеської затоки.

Як території, що відіграють важливу роль в образі населеного пункту, пов'язані з видовим розкриттям об'єктів культурної спадщини в панорамах і силуетах, звідки відкриваються цінні види на історичне населене місце, слід зазначити певні частини Жевахової гори, Лузанівки і Північного Одеського мису.

Значну роль у формуванні північно-східної частини міста відіграє Жевахова гора. Це плато між Хаджибейським і Куяльницьким лиманами, що підноситься на 40 м над рівнем моря. В давні часи плато знаходилось між руслами згаданих лиманів і мисом видавалось у море. Нині південний край плато Жевахова гора розміщується на відстані 750 м від урізу води Одеської затоки. В період з другої половини 5 ст. до н. е. до першої половини 3 ст. до н. е. на мисі існувало грецьке поселення, територія якого є пам'яткою археології. За часів будівництва турецької фортеці Хаджибей на плато зводились оборонні споруди. Крім історичної, Жевахова гора має цінність як елемент ландшафту, з верхів'я якого можна оглянути великий простір прибережної місцевості, моря, а також панораму історичного центру міста.

Лузанівський ліс знаходиться в прибережній панорамі Одеської затоки. Рукотворність лісового урочища, близьке розташування від Одеси, традиційне використання території як зони відпочинку, а також висока орнітологічна, зоологічна та ботанічна цінність (в тому числі як ареалу проживання видів, занесених до Червоної книги України) надає велику естетичну привабливість цій території.

Такий прояв поняття ландшафт, як лікувальні грязі, ропа, хлоридно-гідрокарбонатна натрієва вода сарматського ярусу неогену разом із сприятливим кліматом – помірно-континентальним з жарким сухим літом, м'якою малосніжною нестійкою зимою, мають важливі бальнеологічні якості, для використання яких на території курорту «Куяльник» наприкінці XIX – на

початку ХХ ст. був побудований комплекс споруд, взятих на облік як пам'ятки історії, науки і техніки, монументального мистецтва. Комплекс прилягає до водоймища Куяльницького лиману, з півдня та заходу захищений схилом Жевахової гори, який є характерним середовищем згаданих пам'яток.

1.2.2. Ступінь перетворень природного ландшафту людиною в процесі містобудівного розвитку міста Одеси

Цінність історико-культурної спадщини міста Одеси залежить від ролі природних умов і містобудівного значення пам'яток архітектури і їх комплексів, формуючих просторову структуру історичних районів, його композицію, архітектурний вигляд, організацію внутрішньоміського простору.

Природні умови постійно впливають на розвиток міста. В результаті багатовікової діяльності людини в ньому починають переважати своєрідні архітектурні ландшафти – естетично взаємопов'язані системи природніх ландшафтів і їх антропогенних модифікацій. Поняття «архітектурний ландшафт» тотожно поняттю «міський ландшафт».

Перетворення природного ландшафту обумовлені видами діяльності людини у сферах будівництва, транспорту, виробничій, комунально-побутовій. Природний рельєф Одеси інтенсивно змінювався під впливом сукупності цих чинників.

Встановлення причин виникнення міста і факторів, що визначали характер його еволюції дозволяють з'ясувати походження тих чи інших якостей та надати їм оцінку. Особливе значення має уявлення про характер формування первісного міського ядра, оскільки його своєрідність зазвичай накладає відбиток на весь наступний хід формування містобудівної системи. Розвиток міської структури відбувався шляхом спадкоємності і збереження планувальної основи, що зумовлено сталим характером ведучих компонентів міського ансамблю. Найбільш тривалими у часі були природні фактори й тісно з ними пов'язана система містобудівних вузлів та головних вулиць міста, а також система укріплення і дренажу складних ділянок рельєфу.

Комплекс містоутворюючих чинників, особливості розселення, що залежали від системи трудових і культурно-побутових зв'язків в умовах динамічного торгового міста, знаходили матеріальне втілення у розпланувальній організації міста. Поряд з цим, характер останнього зумовлювався ще низкою природних, соціальних, національних і естетичних факторів.

Відповідно до низки цих принципів і був виконаний інженером Ф. Деволаном проєкт міста, затверджений у 1794 р. Катериною II. На цьому етапі для міста найістотнішим був розвиток економічної бази, тобто порту, а через близькість турецького кордону – його надійний захист.

Втім, у затвердженому кресленнику було закладено фундаментальні основи. Головні елементи міського організму були виділеними й гармонійно взаємопов'язаними завдяки вдалому використанню рельєфу. Житлову зону заплановано на підвищеному плато, порт – на низинній прибережній смузі. Обидва яри (Карантинний і Військовий) використані як спуски від міських кварталів до портових причалів; широка Карантинна балка призначалась для стрічкового розміщення складів. Таке розмежування сельбищної і виробничої територій у двох рівнях – явище дуже прогресивне для європейського містобудування кінця XVIII ст. Причальну набережну порту з виробничими й складськими будівлями та спорудами обслуговуючого призначення повинні були доповнювати висунуті у море пристані, хвилерізи та моли з майданчиками для розміщення підйомних засобів і маяків. За їх допомогою бухту поділено на чотири гавані: Карантинну, Купецьку, Адміралтейську та Військову.

Ділянки високих берегів Одеської затоки здавна відігравали і відіграють роль активних компонентів архітектурно-просторових композиції міста. Їх значення посилювалося з будівництвом тут високих будівель. Долини невеликих водних потоків і ярів стають природними рубежами, посилені в минулому оборонною спорудою Хаджибейської фортеці. Виявлення цих особливостей має важливе значення не тільки для вивчення умов виникнення

і еволюції Одеси, а й для розуміння тих закономірностей побудови архітектурно-просторової композиції міста, які були покладені в основу його послідовного розвитку.

На кресленіку Ф. Деволана докладно показана велика фортеця із забудовою та земляними укріпленнями. Між нею та Карантинною балкою, вздовж урвища, над прибережною кручею, передбачалася стрічка з довгих соляних магазинів. Для захисту селища намічалася теж колишне турецьке укріплення над Військовою балкою і прибережною кручею. Трапецієподібне каре його кам'яних стін ставало ядром земляного укріплення із бастионним фронтом з напільного боку. На деякому віддаленні від обох оборонних комплексів мали розташовуватись житлові квартали, що пояснювалось влаштуванням еспланад – вільних від забудови територій, необхідних для обстрілу фортечними гарматами

Позитивними якостями цього проєкту, які збереглися і в майбутньому, стали достатня ширина вулиць (12-15 саж.), їхня орієнтація у морську далечінь, а також провітрювання та інсоляції при проєктуванні меридіональної мережі кварталів.

Слід зазначити, що кресленик плану міста 1794 р. необґрунтовано вважають основним проєктом міста Одеси. Однак, не зважаючи на «высочайшую» апробацію, це лише ескізна схема, з якої використано принципи композиційної побудови районів, розміри кварталів і вулиць. Цей документ практично послужив основою для розподілу земельних ділянок у перші тижні існування міста.

Важливе значення у містобудівній історії міста Одеси належить останньому плану Хаджибея (наступні вже Одеси), виконаному в грудні 1794 р. Ф. Деволаном. План детельно фіксує всю забудову, що існувала на той час. Як і на попередньому кресленіку намічені головні гавані та хвилерізи, що їх розділяють, а узбережжя усіяно складськими спорудами.

На широкій долині Водяної балки з криницями показано Молдаванську слободу, як прямиий ланцюг з дев'ятьма хатками. На лівому схилі яру, перед

цим ланцюгом, намічались два квартали, що членувались на сім ділянок кожний, та півциркульна площа між ними з обеліском або фонтаном. Досить цікава також розпланувальна пропозиція частини Пересип. Цей форштадт планувався у низині, вздовж морського берега, у вигляді чотирьох рядів прямокутних кварталів із середньою головною вулицею.

Внаслідок швидких темпів розвитку міста у перший рік його існування постало завдання терміново розвинути розпланувальні ідеї, які з'явилися наприкінці 1794 р. Тому вже в 1795 р., коли Хаджибей перейменували на Одесу, Ф. Деволан склав перспективний проєкт розвитку міста. Використовуючи територіальні резерви рівнинного плато, розпланувальні мережі розширювались далеко на південь, у бік степу.

На зазначеному кресленнику комбінацію прямокутно-прямолінійних вуличних мереж під кутом 45° збережено, але їх сполучення здійснено не по одній прямій вулиці, а уступами. Гострі та тупі кути кварталів західної частини мали виходити на три меридіональні (Преображенську, Трикутний провулок й одну нездійснену) і три широтні вулиці (Успенську, Велику Арнаутську й одну нездійснену). Архітектор передбачав, що зі збільшенням розмірів сельбищної території не можна механічно розвивати мережу кварталів, тому що селище може «розколотися» на дві частини. Тому меридіональна мережа розширяється на південь сходами. Першу з них було здійснено вже у ті роки, і на захід від вул. Преображенської на два квартали продовжили Успенську, Базарну і Велику Арнаутську. Потім знову на два квартали у тому ж західному напрямку виступали Велика й Мала Арнаутські, Новорибна і ще чотири вулиці, які не були реалізовані.

Крім, власне Одеси, Ф. Деволан проєктував передмістя на низинній піщаній смузі між морем та лиманами. Тут, на Пересипу, три стрічки продовговатих кварталів повторювали лінію берегової дуги, розділені вулицями 10-сажневої ширини.

Важливе значення цих проєктів полягало у тому, що в них чітко зафіксовано ступінь перетворень природного ландшафту в процесі

містобудівного розвитку Одеси з подальшим зростанням забудови міста. Місто охоплювало навіть ділянки за вул. Новорибною, тобто території, які опинилися за межами карантинного рову, прокладеного у 1799 р. Не зважаючи на велику кількість земельних ділянок, призначених для заселення і незайнятих, будівництво концентрувалося, переважно у східній частині Одеси, між Військовою й Карантинною балками. На Дерібасівській і Грецькій вулицях житлові будинки і громадські споруди інколи зливалися у суцільний фронт квартальної забудови.

1803 р. головну фортецю Одеси перетворили на карантин і вона втратила оборонне значення. Офіційний указ про її скасування було видано у 1811 р., але напружена міжнародна ситуація і війна з Туреччиною 1806-1812 рр. вимагали турбуватися про надійні укріплення і захист міста. Тому вирішили спорудити навколо Одеси з напільного боку так звані оборонні казарми – житлові споруди у вигляді маленьких фортець. Найбільш доцільним їх розміщення визнали по лінії випрямленого у 1805 р. карантинного рову. Внаслідок цього колись випадково прокладена межа, яку раніше в перспективних проектах міста не брали до уваги, тепер закріплювалася монументальними спорудами військових казарм і ставала вирішальним фактором у подальшому територіальному розвитку Одеси. Місто назавжди було зупинено у своєму розвитку могутнім бар'єром, із розпланувальних задумів зникло багато вулиць, кварталів, деякі площі. В наступних планах Одеси вже більше не існувало великих квадратних майданів для ярмаркової торгівлі та вулиці, що простягалися далеко у степ. Міркуваннями оборони узбережжя також диктувалося розпланування адміністративного центру в приморській частині. Значно енергійніше територіальне розширення міста після 1811 р. стало можливим тільки за рахунок передмість.

На наступному плані міста 1814 р. Молдаванку позначено як невеличке селище з двома десятками хатин, розташованих вздовж однієї вулиці, що знаходилася над Водяною балкою. Тяжіння передмістя до Одеси виявилось у різкому збільшенні його території за рахунок тих земель, які до 1811 р.

намічалися резервними для розвитку міської території.

В 1819 р. архітектор Ф. Шаль розробив новий проєкт розпланування прибережжя між Військовою і Карантинною балками. Схвалений губернатором О. Ланжероном, він у 1820 р., за сприяння інженера К. Потьє, був затверджений в уряді. Згідно з проєктом Ф. Шаля, головного значення набував широкий Приморський бульвар з півкруглою площею посередині. Він поєднувався з Біржовою, Театральною і Катерининською площами, органічно створюючи просторово цілісну кільцеву систему.

У середині XIX ст. був створений величний ансамбль Приморського бульвару з напівкруглою площею посередині, пам'ятником А.-Е. Рішельє. Від пам'ятника до моря ішли мармурові сходи, зведені в 1837-1841 рр. за проєктом Ф. Боффо.

Важливими компонентами історично сформованого міського ландшафту Одеси, які зумовлюють індивідуальний вигляд міста, є: зв'язки між природним середовищем та міськими панорамами; архітектурно-просторова композиція, зумовлена природним ландшафтом, планувальною структурою, архітектурними домінантами, їх взаємним розташуванням, характерною висотою рядової забудови, її специфічними ознаками, вирішенням фасадів тощо.

До цінних ділянок м. Одеси, що наділені високими пейзажними якостями, можуть бути віднесені природні ландшафти – ділянки з характерним пейзажем, що органічно включені до панорами міста. Структура рельєфу міста багато в чому визначила місце розташування видових точок і видових зон. Ці місця в історико-архітектурному опорному плані виділені як цінні ділянки ландшафту, що сприяє умовам його панорамного сприйняття і огляду пам'яток.

Слід зазначити, що в середині XIX ст. Одеса мала виразний художній вигляд, що досягалося функціональною злагодженістю житлової і виробничої зон, відсутністю контрасту між центром і околицями, виключно високим рівнем архітектури житлових, громадських і виробничих споруд. З низки різних видових точок відкривалися захоплюючі панорами. Особливо

вражаючим був вигляд міста з моря, коли перед глядачем в усій своїй величній панорамі з'являлась прибережна смуга з портовими спорудами і маса споруд над крутими кручами з імпазантним фасадом Приморського бульвару. Загальна панорама Одеси визначалась поступовим збільшенням висоти житлових будівель від околиць міста до центру. Вертикалі шпилів і яруси дзвіниць, куполи храмів і вежі громадських споруд надавали силуету міста живописності та розмаїття. При забудові вулиць широко вживався принцип замикання їх перспектив крупними і висотними об'ємами. У рядовій забудові були виділені містобудівні ансамблі загальноміських і районних громадських центрів. Одеським архітекторам середини XIX ст. вдалося створити просторово цілісне й естетично виразне середовище в масштабах великого міста.

Друга половина XIX ст. відзначалась розширенням зовнішньої і внутрішньої торгівлі, розвитком транспорту, обробної і місцевої промисловості, виробництва й санаторно-лікувальних закладів. Одеса перетворюється на значний адміністративний та культурний центр де швидко зростає населення.

У розпланувальному розвитку м. Одеси в цей період спостерігалась відсутність чіткої системи, проєктів перспективного розвитку міста не розроблялось. Зі збільшенням обороту порту виробнича зона розширялась в бік Пересипу. Тут в 1890-х рр. за проєктом інженера М. Лишина спорудили Нафтову гавань, в результаті створення якої місто й передмістя Пересип виявилися майже відрізними від морської акваторії.

В 1862-1865 рр. збудували Одесько-Парканську залізницю. Для зв'язку з пристанями порту залізнична колія відгалужувалась у районі Дальніх Млинів і трасувалася по лівому схилу Водяної балки. У 1867-1872 рр. проклали гілки по території Пересипу і до Куяльницького лиману. Місто опинилось у кільці залізниць, від нього було відрізнено низку передмість.

Головний розвиток сельбищної території на початку XX ст. намітився у південному напрямі. Невеликі селища виникли з появою курортів біля

Куяльницького і Хаджибейського лиманів. Створювалися санаторії у приморських дачних районах Відради, Аркадії, Малого, Середнього і Великого Фонтанів. Головними магістралями тут були дороги, прокладені ще у ХІХ ст. Малофонтанську дорогу за ініціативою інженера В. Зуєва розширили з 17 до 25 м та перейменували на Французький бульвар. Під керівництвом інженера М. Безчастнова з 1900-х рр. почали прокладати Новоаркадійську дорогу. Згідно із популярними в Європі ідеями міст-садів, за проектом інженера М. Шапіро в 1912-1914 рр. між 4-ю й 5-ю станціями Фонтанської дороги створили селище-сад «Самодопомога», незабаром забудований за проектами провідних одеських зодчих.

Сучасний містобудівний підхід до збереження культурної спадщини передбачає охорону не тільки окремих видатних об'єктів, а й навколишнього природного та міського середовища в умовах, в яких виникли і існують пам'ятки містобудування й архітектури. До ландшафтних об'єктів слід відносити сади і парки, що примикають до пам'яток архітектури та містобудування, та є самодостатніми об'єктами. Виявленню та охороні підлягають окремі природні пам'ятки м. Одеси, що мають естетичну та історичну цінність. Особливу увагу в історико-архітектурному опорному плані приділено виявленню особливостей ландшафту, які вплинули на формування індивідуального і своєрідного вигляду Одеси, на вибір місця її розташування, на структуру і композиційну побудову історичного центру. До таких особливостей в Одесі, відносяться рельєф місцевості і структура басейну Чорного моря.

На початок ХХ ст. покращився міський благоустрій: був заснований і впорядкований Олександрівський парк, створені сквери на кількох площах і почалось озеленення вулиць. До 1880 р. майже всі вулиці центральної частини та магістралі в передмістях отримали гранітну бруківку; влаштовувались тротуари з плит вулканічної лави й місцевого черепашника. Продовжилось спорудження мостів: над Карантинною балкою ще 1863 р. архітектор Ф. Гонсіоровський закінчив спорудження Строганівського мосту через два

річища, в 1889-1890 рр. С. Ландесман звів металевий міст Коцебу вздовж вул. Поліцейської. У 1870-і рр. були виконані основні роботи зі спорудження водогінної станції біля Чумної гори і прокладання відповідної мережі на території міста. На кінець XIX ст. одеський водогін вважався кращим у Російській імперії. На початку 1890-х рр. спорудили сплавну каналізацію – фекальні й стічні води направлялися на Пересип, де створили велику зону полів зрошення. Для нічного освітлення центральних вулиць в 1866 р. влаштували газове освітлення, а з початку XX ст. – електричне.

Наступний етап містобудівного розвитку припав на 1920-і – 1930-і рр. і пов'язаний з плановістю господарства. Згідно з урядовими постановами у місті формувалися три курортні зони: північна – на Хаджибейському й Куяльницькому лиманах, приморська – в Аркадії й на Фонтанах, південна – у Люстдорфі, що забудовувались відповідними комплексами.

Природний рельєф м. Одеси – балково-яружна система, басейн Чорного моря, характерні пейзажі, рослинність, видові зони і точки віднесено до історико-містобудівних цінностей та нанесено на історико-архітектурний опорний план.

Методологія визначення цінності і збереженості міського ландшафту Одеси, композиції її історичного центру базувалася на:

- художній виразності панорам і силуету історичного центру, обумовленій наявністю історичних архітектурних доміант (ансамблів, комплексів і окремих споруд), особливістю їх розташуванні на рельєфі; наявністю великого архітектурного комплексу фортеці, декількох домінуючих об'ємів, культових споруд, що розташовуються на складному рельєфі і мають виразний силует;
- цінності природного ландшафту, його участі в формуванні образу міста;
- історично сформованих композиційно-видових зв'язках між архітектурними доміантами і акцентами та можливості їх огляду;
- історико-архітектурному та історико-культурному потенціалі міського середовища (ансамблевості забудови міста, його насиченості пам'ятками та об'єктами культурної спадщини).

1.2.3. Коротка характеристика природної складової ландшафту як найбільш сталого структуро- та формоутворюючого чинника

Одеса розташована на північно-західному узбережжі Чорного моря, на перетині шляхів з Північної та Центральної Європи на Близький Схід та в Азію, у центрі Одеської області, між Біляївським, Овідіопольським та Лиманським районами. Місто знаходиться у східноєвропейському часовому поясі. Площа міста сягає 162,4 км², густина населення – 4672 осіб/км². Джерела питної води на території міста нині – це бюветні комплекси, а також централізоване постачання водою Одеси та прилеглих околиць, що здійснюється з річки Дністер по 40-кілометровому водогону через водозабір в місті Біляївка. Поблизу міста знаходяться три великих лимани: Куяльницький, Хаджибейський та Великий Аджалицький (Сухий).

Північно-східна частина Одеси, яка прилягає до Хаджибейського, Куяльницького та Великого Аджалицького лиманів, в основному низовинна і характеризується значною пересіченістю рельєфу. На заході місцевість відзначається маловодністю, широкі рівнинні території перерізані численними балками та лощинами. Центральна частина міста, що на сході виходить до Чорного моря, характеризується найбільшою антропогенною зміненістю ландшафтів, великою площею забудованої території, переважно плоским вирівняним рельєфом, за винятком прибережних розчленованих районів. На півдні розташований Сухий лиман, помітна дещо менша урбанізованість, рівнинні території перемижуються балками, які виходять до узбережжя лиману та Чорного моря. За схемою фізико-географічного районування, територія Одеси відноситься до Причорноморського середньостепового краю степової зони, Дністровсько-Бузької низовинної області, Чорноморсько-Комінтернівського фізико-географічного району. Природну основу центральної частини міста та його західних і південно-західних районів формують середньостепові ландшафти дренованих лесових рівнин, з чорноземами південними важкосуглинковими залишково-слабкосолонцюватими в поєднанні з темно-каштановими солонцюватими

грунтами та в комплексі з лучно-чорноземними глеєвими грунтами і глеєсолодями. Північно-східна частина сформована ландшафтами дренажних лесових рівнин з чорноземами південними залишково-солонцюватими.

Характерними формами рельєфу є балки, яруги та узбережжя.

Балки – Холодна, Нерубайська, Кабакова, Дальницька, Баштанна, Крива, Бурлач'я Балка та інші. Розміри балок залежать від їх віку.

Узбережжя – Куяльницького, Хаджибейського, Сухого, Великого Аджалицького лиманів, Чорного моря, а також район Пересипу.

На схилах балок, лощин, в ярах та біля узбережжя широко розповсюджені ерозійні процеси, велику площу займають території різного ступеня змитості: від слабозмитих до сильнозмитих. Крім того, поширені також намиті території, штучно вирівнені ділянки та кар'єри.

Одеса знаходиться в межах Причорноморського артезіанського басейну. Підземні води відносяться до усіх стратиграфічно-генетичних комплексів – від сучасних до архейсько-протерозойських.

Вододільна рівнина є найбільш підвищеною частиною зі слабо хвилястою поверхнею. Абсолютні відмітки поверхні змінюються від 270 м на північному заході до 25-50 м на південному заході. Загальний ухил поверхні південний і південно-західний. Аналіз особливостей рельєфу дозволив виділити геоморфологічні рівні, як екзогенного, так і неотектонічного генезису. В межах Північно-Західного Причорномор'я глибини розчленування рельєфу земної поверхні складають 150-250 м на північному заході та 20-60 м на півдні й південному заході. В межах території Великої Одеси глибини розчленування збільшуються від вододілів до схилів долин і морського узбережжя від 10-20 до 80 м. В межах міста глибини розчленування рельєфу також збільшуються від плато (5-10 м) до схилів лиманів і берегу моря (до 50-70 м).

Орієнтовна довжина Одеси: з півночі на південь – 32 км, з заходу на схід – 12 км. Середня висота міста (включаючи історичний центр) над рівнем моря – 50 м. Найвища точка – Жевахова гора (65 м над рівнем моря), а найнижча –

Куяльницький лиман (4,2 м нижче рівня моря).

Довжина берегової лінії Одеси складає близько 30 км.

Зелена зона міста представлена парками, скверами, набережними бульварами. Крім того, в місті є озеленені території, насадження яких мають непорядкований характер і не сформовані у зелену зону (прибережні схили та ін.). Вона має розсіяний (груповий) тип каркасу.

Площа зеленої зони – 742,1 га. Забезпеченість населення зеленими насадженнями дорівнює 7,4 м²/особ., що складає 34% від норми. Планується її розширення за рахунок створення нових парків і скверів.

Природно-заповідний фонд: в місті існує 3 об'єкта ПЗФ загальнодержавного значення («Одеські катакомби», «Ботанічний сад», «Зоологічний парк») та кілька – місцевого значення (парки, сади, санаторії).

В цілому об'єкти ПЗФ займають площу 246,3 га.

1.3. Основні етапи розвитку планування та історичного формування забудови міста

Визначним фактором є те, що народження Одеси збіглось в часі з періодом розквіту вітчизняної містобудівної культури кінця XVIII ст. Тому у розплануванні міста виразно втілюються ідейно-художні й стильові принципи класицизму з притаманними йому доцільним використанням рельєфу, чітким функціональним зонуванням, регулярністю вуличної мережі, ясними акцентами площ в архітектурному й функціональному відношеннях, а трохи пізніше – виділенням парадно-репрезентативного центру та іншими характерними рисами. У розпланувальній організації Одеси традиційно знайшов матеріальне втілення комплекс містоутворюючих чинників, особливості розселення, що залежали від системи трудових і культурно-побутових зв'язків в умовах динамічного торгового міста. Поряд з цим, планувальна структура визначається низкою природних, соціальних, національних і естетичних факторів.

Разом з тим варто зазначити низку містобудівних перетворень, що мали місце до кінця XVIII ст., до періоду масштабних розпланувальних заходів зі створення нового міста. Перед усім йдеться про оборонне значення міста періоду активного протистояння Російської та Османської імперій, зведення та реконструкцію фортифікаційних укріплень, що тривалий час визначали розвиток міста.

Зокрема, у 1765 р. на території північно-західного боку сучасного Приморського бульвару, біля крутих схилів, над прибережною кручею і Військовою балкою розташовувалось земляне укріплення бастионного типу, оточене еспланадою. На південь тривалий час зберігались руїни укріплення. Цивільне життя селища протікало в зоні Карантинного яру, який на березі Чорного моря закінчувався невеликою пристанню на дерев'яних палях. Між яром і фортецею розташовувався квадратний в плані гостиний двір, неподалік від котрого знаходились мечеть, лавки для приїжджих купців, будинок яничарського бея. У тальвегу було влаштовано колодязь, споруджено складські будівлі, а в усті – казенна хлібопекарня та будинок «нинішнього командира над містом». Здійснена державним коштом житлова забудова «для янычар, куечиров турецких и малой части христиан волохов, построенное на выезде», тобто розміщалась на західному боці Карантинної балки, ближче до фортеці.

Модернізацію фортеці певний час здійснював французький інженер Лафітт-Клаве, що знаходився на турецькій службі і залишив спогади⁵². Згідно з креслениками 1784 р. та 1789 р., тут був мурований замок з воротами між двома круглими баштами і бастионом на протилежному боці⁵³. Безперечно, його оточувало невелике укріплення із земляними ровами, валами у кам'яному

---

⁵² [Лафитт-Клаве.] Описание пути от Константинополя до Очакова. — СПб: Типография Ген. штаба, 1821. — 92 с.

⁵³ Докладніше опис замку див.: Мурзакевич Н. Н. Гаджибейский замок // ЗООИД. — 1867. — Т. 6. — С. 595–597; Маркевич А. И. Развалины Гаджибеевской крепости в 1818 году // ЗООИД. — 1898. — № 21, ч. 3. — С. 7–8; Добролюбский А. О. Причудливая судьба остатков Хаджибея // Реставрация, реконструкция, урбоекотология: Матеріали до щорічного міжнародного симпозіуму RUR'98. Одеса, Б.-Дністровський 4–6 вересня 1998. — Одеса, 1998. — С. 76–79.

одязі⁵⁴. Біля фортеці досить швидко розвивався форштадт⁵⁵. Після 1775 р. неподалік від Хаджибею, на Пересипу, з'явилося селище запорожців⁵⁶.

У 1792 р. розроблено проєкт селища для матросів у вигляді компактного житлового утворення з прямокутною сіткою кварталів, розташованих по обидва боки від Карантинної балки. Основні вулиці мали бути паралельними балці і спрямовувались у бік моря. В кожній частині селища передбачались однакові площі з церквами. На низинній прибережній смузі намітили причальну набережну зі складами, а для захисту акваторії порту – три хвилерізи. З обох боків Хаджибей повинні були захищати дві невеликі фортеці, поставлені на підвищеному плато над значними кручами. Для однієї з них мали реконструювати колишнє турецьке укріплення, другу проєктували на схід від селища, на місці теперішнього парку ім. Т. Г. Шевченка. Для будівництва військового шпиталю призначалася ділянка на протилежному березі Військової балки. Ще далі, з боку степу, нарізались місця для приватних садів і виноградників.

Попри те, що проєкт 1792 р.⁵⁷ лишився не реалізованим, він фіксує виток планувальних ідей міста. Причому деякі закладені в ньому принципи виявились пізніше реалізованими, адже тут були знайдені розміри кварталів, орієнтація вулиць у бік моря, вірно намічені місця для фортець і шпиталю.

У першій половині 1790-х рр. на місці сучасного парку ім. Т. Г. Шевченка зведено невелику за розмірами зіркоподібну в плані, з п'ятьма бастіонами й чотирма рavelінами, земляну фортецю⁵⁸. Навколо овальної у плані площі, де проєктували військову церкву та незабаром збудували гауптвахту, звели шість великих споруд з внутрішніми дворами:

---

⁵⁴ Слід відзначити, що з кінця XVII ст. переважно споруджувалися земляні фортеці. Муровані укріплення з напівкруглими баштами типу бастей зводились лише в XIV–XV ст. Тому турецька фортеця Ені-Дунья обов'язково мала земляні вали, рови й бастіони, займала відповідну територію навколо своєрідного ядра, донжону, яким міг стати відремонтований мурований замок, збудований раніше. Втім це питання ще вимагає дослідження.

⁵⁵ *Боровой С. Я.* Хаджибей в 60-х гг. XVIII в. ... — С. 130–136.

⁵⁶ *Брун Ф.* Черноморье: Сборник исследований по исторической географии южной России: В 2 ч. — Одесса, 1879. — Ч. 1. — С. 188; Хаджибей – Одеса та українське козацтво ... — С. 47 та інші.

⁵⁷ РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 124.

⁵⁸ РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 136 та інші.

арсенал, провіантський магазейн, солдатські казарми, інженерний будинок з майстернями й сараями⁵⁹.

У подальшому військовий фактор визначав містобудівні заходи по облаштуванню міста впродовж першого етапу розвитку.

Перший етап:

Містобудівні ідеї та базові принципи розпланування Одеси

Фундаментальні основи планувального розвитку міста закладені в проєкті, виконаному Ф. Деволаном і затвердженому 27 травня 1794 р. Катериною II⁶⁰. У ньому головну увагу зосереджено на вирішенні фортифікаційних і технічних питань, тоді як сельбищну зону зображено схематично. На першому етапі найістотнішим був розвиток економічної бази, тобто порту, а через близькість турецького кордону – його надійний захист. Крім того, суттєвим фактором було відносно велике селище для матросів Середземноморської веслової флотилії.

Головні елементи міського організму є взаємопов'язаними завдяки вдалому використанню рельєфа. Житлову зону заплановано на підвищеному плато, порт – на низинній прибережній смузі. Обидва яри (Карантинний і Військовий) використані як спуски від міських кварталів до портових причалів. Причому широка Карантинна балка призначалась для стрічкового розміщення складів. Таке розмежування сельбищної і виробничої територій у двох рівнях – явище дуже прогресивне для європейського містобудування кінця XVIII ст. Причальну набережну порту з виробничими й складськими будівлями й спорудами обслуговуючого призначення повинні були доповнювати висунуті у море пристані, хвилерізи та моли з майданчиками для

---

⁵⁹ РДІА ВМФ. — Ф. 3. — Оп. 23. — Спр. 950. — Арк. 91–93. У своїх спогадах Ф. Деволан відзначає: "фортецю в Одесі з п'ятьма бастіонами та їх зовнішніми ділянками, укріпленими окопами, плацдармами, казармами, пороховими погребами, провіантськими магазейнами, арсеналами й колодязями, а також зі спорудженням оборонних будівель нового порту, де були передбачені палісади та укріплення — імператорський штандарт там було піднято 22 вересня адміралом Дерібасом" (див. *Тимофієнко В. І.* Нотатки військового інженера Ф. Деволана ... — С. 161; От голландского капитана до российского министра. Франц Павлович де Воллан ... — С. 242.).

⁶⁰ Проект або його рукописні копії неодноразово опубліковано у різних виданнях, наприклад: Одесса. 1794–1894: К столетию города. — Одесса, 1895. — Приложение; Город-герой Одесса / И. И. Котков и др. — М.: Стройиздат, 1977; тощо. Гравіровані копії проекту зберігаються в ОДІКМ та інших сховищах.

розміщення підйомних засобів і маяків. За їх допомогою бухту поділено на чотири гавані: Карантинну, Купецьку, Адміралтейську й Військову.

Досить докладно показана велика фортеця із забудовою та земляними укріпленнями. Між нею та Карантинною балкою вздовж урвища над прибережною кручею передбачалася стрічка з довгих соляних магазинів. Для захисту селища намічалася теж колишнє турецьке укріплення над Військовою балкою і прибережною кручею. Трапецієподібне каре його кам'яних стін ставало ядром земляного укріплення із бастионним фронтом з напільного боку. На деякому віддаленні від обох оборонних комплексів мали розташовуватись житлові квартали.

Під житлову забудову призначалась вся територія між Карантинною і Військовою балками та велика ділянка із західного боку від Військової. Згідно зі стильовими принципами класицизму за основу розпланування покладалась засоби ортогональної композиційної системи. Дві паралельні балки – спуски до порту – визначили трасування меридіональних Олександрівської, Катерининської, Рішельєвської, Італійської та Польської вулиць. На інших боках від балок намічалася ще по одному ряду кварталів і відповідно вулиці Преображенська й Канатна. Перпендикулярно до всіх них, що незначно відхилялись від меридіану, проектувалося сім широтних вулиць – орієнтовно від Ланжеронівської до Троїцької. Більшість кварталів тут передбачались квадратної форми – 60×60 сажнів, і лише крайні мали розміри 45×60 і 45×85 саж.

На захід від цієї меридіональної сітки під кутом 45° намічалась інша сітка з 16 кварталів, обмежена приблизно Єлизаветинською, Кінною та Ямською вулицями. В основному квартали були прямокутними із сторонами від 60 до 90 сажнів. В середині міста, на перетині осей Грецької, Коблевської і Гульової вулиць, передбачалась велика, квадратна у плані з розкритим кутом, площа для грецької церкви.

Враховуючи військовий контингент та інтернаціональний характер майбутнього населення, Ф. Деволан передбачав храм серед великої фортеці і

три церкви для цивільних: католицьку на початку Військової балки, мусульманську мечеть біля розгалуження Карантинної балки та російську у вигляді циліндричної ротонди по осі вулиці Рішельєвської. Відсутність площі навколо храму, через що перерізалась меридіональна магістраль, нетрадиційна форма православного храму – все це свідчило про недостатню кваліфікацію проєктувальника та відсутність професійної експертизи.

Позитивними якостями цього проєкту, які збереглись у подальшому, були достатня ширина вулиць (12-15 сажнів), їхня орієнтація у бік моря, врахування провітрювання та інсоляції при проєктуванні меридіональної сітки кварталів. Що ж стосується сполучення двох сітчастих ділянок під кутом 45° , то її можна оцінити двозначно. Такий механістичний зв'язок і відсутність яскраво вираженого громадського центру позбавляють розпланування міста художньої виразності, але в межах невеликого селища по лінії сполуки двох сіток можна одержати ефектні «інтер'єри» міської забудови.

Проєкт 1794 р. є концептуальною пропозицією, яка визначила принципи композиційної побудови районів, розміри кварталів і вулиць. Разом з іншими креслениками, виконаними у 1794 р., він став основою для формування планувальної системи центральної частини Одеси, практично послужив основою для розподілу земельних ділянок у перші тижні існування міста.

Разом з тим, до суттєвих недоліків проєкту варто віднести те, що ним не передбачено створення головного торговельного центру краю, розміри міста залишались вельми скромними (лише 48 кварталів), а саме місто розглядалось перед усім як військова база для Середземноморської веслової флотилії, що сполучалась з купецькою гаванню.

Невдовзі розроблено «План Аджибейских укреплений, начатые 22-го июня 1793 года...»⁶¹. На цьому кресленику знову докладно показано споруди

---

⁶¹ РДВІА. — ВУА. — Ф. 418. — Спр. 598. — Арк. 1. Цей кресленик, виконаний інженер-підпоручиком О. Карповим під керівництвом Ф. Деволана та завізований генералом О. Суворовим, отримав тенденційно завищену оцінку у вітчизняній пресі (див. *Ясевич В. Е.* Из истории строительства Одессы // *Строительство и архитектура.* — 1964. — № 4. — С. 39–40.). Це пояснюється поширеним у 1960-і роки кон'юнктурним бажанням приписати роль засновника Одеси "великому русскому полководцу", одночасно принижуючи значення Й. Дерібаса та Ф. Деволана.

головної фортеці; натомість малий форт позначений таким, що планувалось перетворити в адміралтейство веслової флотилії. У розплануванні житлової зони, як і раніше, місто не наблизалося до морського берега, за крайніми вулицями простягався безкрайній степ. Ніяких карантинних застав, санітарних кордонів, які б фіксували межі міської території, не передбачалося. Сельбищну територію розширено, додано два рядки кварталів у західній частині селища, крайніми вулицями там вже стали орієнтовно Софіївська та Ольгіївська. Намічалось спорудження мостів у вигляді кам'яних арок через Карантинну й Військову балки. виправлено помилку у розміщенні російської церкви, яка планувалась в центрі прямокутної площі, розширеної за рахунок ділянок прилеглих кварталів. З'явилися ще деякі зміни порівняно із затвердженим проектом, уточнений характер розташування деяких магазинів і споруд.

Про подальшу працю Ф. Деволана по удосконаленню розпланування міста свідчить кресленик, датований серпнем 1794 р.⁶², де не показано головну фортецю і всю увагу сконцентровано на житловій забудові. Сельбищна територія міста суттєво збільшилась. Останньою вулицею меридіональної сітки стала Успенська, на одну вулицю в степ просунулася і західна частина міста. Більшість кварталів (62) розкреслено на земельні ділянки й пронумеровано, на них показані зведені житлові будинки. Крім того, у західній частині міста намічено понад 20 кварталів «для приумножения городского строения» і таким чином місто мало зайняти все підвищене плато до Водяної балки. Разом з тим, у своїй західній частині місто суттєво «відступило» від морського берега і над прибережною кручею й Військовою балкою запроєктовано морський шпиталь. На протилежному боці Військової балки, у меридіональній сітці, навколо малого форту, показано масштабне трапецієподібне в плані каре адміралтейських будівель із церквою посередині. Своім висотним об'ємом вона повинна була також завершити перспективу вул. Катерининської і збагатити панораму міста з боку моря. А на місці

---

⁶² РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 98. — Арк. 1.

майбутнього Приморського бульвару крім малого форту передбачено три ряди довгих матроських казарм. Вздовж огорожі намічались офіцерські будинки. Весь комплекс зв'язувався би із морським шпиталем мурованим мостом через Військову балку.

Змінено розташування російської церкви – тепер її намічали серед кварталу, оточеного Поліцейською, Рішельєвською, Поштовою і Катерининською вулицями. Центральне положення зберігала грецька церкви, але ні форма, ні розміри площі навколо неї ще не змінені. Проте мусульманська мечеть вже зникла з проєктних задумів. На її місці, як і у інших шести кварталах вздовж Карантинної балки, повинні були розміститись ряди складів.

На плані, виконаному у листопаді 1794 р.⁶³, Ф. Деволан зобразив лише оборонні споруди, а місто показав тільки в межах існуючої на той час житлової забудови. Втім за минулі три місяці вона ущільнилась в кварталах вздовж Грецької та Дерібасівської вулиць. Досить багато невеличких будівель, можливо складського призначення, з'явилося і на протилежному боці вул. Польської, завдяки чому сформувалась її траса. Разом з тим, жодної споруди ще не відзначено у трьох кварталах за Військовою балкою.

Важливе значення у містобудівній історії міста належить останньому плану Хаджибея (наступні вже Одеси), виконаному в грудні 1794 р.⁶⁴ Ф. Деволаном. Тут скрупульозно зафіксовано всю забудову, що існувала. Знову, як і на затвердженому кресленнику, намічені головні гавані та хвилерізи, що їх розділяють, а узбережжя усіяно складськими спорудами. У східній меридіональній частині міста істотних відмінностей від серпневого кресленника немає; лише забудова деяких кварталів стала густішою.

Змінюють місця культові споруди. У створі Олександрівського проспекту католицька церква вже відсутня. Її запроектовано на площі між Рішельєвською, Катерининською і Поштовою вулицями, колись відведена для

---

⁶³ Там само. — Спр. 126.

⁶⁴ Там само. — Спр. 159.

російської. Остання тепер мала зайняти центральне місце на Соборній площі між двома розпланувальними сітками. Форма самої площі також істотно змінюється. Замість квадрату з одним розкритим кутом вона вже набуває семигранного абрису. Що ж стосується грецької церкви, яку раніше планували на Соборній площі, то тепер її перенесли у західну частину міста, де збільшили кількість кварталів.

Територію розширили у бік моря й Водяної балки, намітили дві площі, які пізніше з деякими корективами були здійснені як Новобазарна і Лютеранська. Тільки у ті часи їхній зміст намічався іншим, тому ще серед них збирались звести грецьку й вірменську церкви, вирішені у вигляді круглих в плані ротонд.

На лівому березі Військової балки шпиталь отримав прямокутний в плані обрис та мав розміститися на великій трапецієподібній ділянці.

Нарешті, в усіяній криницями широкій долині Водяної балки показано Молдаванську слободу, яка на той час утворювала прямий ланцюг із дев'яти хаток. На лівому схилі яру перед цим ланцюгом намічалися подібні крилам птаху два квартали, що членувались на сім ділянок кожний, та півциркульна площа між ними з обеліском або фонтаном.

Досить цікава також розпланувальна пропозиція частини Пересип. Цей форштадт намічався на низовині, вздовж морського берега, у вигляді чотирьох рядів прямокутних кварталів із середньою головною вулицею. Провідна роль останньої визначалась би ромбоподібною площею, утвореною за рахунок зрізаних кутів прилеглих кварталів.

Деяке уявлення про зовнішній вигляд Одеси тих днів дає аксонометричний кресленик, на якому зображена прибережна зона⁶⁵. Він є наочним свідомством ретельності виконання й продуманості розпланувальних ідей, прагнення Ф. Деволана всі планіметричні рішення перевіряти об'ємними побудовами.

---

⁶⁵ Там само. — Спр. 111.

Існує ще один проект того часу, де передбачався перспективний розвиток міста. Це виконаний на замовлення Й. Дерібаса у картографічному депо в Миколаєві і гравірований М. Сабліним кресленик «Гаджибеевская бухта с означением по берегам оной ситуации, полагаемой при городе Гаджибее военной гавани, купеческой пристани и построенных в 1793 и 1794 годах укреплений»⁶⁶. Судячи навіть з напису, можна зробити висновок, про його виконання наприкінці 1794 р. Однак виконавець був погано обізнаний з топографічною ситуацією і глибокі Карантинна й Військова балки майже проігноровані, тобто показані дуже короткими. Зовсім схематично зафіксовано забудову великої фортеці. Некоректно позначено так званий малий форт, який замість відкритої еспланади виявився оточений кільцем споруд. Незрозумілу стрічку споруд також зображено навколо шпиталю на іншому боці Військової балки. В основному відзначена загальна композиційна ідея розпланувальної системи міста, напрями і орієнтація вулиць, комбінація прямокутних сіток під кутом 45° тощо. Однак і тут можна побачити занадто багато помилок у кількості вулиць, масштабі кварталів, особливо у східній частині міста.

1794 р. місто вже поділялось на два райони – Грецький та Військовий форштадти. Грецьким форштадтом називали сітку кварталів, розташовану навколо площі на початку Карантинної балки, що підтверджує архівний кресленик 1794 р., підписаний віце-адміралом Й. Дерібасом⁶⁷.

З часів заснування міста почало існувати і Старе християнське кладовище, яке знаходилося на південь від меридіональної частини міста, на відстані близько 400 сажнів від вул. Троїцької. Воно представляло собою прямокутник площею 21 десятина⁶⁸; за ним розмістилося засноване незабаром єврейське кладовище⁶⁹.

---

⁶⁶ Стара Одеса: Архітектура Причорномор'я. — Одеса, 1927. — С. 27, № 84. Кресленик зберігався в методичному фонді НДІТІАМ, Г-3094. Зараз знаходиться в колекції ДАОО під № 475.

⁶⁷ РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 99. — Арк. 1.

⁶⁸ Одесса. 1794–1894: К столетию города. — Одесса, 1895. — С. 347.

⁶⁹ Там само.

Через швидкі темпи розвитку міста у перший рік його існування, постало завдання терміново розвинути розпланувальні ідеї, які з'явилися наприкінці 1794 р. Тому вже на початку наступного 1795 р., коли Хаджибей перейменували в Одесу, Ф. Деволан склав новий перспективний проєкт розвитку міста⁷⁰.

Використовуючи територіальні резерви рівнинного плато, розпланувальні сітки розширювались далеко на південь, у бік степу. Сельбищна зона зберігала компактність і досягала величезних для тих часів розмірів – понад 1 тис. десятин. Кількість житлових кварталів мала перевищувати 230, число площ досягало 10, вулиць – 54, провулків – 8. Якщо б меридіональну сітку вдалося повністю здійснити, то її межею опинилася би вулиця Семінарська, продовжена до перетину вулиць Прохоровської та Степової. У західній частині міста за вулицею Дігтярною намічалось ще вісім паралельних одна одній вулиць, остання з яких проходила б приблизно на місці Михайлівської площі.

Комбінацію сіток під кутом 45° збережено, але їх сполучення здійснено не по одній прямій вулиці, а начебто уступами. Гострі та тупі кути кварталів західної частини мали виходити на три меридіональні (Преображенську, Трикутний провулок й одну нездійснену) і три широтні вулиці (Успенську, Велику Арнаутську і одну нездійснену). Мабуть проєктувальник Одеси передбачав, що зі збільшенням розмірів сельбищної території не можна механічно розвивати сітки кварталів, тому що селище може «розколотися» на дві частини. Тому меридіональна сітка розширюється на південь за його задумом, начебто сходинками. Першу з них було здійснено вже у ті роки, і на захід від вулиці Преображенської на два квартали продовжили Успенську, Базарну і Велику Арнаутську. Потім знову на два квартали у тому ж західному напрямку виступали Велика й Мала Арнаутські, Новорибна і ще чотири вулиці, які не були реалізовані.

---

⁷⁰ РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 161. — Арк. 1.

При вирішенні питань розселення основну увагу приділено етнічним ознакам мешканців. Центром Грецького форштадту, заселеного греками і албанцями (арнаутами), повинна була стати велика квадратна площа, розташована на початку Карантинної балки, на її перетині з вулицею Малою Арнаутською. Вірмени і євреї мали зайняти квартали у західній частині міста, де громадськими центрами виступали дві однакові за розмірами прямокутні площі, нанизані на вулицю Дворянську. Вихідців з країн Західної Європи (німців, поляків, італійців тощо) передбачали розселити компактно, неподалік від католицької церкви. Нарешті, серединне положення в місті зберігала простора Соборна площа з російською церквою св. Миколи, розпочатою будівництвом у тому ж 1795 р. В кварталах навколо неї і планувалось виділяти земельні ділянки українцям та росіянам.

Крім цих площ, що несли функції громадських центрів національно-релігійних районів, у місті намічалось створити ще п'ять відкритих просторів: дві еспланади перед адміралтейством і шпиталем, одну прямокутну площу на перетині Садової та Кінної вулиць із церквою посередині та дві площі для базарів. Основний ринок запроєктовано по вісі Військової балки у вигляді широкого проспекту, забудованого торговельними рядами, який підводив до просторої квадратної площі, обрамованій по периметру крамницями. Так народилася ідея протяжної стрічкової структури торговельного центру Одеси – одне з найвищих досягнень українського містобудування. Друга, більш значна за розмірами ринкова площа, зміщувалась з осі проспекту у зону сполучення розпланувальних сіток. Однак вона залишилась нездійсненою.

Крім, власне, міста Ф. Деволан проєктував передмістя на низинній піщаній смузі між морем та лиманами. Тут, на Пересипу, три стрічки витягнутих кварталів відповідали дузі берега.

Характерною рисою цього проєкту, як і наступних планів Одеси, стало те, що житлові квартали й вулиці намічали на місці Старого християнського і єврейського кладовищ, що вже існували. Ігнорування некрополів у проєктних пропозиціях видається необґрунтованим, адже тоді санітарним питанням

приділялось багато уваги і при розміщенні цвинтарів враховували напрями світу, пануючі вітри та інші чинники. Тому відсутність кладовищ на креслениках міста свідчить про недостатній містобудівний досвід Ф. Деволана і його наступників П. Харламова, Є. Ферстера, Фр. Фраполлі.

Проект 1795 р. зіграв велику роль у розпланувальному розвитку Одеси і в значному ступені був реалізований.

Наступні плани міста, виконані під керівництвом інженера П. Харламова, в основному продовжують проєкт 1795 р. Підтвердженням цьому є кресленик 1799 р.⁷¹, де повністю повторене деволанівське вирішення із незначними доповненнями. Зокрема, трохи відзначаються за розмірами і напрямками пірси та хвилерізи, а у розплануванні сельбищної території додано декілька трикутних кварталів над Водяною балкою і один квартал на правому березі Карантинної балки над прибережним схилом. Серед площ змінила свою форму й зменшила розміри Преображенська. Вона вже отримала п'ятикутні обриси.

Значний інтерес представляють підписані П. Харламовим проєкти Одеси, виконані у 1799 р.^{72,73} На креслениках порт зображено у фактичному стані, без показу перспективного розвитку. Основна увага приділена житловій зоні. Також, як і в проєкті Ф. Деволана, місто розгорталося далеко у степ й зберігалася композиційна взаємопов'язаність його частин. Щоправда, за вулицею Канатною можна побачити тільки два ряди кварталів, які знаходилися за вулицею Пантелеймонівською. Крім того, невеликі зміни відбулися у розміщенні, характері забудови і змісті площ.

Важливе значення всіх цих проєктів полягало також у тому, що в них чітко зафіксовано подальше зростання забудови міста. Вона розташовувалася навіть на ділянках за вулицею Пантелеймонівською, тобто на тій території, яка опинилася за межами карантинного рову, прокладеного у 1799 р.⁷⁴

---

⁷¹ РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 20159. — Ч. 1. — Арк. 36–37.

⁷² РДІА ВМФ. — Ф. 3. — Оп. 23. — Спр. 950. — Арк. 90.

⁷³ РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 141. — Арк. 1.

⁷⁴ Орлов А.А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса, 1885. — С. 23.

Незважаючи на велику кількість земельних ділянок, призначених для заселення і незайнятих, будівництво концентрувалося, переважно, у східній частині Одеси між Військовою й Карантинною балками. На Дерібасівській і Грецькій вулицях житлові будинки і громадські споруди інколи зливалися у суцільний фронт квартальної забудови.

Громадські споруди почали зводити в Одесі ще до заснування міста. Це пов'язано зі створенням фортець, що зіграли значну роль у процесах містоутворення. Комплекс споруд всередині Хаджибейської фортеці складався з казарм, складів і арсеналу, розміщених навколо площі з церквою. Неподалік від неї звели будинок коменданта і гауптвахту – одноповерхову будівлю, оздоблену в класицистичних формах⁷⁵ з пласким портиком, звершеним трикутним фронтоном⁷⁶. Значно імпозантнішим передбачався будинок коменданта⁷⁷. Центральний корпус з мезоніном і тридільними вікнами з'єднувався колонними переходами з господарськими корпусами, що торцями звертались до площі.

В перші роки існування міста для адміністрації зводили скромні одноповерхові споруди⁷⁸. Так, будинок капітана порту мав входи з торця і двору, звертаючись до вулиці чотирма вікнами⁷⁹, а споруда адміралтейської канцелярії – сімома⁸⁰. На Військовому форштадті за проектом П. Харламова звели будинок головнокомандуючого флотом⁸¹. Але після ліквідації веслової флотилії Й. Дерібаса тут розмістили пансіон Вольсея⁸² і під керівництвом Є. Ферстера перебудували.

---

⁷⁵ РДІА ВМФ. – Ф. 3. – Оп. 23. – Спр. 950. – Арк. 91.

⁷⁶ РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 27. – Спр. 233.

⁷⁷ РДІА ВМФ. – Ф. 3. – Оп. 23. – Спр. 23. – Арк. 93.

⁷⁸ Там само. – Арк. 93 і 94.

⁷⁹ РДВІА. – Ф. 349. — Оп. 27. – Спр. 115.

⁸⁰ Там само. – Спр. 112.

⁸¹ Там само. – Спр. 149.

⁸² Тимофеев В. И. Строительство зданий общественного назначения в г. Одессе конца XVIII – начала XIX в. // Архитектура и графика: Краткие содержания докладов к XXVII научной конференции ЛИСИ. — Л., 1969. — С. 19–22.

Представницький вигляд мав будинок начальника порту⁸³. Периметр ділянки займали господарчі будівлі і Г-подібний в плані двоповерховий корпус, куди входили по пандусу з боку двору. Вражали анфілади приміщень з вікнами, зверненими до вулиці. Центр головного фасаду виділявся об'ємом ризаліту з фронтоном і балконом вздовж трьох прорізів, чим контрастно підкреслювався мірний повтор вікон, горизонталі цоколя, міжповерхової тяги і карнизу.

Досить великим був так званий інженерний будинок, де працювали Ф. Деволан та інші військові інженери. Розміщений на березі Військової балки, він вирішувався двоповерховою масою з високим дахом і виділявся на напівпустельній місцевості серед землянок і крихітних будиночків перших мешканців міста⁸⁴. Поздовжня і поперечні стіни ділили споруду на чотири секції навколо двомаршових сходів, а гладенькі стіни фасадів злегка відтінялися невеликими кріповками. Після перебудови 1810-1812 рр. секційне планування втратило чіткість, а фасади стали багатшими⁸⁵. Кути закріпили рустованими лопатками, кріповки відзначили пілястрами з плоскими арками.

Загалом першим адміністративним спорудам властиво типологічне розмаїття, що пояснюється численністю вимог у молодому місті й відсутністю можливостей наймати будівлі у жителів, як це робилося в старих селищах. Тому їх зводили з належним розплануванням і скромного вигляду через економію коштів і те, що авторами були, переважно, інженери. В їх вирішенні мала місце особливість, характерна більшості громадських споруд того часу – суміщення з житловою функцією.

Неподалік від так званого малого форту, на протилежному боці Військової балки в 1794 р. за проектом Ф. Деволана⁸⁶ почали будувати військовий шпиталь. Він складався з одноповерхових корпусів, що групувалися навколо прямокутного двору, куди вели три проїзди. З одного

---

⁸³ РДІА ВМФ. – Ф. 3. – Оп. 23. – Спр. 950. – Арк. 96. Авторську реконструкцію див.: Тимофеєнко В. І. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 154.

⁸⁴ РДІА ВМФ. – Ф. 3. – Оп. 23. – Спр. 950. – Арк. 95.

⁸⁵ РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 27. – Спр. 237.

⁸⁶ Там само. — Спр. 119.

боку знаходились дві Г-подібні в плані вузькі господарські будівлі, з другого – широкий лікарняний корпус, який отримав в плані вигляд літери «П». У його розплануванні використано галерейно-зальний прийом – вздовж великих залів з ліжками для хворих витягнулися галереї. Посередині корпус включав в себе призматичний об'єм церкви. Відкриті галереї з боку двору надавали споруді риси затишку й камерності, такі контрастні суворому зовнішньому вигляду. Втім споруду недобудували, в 1801 р. її аварійний стан зафіксував інженер І. Гартінг⁸⁷, а наприкінці 1800-х рр. розібрали залишки.

Інтенсивною була також забудова кварталів Грецького форштадту – між Успенською, Базарною, Великою і Малою Арнаутськими вулицями. Вже у 1797 р. тут виник Грецький базар⁸⁸. Тоді він розміщався на площі, яка знаходилася на перетині Малої Арнаутської та Ремісничої вулиць. На іншому боці Військової балки багато будинків з'явилося на Преображенській та прилеглих до неї вулицях. За так званім Вільним ринком купець Афанасьєв спорудив низку мурованих м'ясних крамниць, що вишукувалися у лінію, а також бойні у степу⁸⁹. Останні адміністрація міста дозволила будувати, але з умовою їх знесення у майбутньому⁹⁰. Навпроти крамниць Афанасьєва отримали дозвіл будувати м'ясні лавки купці Самарін, Чура, Яловіков і міщанин Боборикін⁹¹, внаслідок чого з'явилася вул. Старорізницька.

Швидке збільшення забудови Одеси в останні роки XVIII ст. відображено і у статистичних показниках. Так, у 1797 р. в місті вже нараховувалося 346 будинків, 223 землянки та 384 крамниці й льохи⁹². Трохи інші цифри можна побачити у «найпідданішому звіті» за 1797 р., де наголошувалося, що тоді в Одесі було 398 мурованих крамниць і 61 льох⁹³. За свідченням сучасників, в 1799 р. в Одесі було 506 кам'яних будинків, 233

---

⁸⁷ Там само. — Спр. 168, 169.

⁸⁸ Одесса. 1794-1894: К столетию города... — С. 350, 377.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Орлов А.А. Исторический очерк Одессы... — С. 21.

⁹¹ Одесса. 1794-1894: К столетию города... — С. 377.

⁹² Столетие Одессы... — С. 106.

⁹³ Одесса. 1794-1894: К столетию города... - С. 377.

землянки, 501 крамниця, 111 погребів, 5 шинків, 56 магазейнів (складів)⁹⁴. Ці дані майже повністю співпадають із статистичними відомостями, згідно з яким на 1799 р. було споруджено 506 будинків, 233 землянки, 500 крамниць, 111 льохів, 23 промислові будівлі для фабрик і заводів⁹⁵. До 1801 р. було збудовано 17 млинів⁹⁶.

Перші житлові будівлі в місті були одноповерховими з 3-5 вікнами на фасаді. У подальшому такими спорудами забудовували переважно передмістя. Їх розпланування не вирізнялося особливим розмаїттям. Будинок мав одну поздовжню і ряд поперечних стін, що поділяли внутрішній простір на кімнати. Причому поздовжню стіну робили таким чином, щоб кімнати з боку вулиці були ширшими, чим підкреслювалося їх парадність. Вхід звичайно розміщали з боку двору, де й влаштовували тамбури або сіни, з якими сполучалися всі кімнати. В більших будинках виділення середньої осі фасаду відповідало положенню основного приміщення.

Великий вплив на характер архітектури споруд мали природно-кліматичні умови, теплий клімат, наближеність до моря.

Основним будівельним матеріалом став камінь-черепашник, що залягав прямо під містом і його околицями. Видобування цього каменю не було складним і багато хто із забудовників проводив розробки його на власних ділянках, через що під містом з'явився хаотичний лабіринт підземних галерей – катакомб, що згодом ускладнило планову і багатоповерхову забудову центральних кварталів. Через невелику питому вагу камінь розпилювали на блоки відносно великих розмірів. З них мурували несучі стіни, які через гідроскопічність матеріалу звичайно тинькували. Будівельний ліс в основному привозили з північних районів України, його використовували лише для крокв, перекриттів, вікон, дверей, підлог тощо.

---

⁹⁴ *Сумароков П. И.* Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. с историческим и топографическим упоминанием тех мест. — М., 1800. — С. 216.

⁹⁵ *Орлов А. А.* Исторический очерк Одессы... — С. 20.

⁹⁶ Там само. — С. 24.

Виробництво цегли в Одесі розглянутого часу було незначним і її вживали у конструктивно відповідальних ділянках стін, зокрема для виготовлення перемичок, та для мурування груб. В 1803 р. на околиці міста діяло три невеликих цегляних заводи⁹⁷. Як в'язучі матеріали застосовували вапно й глину. Для випалу вапняку у 1803 р. працювало три заводи. Дахи в основному крили червоною черепицею, яку теж виготовляли на невеликих підприємствах.

Істотне значення для формування архітектури Одеси мав і національний склад мешканців. Українці й росіяни, греки й євреї, італійці й німці, болгари й вірмени, кримські татари й караїми, молдавани й поляки, які заселяли в ті роки місто, спочатку приносили з собою художні традиції та композиційні прийоми в організації житла і побуту, які, перш за все, виявилися у наборі приміщень, їх групуванні і взаємозв'язках, у чергуванні пластичних мас, характері фасадних рішень. Найяскравіше це виявилось у масовій забудові, що складалася, переважно, з невеликих одно- і півтораповерхових будинків

Другий етап:

Нівелювання оборонного фактору.

Розвиток середмістя і передмість на початку XIX ст.

Робота над плануванням міста значно активізувалася у перші роки XIX ст., що зумовлювалося адміністративною реорганізацією краю і посиленням значення Одеси, яка отримала статус градоначальства. Як зазначалося, апробований у 1794 р. генеральний план застарів протягом кількох місяців. Вимагалось терміново перезатвердити новий проєкт.

Через вісім місяців після свого призначення, градоначальник А.-Е. Рішельє 20 червня 1803 р. пише Олександрю I, що він «сообразив план городской с подлежащими необходимыми переменами означает онные на нем» і представляє імператору⁹⁸. Останній через 7 днів, тобто 27 червня,

⁹⁷ РДІА. — Ф. 1286. — Оп. 1. — Спр. 218. — Арк. 62.

⁹⁸ РДІА. — Ф. 1286. — Оп. 1. — Спр. 218. — Арк. 158.

затвердив проєкт⁹⁹. Схвалене розпланувальне рішення Одеси¹⁰⁰ майже дослівно повторювало кресленик, датований кінцем 1802 р.¹⁰¹ Їх виконавець, інженер Є. Ферстер¹⁰², повністю виходив із розробок Ф. Деволана і додатково використовував деякі доповнення П. Харламова.

У проєкті порт зображено в існуючому стані, намічені деякі зміни тільки у сельбищній зоні. Так, по осі вулиці Дворянської залишалася лише одна площа, де пізніше була збудована лютеранська кірха св. Павла з навчальними та іншими спорудами, а за Канатною не передбачалося жодних кварталів. Зрештою, у креслениках, виконаних Є. Ферстером напередодні й після затвердження офіційного проєкту (в березні і грудні 1803 р.¹⁰³), можна знову побачити, як і на планах П. Харламова, два ряди кварталів, що знаходилися за вулицею Пантелеймонівською. Площа навколо католицької церкви перестала існувати, бо в грудні 1803 р. споруда опинилася у кільці будівель, тобто всередині кварталу. Крок за кроком зменшується базарна площа по осі Карантинної балки, де ще у 1795 р. заклали грецьку церкву. Наприкінці 1805 р. тут залишався тільки невеликий простір на перетині Малої Арнаутської та Ремісничої вулиць. Кресленики теж показують ущільнення забудови міста, особливо вздовж вулиці Грецької та біля Старого базару. В деяких кварталах щільність забудови навіть перевищувала 50%.

Нарешті, на плані, виконаному у грудні 1803 р. зафіксована карантинна межа у двох положеннях. І в тому вигляді, як її прорили у 1799 р., і так, як її вирішили виправити, тобто вона по прямій лінії йшла від головної фортеці до початку вулиці Пантелеймонівської, далі – вздовж останньої, ще далі – легкою дугою від кінця вулиці Пантелеймонівської до Херсонської застави біля

---

⁹⁹ Там само. — Арк. 166; Одесса. 1794-1894: К столетию города... — С. 239.

¹⁰⁰ Проєкт публікувався, див. *Скальковский А. А.* Первое тридцатилетие истории Одессы: 1793–1823. — Одесса, 1837.— Приложение; *Шквариков В. А.* Планировка и строительство русских городов // Русская архитектура: Доклады, прочитанные в связи с декадником по русской архитектуре в Москве в апреле 1939 г. — М., 1940. — Ил. 17.

¹⁰¹ План знаходиться у фонді ОДІКМ.

¹⁰² РДІА. — Ф. 1286. — Оп. 4. — Спр. 243. — Арк. 1.

¹⁰³ РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 174; Там само. — ВОА. — Спр. 22276. Останній проєкт опубліковано, див.: *Тимофеев В. И.* Формирование планировочной структуры г. Одессы в конце XVIII и начале XIX веков // Архитектура. — Л., 1968. — С. 10.

однойменного узвозу. Але поки на цю межу не звертали уваги й забудова міста у майбутньому передбачається зовсім незалежно від неї. Повністю ігнорувалося також місцеположення існуючих у ті часи кладовищ.

До кінця 1804 р. крім так званого Вільного ринку, Грецького базару і «Красних рядів» з'явилися ковальський, рибний, дігтярний, садовий ряди і трохи пізніше влаштували Новий базар¹⁰⁴, квартали навколо якого склали так званий Північний форштадт¹⁰⁵.

Вирішальну роль у формуванні загальноміського культурного центру судилося зіграти театру. Питання щодо його будівництва А.-Е. Рішельє порушив незабаром після свого приїзду в Одесу. У 1803 р. він замовив проект споруди петербурзькому зодчому Тома де Томону. Місце її розташування обрав Фр. Фраполлі, який тоді був єдиним архітектором у місті. Він перший зрозумів, що приморське портове місто повинно звертатися до моря парадною забудовою і що саме тут має знаходитися адміністративно-культурний центр із репрезентативними будівлями. Найпривабливішою для цього була прибережна зона підвищеного плато, яку Ф. Деволан і П. Харламов планували для адміралтейських і військово-оборонних потреб. Те ж саме передбачалося і проектом Є. Ферстера, конфірмаваним Олександром І. Проте зодчому вдалося переконати місцеве начальство піти на порушення тільки на затвердженому документу.

У наступному 1804 р. казарму знесли і під керівництвом Фр. Фраполлі на її місці почали будувати театр, який закінчили у 1809 р. Перспективу вулиці Рішельєвської він замкнув великою площиною поздовжнього фасаду, а головним з величним колонним портиком звертався у бік порту та розташованої внизу, у гирлі Карантинної балки, Митної площі, де тоді концентрувалося все зовнішньоторговельне життя. Театр став тією будівлею, яка вітала всіх, хто приїздив до Одеси, і залишалася у пам'яті тих, хто від'їжджав.

---

¹⁰⁴ Одесса. 1794–1894: К столетию города... — С. 350.

¹⁰⁵ Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории Одессы... — С. 145.

Вже у процесі будівництва Фр. Фраполлі прагнув створити гармонійне оточення споруди і опрацьовував різні варіанти розпланувальної композиції прибережного району. Так, у 1805 р. навколо театру намічалася кругла площа¹⁰⁶.

У 1808 р. архітектор готує генеральний план Одеси¹⁰⁷, де він скрупульозно фіксує позитивні пропозиції попередників і розвиває власні думки відносно архітектурної організації всього середовища прибережного району. У загальному вирішенні цієї частини міста театр і церква св. Катерини мали стати головними орієнтирами й домінантами, а композиційне розпланування території тісно пов'язувалося з прилеглим сельбищем. Вулиці Рішельєвська й Катерининська продовжувалися у бік моря та під кутом виходили до урвища над прибережною смугою. Вздовж кромки плато намічався прямий бульвар. Крім того, передбачалася напівкругла у плані площа із церквою св. Катерини посередині. Вона зв'язувалася з великою за розмірами прямокутною в плані Театральною площею, довга вісь якої збігалася з широтними вулицями, що зумовлювалося орієнтацією театру, торцевий фасад якого звертався не до моря або міста, як вже зазначалося, а в бік Карантинної балки з крутим пониженням рельєфу. Таким чином, простір від моря начебто «наштовхувався» б на щільний фронт міської забудови і лише частково «вливався» би у місто через отвори Катерининської й Рішельєвської вулиць. Оскільки вулиця Пушкінська не виходила до бульвару, то Театральна площа опинилась би напівзамкненою і теж відгородженою від морських горизонтів. Незважаючи на ці незначні недоліки, розпланувальна пропозиція Фр. Фраполлі упорядкувати прибережну зону східної частини Одеси була схвально прийнята і покладена в основу всіх наступних креслеників міста аж до 1820 р.

На кресленіку 1808 р. також зафіксовано здійснену забудову, її аналіз свідчить, що у той час сформувалися не тільки Дворянська й Коблевська

---

¹⁰⁶ РДІА. — Ф. 1286. — Оп. 3. — Спр. 259. — Арк. 43.

¹⁰⁷ Проект знаходиться у фонді ОДІКМ.

вулиці¹⁰⁸, а також Єлисаветинська, Ніжинська, Ямська, Тираспольська, Спиридонівська та інші.

Тим же часом, а саме 1809 р., датовано ще один проєкт Одеси з показом перспективного розвитку¹⁰⁹. Однак, це не оригінальна розробка, а репліка кресленика 15-річної давнини. Очевидно останній, завдяки гравірованим копіям М. Сабліна, став добре відомим за кордоном і його використовували для франкомовних видань про Одесу. Тому тут залишилися всі ті численні помилки, які були вже відзначені вище при характеристиці розпланування.

Таким чином, робота Фр. Фраполлі 1808 р. виявляється останнім проєктом, де реалістично передбачався перспективний розвиток Одеси у південному та південно-західному напрямках. Адже, відповідно складеному 1811 р. проєкту Є. Ферстера, сельбищна територія виявилася значно менших розмірів і набула іншої форми¹¹⁰, що булозумовлено військовими міркуваннями.

Ще у 1803 р. головну фортецю перетворили у карантин і вона втратила оборонне значення. Офіційний указ про її скасування було видано у 1811 р.¹¹¹, але напружена міжнародна ситуація і війна з Туреччиною 1806-1812 рр. вимагали турбуватися про надійні укріплення і захист міста. Тому вирішили спорудити навколо Одеси з напільного боку так звані оборонні казарми. Найбільш доцільним їх розміщення визнали по лінії карантинного рову. Відтак, мережа оборонних споруд тепер закріпляла межу міста, закриваючи перспективу його територіального розвитку. Із розпланувальних задумів зникло багато вулиць, кварталів, деякі площі. Більше ніхто й ніколи не згадував про великі квадратні майдани для ярмаркової торгівлі та вулиці, що простиралися далеко у степ.

У східній частині Одеси казарми почали зводити за вулицею Пантелеймонівською. Тому рисунок кварталів тут не змінився, якщо не

---

¹⁰⁸ Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории Одессы...— С. 163.

¹⁰⁹ Знаходився у методичному фонді НДІТІАМ. — Г-3131.

¹¹⁰ Знаходився у Методичному фонді НДІТІАМ. — Г-3296.

¹¹¹ ПСЗ РИ. — I. — Т. 31. — № 24839.

рахувати появи вулиці Старорізницької. Втім, вона виникла не з оборонних міркувань, а з торговельно-господарчих. Її трасування не випадало з розпланувальної композиції, оскільки вона була прокладена паралельно Малій Арнаутській та іншим широтним магістралям цього району.

У менш освоєній західній частині міста цілком змінився характер прокладання вулиць і форми прилеглих кварталів. В результаті досить тривалого процесу забудови ділянок деякі прямі вулиці, наприклад Ямська, на своєму початку опинилися дугоподібними у плані, а замість раніш передбачених прямокутних кварталів з'явилися трикутні і трапецієподібні. Характер формування кварталів і освоєння земельних ділянок, що прилягали до оборонних казарм, показано, крім плану 1811 р., на креслениках міста, виконаних у 1812, 1815, 1814 і 1815 рр.¹¹²

Міркуваннями оборони узбережжя також диктувалися розпланування адміністративно-культурного центру в приморській частині. Ймовірно, цю ділянку кресленника виконали за участю Фр. Фраполлі, який намагався поліпшити організацію простору навколо театру. Суть полягала у тому, що укріплення колишнього малого форту вирішили модернізувати, залишивши невеличку еспланаду. З півдня її обмежувала пряма лінія забудови, намічена паралельно широтним вулицям. Саме звідси починалася й вулиця Катерининська. Природно, що влаштувати бульвар вздовж усієї кромки прибережного урвища стало неможливим. Тепер він проєктувався від схилів Карантинної балки лише до еспланади. Нарешті, щоб надати планувальній композиції більшого розмаїття, навколо церкви св. Катерини вже намічено не напівкруглу, а круглу площу.

Цікавий також добре відомий з літературних джерел план Одеси 1814 р.¹¹³ Даний кресленик важливою фіксацією реальної забудови міста, бо на вищезгаданих планах 1811-1815 рр. означені тільки лінії кварталів.

---

¹¹² РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 239, 260, 265, 266.

¹¹³ Одесса. 1794–1894: К столетию города...— Приложение.

Разом з тим, кресленик наочно показує, що у ті часи деякі власники земельних ділянок свавільно захоплювали сусідні території, на яких передбачалися вулиці чи провулки. Як наслідок, прокладений паралельно Олександрівському проспекту провулок Покровський до 1814 р. зменшився удвічі, оскільки його частину між вулицями Поштовою і Єврейською зайняли приватні садиби. Не збігся з проєктними пропозиціями і характер освоєння території за вулицею Канатною. А саме, відразу за вулицею Троїцькою з'явився виступ на один квартал, за Успенською – на два, а за Базарною – знову на один, однак такий довгий, що дорівнював своєю довжиною трьом кварталам. Це пояснювалося розміщенням там канатної фабрики, збудованої у 1804 р. Моксеєвим, і будівель, що належали Утенкову. Вулиця Нова виявилася перерваною. Тому від Утенкова і Новикова, який купив фабрику, пізніше наполегливо вимагалися перенести свої виробництва¹¹⁴.

Крім того, у прибережній частині Одеси вже зникли залишки шпиталю, а між Торговою, Софіївською і Преображенською вулицями з'явився житловий квартал. Причому, його гострий кут було зрізано, а вулицю Преображенську у цій частині розширено, що пізніше дало змогу влаштувати бульвар із середньою зеленою алеєю.

І ще одна цікава деталь відзначає план 1814 р. від інших, створених у той період. Тут показано садибу Рішельєвського ліцею, спроектовану архітектором О. Монферраном. Вона мала зайняти відгороджену мурованою стіною прямокутну у плані ділянку, розташовану по осі вулиці Базарної між містом і берегом моря, на південь від колишньої земляної фортеці.

Рішельєвський ліцей було засновано в 1817 р.¹¹⁵ і саме тоді О. Монферран, що в 1816 р. переїхав із Франції до Росії, склав проєкт¹¹⁶, де пропонувалося саме те планове рішення садиби ліцею, що зафіксовано на кресленнику міста.

---

¹¹⁴ Там само. — Арк. 2, 189, 191.

¹¹⁵ Одесса. 1794–1894: К столетию города... — С. XI.

¹¹⁶ Тимофеев В. И. Строительство зданий общественного назначения в г. Одессе конца XVIII – начала XIX в. // Архитектура и графика. — Л., 1969. — С. 20; Шуйский В. Огюст Монферран - зодчий двух архитектурных эпох: К 200-летию со дня рождения // Архитектура СССР. — 1987. — № 1. — С. 87.

В цілому, подібно виконаним під керівництвом Є. Ферстера у 1811-1815 рр., план 1814 р. є фіксаційним, тобто без перспективних пропозицій. Разом з тим, дивує та обставина, що тут не показані Старе християнське і єврейське кладовища, які знаходилися у кінці вулиці Преображенської відразу за ровом з оборонними казармами. До речі, після спустошливої епідемії чуми 1812 р. за першим єврейським кладовищем виросла так звана Чумна гора (Чумка) у вигляді високого кургану над померлими мешканцями міста¹¹⁷. Розташована вздовж сучасної вулиці Водопровідної вона збереглася до наших днів, хоча ні Старого християнського, ні першого єврейського кладовищ вже багато років немає. Не зважаючи на наявність високохудожніх надгробків, їх було зруйновано у радянські часи і за проектом архітектора Т. Шарнопольського над прахом тисяч перших одеситів було створено Парк культури та відпочинку Іллічовського району та зоопарк¹¹⁸.

Значно енергійніше територіальне розширення міста після 1811 р. стало можливим тільки за рахунок передмість.

Як зазначалось, ще на початку містобудівної історії Одеси виникли й були розплановані перші квартали Пересипу. У тому ж 1794 р. у долині Водяної балки Ф. Деволан показав Молдаванську слободу. Її народження визначалося принципами розселення за національними ознаками. В 1802 р. тут проживало лише 95 жителів, в 1805 р. їх кількість зросла до 265. План міста 1814 р. зображає Молдаванку ще як невеличке селище з двома десятками хатиночок, розташованих вздовж однієї вулички, що знаходилася над Водяною балкою. Тяжіння передмістя до Одеси проявилось у різкому збільшенні його території за рахунок тих земель, котрі до 1811 р. намічалися резервними для розвитку самого міста. Невдовзі поселення перетворилося у велике передмістя і, як показує план 1819 р.¹¹⁹, відділялося від міста тільки неширокою смугою, вільною від забудови за фортифікаційними

---

¹¹⁷ Одесса. 1794–1894: К столетию города... — С. 348.

¹¹⁸ Тимофеенко В. И. Одесса: Архитектурно-исторический очерк. — Киев, 1984. — 2-е изд. — С. 84.

¹¹⁹ Кресленник опубліковано, див.: Тимофеенко В. И. Формирование планировочной структуры г. Одессы... — С. 13. Оригінал зберігається у фонді ОДІКМ.

міркуваннями. Крайніми вулицями Молдаванки з боку міста тоді стали М'ясоїдівська і Майстерська.

На розпланування передмістя вплинули транспортні та географічні фактори. Наявність численних колодязів у Водяній балці визначила спрямування вулиць Градоначальницької (а народі – «Водовозна»), Розкидайлівської, Колонтаївської та Розумовської. Паралельно шляху в Овідіополь були прокладені Комітетська, Прохорівська, Богдана Хмельницького (кол. Госпітальна), Болгарська і Лазарева (кол. Малоросійська). Між Розумовською та Комітетською утворився кут біля 50° і тут виникла вулиця Середня.

Крім того, у зв'язку з шляхом до Дальника і Тирасполя, з'явилися Виноградська, Дальницька й Мельницька вулиці, які починалися від Степової. Направляючись перпендикулярно Водяній балці, вони згодом перетнули її та продовжувалися на іншому боці. У результаті компактну територію передмістя, хоч і членували прямі вулиці й більшість кварталів отримали прямокутні форми, все ж вона немов би складалася з кількох структурних елементів, спресованих у єдине ціле.

На відміну від основної частини міста, територія Молдаванки мала більші квартали, площа деяких з них перевищувала 12 десятин. Це пояснювалося тим, що у заняттях мешканців передмістя питому вагу займали городництво і садівництво. Як культовий центр Молдаванки передбачалася Михайлівська, а у якості торговельного – Старокінна площі, що знаходилися майже на рівній відстані від Водяної балки і з'єднувалися вулицею Косвеною. І ще одна істотна подробиця, характерна для плану 1819 р.: вперше за чверть століття від заснування Одеси було показано кладовище. Його зображено за міською межею (земляними валом і ровом) в кінці Преображенської і Олександрівської вулиць. Саме на цьому місці робила різкий зигзаг карантинна межа 1799 р.

Оскільки план 1819 р. охоплював не лише місто з передмістями, а й частину Одеського градоначальства¹²⁰, то вулиці і квартали зображені схематично. Однак і тут можна помітити деякі зміни у розпланувальній системі основного ядра. А саме, провулок Покровський знову показано довжиною у два квартали, вулиця Реміснича вже не доходить до Пантелеймонівської, проте до останньої продовжені Безіменний і Тюремний провулки, а проїзд, що їх раніш з'єднував, ліквідовано. Внаслідок квартали у цій частині міста отримали чітку прямокутну форму і майже однакові розміри.

Таким чином, за 25 років у загальних рисах сформувалося основне ядро міста, кристалізувалася його розпланувальна система, а також визначилися тенденції розвитку двох головних передмість – Пересипу й Молдаванки.

Згідно з генеральним планом сельбищна територія міста поділялася на порівняно невеликі квартали. У центральній частині вздовж Катерининської, Рішельєвської та Італійської вулиць вони були квадратними, розмірами 60×60 сажнів. У східній частині міста між Дерібасівською й Ланжеронівською вулицями та Карантинною й Канатною квартали мали розміри 45×60 сажнів, а розташовані вздовж Олександрівського проспекту або вулиці Троїцької значно більшими – 60×85 сажнів. Подібна картина спостерігалася і в західній частині міста.

Характер забудови земельних ділянок із будівлями громадського призначення нічим не відрізнявся від житлових садиб, що пояснюється типологічною нерозвиненістю самих громадських споруд і наявністю у них багатьох реліктів, успадкованих від житлового будівництва. Тому й тут основні споруди виносили на червоні лінії вулиць, а вздовж подвір'я по його периметру розташовували службові й господарчі будівлі. У цьому відношенні показова застосування навіть палацово-садибного принципу при створенні міської лікарні з великим курдонером перед головним корпусом і великим

---

¹²⁰ У межі кожного градоначальства, крім самих міст, включалася навколишня територія, іноді досить значна. Наприклад, до Керч-Снікольського градоначальства входили не тільки землі у східній частині Кримського півострова, а й території північно-східного Криму навколо Арабатської фортеці та північно-західне узбережжя Азовського моря, де згодом були засновані пристань і місто Бердянськ.

садом з іншого боку, потрібного для відпочинку хворих. Більш того, чимало громадських установ знаходилися й працювали у колишніх житлових садибах, які купували і без особливих зусиль пристосовували для нових потреб.

В перші два десятиріччя XIX в. нових адміністративних споруд не зводили. Градоначальник А.-Э. Рішельє працював і жив у невеликій будівлі на розі Ланжеронівської і Рішельєвської вулиць, неподалік також знаходився будинок О. Ланжерона. Для губернської канцелярії пристосували житлову споруду на розі Дерібасівської і Преображенської вулиць. Пізніше було кілька її перебудов, найзначніша за проектом архітектора І. Жуковського.

Вище вже йшлося про споруду міського театру, з будівництва якого почалося формування загальноміського громадського центру. Розроблений Тома де Томоном проєкт¹²¹, було докорінно перероблено Фр. Фраполлі з урахуванням визначної містобудівної ролі. Всередині будівлі домінували глибинна сцена і підковоподібний зал місткістю 700-800 глядачів. У подальшому театр неодноразово ремонтували¹²² і після останньої реконструкції споруда згоріла в ніч на 1 січня 1873 р.

Близько зв'язаний з градоначальником Рішельє Томон виконав для Одеси ще кілька проєктів, серед них міської лікарні¹²³. При його здійсненні місцеві зодчі внесли докорінні зміни. Згідно з містобудівними концепціями того часу, споруду розташовано на периферії сельбища. Своєю композицією воно нагадувало дворянські садиби. В 1804-1808 рр. під керівництвом Фр. Фраполлі звели центральний корпус¹²⁴, а в 1821 р. архітектор Дж. Фраполлі завершив дугоподібні в плані крила¹²⁵, які утворили з боку Херсонської вулиці просторий курдонер.

---

¹²¹ Зображення проєкту архітектор помістив у виданні: *Thomon. Recueil des plans et facades principaux monuments.* — 1806.

¹²² В 1820 р. театр перебудовував архіт. Ф. Боффо, в 1835 р. — Дж. Торічеллі, в 1857 р. — К. Даллакка, в 1872 р. — Фр. Моранді. Протягом 1840–50-х рр. будівля знаходилася в аварійному стані, проєктну і кошторисну документацію в Петербурзі багатократно переробляли і навіть ставили питання щодо знесення — див. РДІА. — Ф. 218. — Оп. 4. — Спр. 1868.

¹²³ Первісні проєкти знаходяться у відділі графіки Державного Ермітажу в С.-Петербурзі: № 23450–23452.

¹²⁴ *Шостак А.* О младенчестве Одессы. Писано в 1809 г. — Одесса, 1844. — С. 12.

¹²⁵ ДАОО. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 4а, 4б, 43.

В 1811 р. пансіон Вольсея перетворили на інститут шляхетних дівчат, для якого в 1814 р. виділили іншу будівлю¹²⁶. Незабаром інститут реорганізували в Рішельєвський ліцей і 4 липня 1817 р. затвердили його проєкт, розроблений архітектором О. Монферраном¹²⁷, що згодом збудував у Петербурзі Ісаакіївський собор і «Олександрійський стовп». Здійснити величний ансамбль споруд не вдалося і в 1819 р. за проєктом Ф. Шаля для потреб ліцею пристосували будівлі між Дерібасівською і Рішельєвською вулицями¹²⁸.

Для поштової контори спочатку використовували невелику одноповерхову будівлю на розі вулиць Поштової і Катерининської¹²⁹. Незабаром виникла потреба у більшій споруді. Тому 1804 р. архітектор Ф. Вунш розробив проєкт двоповерхового корпусу з чотириколонним портиком доричного ордера на стереобаті. Цей проєкт в 1809 р. переробив Фр. Фраполлі, що змінив ордер і декоративні деталі¹³⁰. Будівництво споруди здійснили пізніше і за іншим проєктом Фр. Фраполлі¹³¹, де портик замінено глибокою лоджією з чотирма колонами тосканського ордера. По горизонталі фасад членувався міжповерховою тягою і мірним ритмом віконних прорізів, обрамованих наличниками із замковими каменями. Пошта стала однією з найзначніших і виразних споруд у місті на початку ХІХ ст.¹³²

Самими численними у портовому місті були торговельні споруди. Серед житлової забудови знаходились невеликі лавки та кустарні крамниці, котрі, як свідчать зведені за проєктами О. Дігбі будинки Хвалєєва (1819) і Клемпзера (1818), відрізнялися від житлових тільки іншим розташуванням вікон і підкресленими дверима. Крупніші крамниці тяжіли до вузлових пунктів розпланувальної структури міста і мали гарніший вигляд. Прикладом є

¹²⁶ Одесса. 1794–1894 ... — С. 625.

¹²⁷ Докладніше про працю О. Монферрана див. Тимофієнко В. Учебні споруди в Україні: Формування типів і стильові особливості // Теорія та історія архітектури. — К., 1995. — С. 88, 92, 93.

¹²⁸ Исторические сведения о зданиях Ришельевского лицея // Одесский вестник. — 1852. — № 34.

¹²⁹ РДІА. — Ф. 1289. — Оп. 15. — Спр. 469. — Арк. 7.

¹³⁰ Там само. — Арк. 2, 3.

¹³¹ Там само. — Арк. 4.

¹³² Це засвідчують численні обмірні кресленики тих часів, зокрема, див. РДІА. — Ф. 1488. — Оп. 4. — Спр. 326, 327 та інші.

спроєктовані О. Дігбі будинки Шестопада (1818-1819) і Базарникова (1819). На фасаді першого п'ять двоповерхових аркових ніш з порталами утворюють своєрідну фронтально-площинну композицію. Торець другого, нагадуючи «зразковий фасад»¹³³, виконано у вигляді чотириколонного портика з розширеним середнім інтерколумнієм.

З розширенням сельбища формувалися районні торгові центри. В 1810-х рр. на Молдаванці виникла Старокінна площа, а в північно-західній частині міста – Новобазарна. Квартали по її периметру членували на вузькі ділянки завширшки біля 9 м, кожний з яких забудовували одноповерховою крамницею за проектом Фр. Фраполлі¹³⁴. Всіх їх об'єднували галереї з колонадами тосканського ордера, що надавало всій забудові цілісність і виражало її громадський характер.

Як відзначалося, загальноміський торговий центр почав формуватися по осі одного зі спусків до порту. Роль головного ринку тоді отримала Олександрівська (Грецька) площа, де в 1804-1814 рр. Фр. Фраполлі створив вражаючий містобудівний ансамбль з двоповерхових крамниць, об'єднаних колонними галереями, що нагадував агори античної давнини. На іншому кінці Олександрівського проспекту знаходилася Старобазарна площа з дерев'яними колонадами. За нею виділили окремі зони для торгівлі м'ясом і рибою. Для останньої на вулиці Новорибній з 1805 р. зводили крамниці зі спарованими колонадами, а паралельно їй проклали вулицю Різницьку і забудовували її лавками з приземкуватими колонними галереями.

Головними громадськими спорудами тоді залишалися храми. Ще 1795 р. заклали кілька церков. У прибережній частині почали будувати Катерининську, уявлення про яку дає кресленик, підписаний П. Харламовим і Фр. Фраполлі¹³⁵. Особливістю її хрестово-купольної структури було розширення інтер'єра дугоподібними кутовими компартиментами, а з

---

¹³³ Собрание, 1809–1812. — Часть II. — № 95.

¹³⁴ Кілька тогочасних крамниць ще до недавнього часу рахувалась пам'ятками архітектури і зняті з обліку через аварійний стан споруд.

¹³⁵ РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 151.

західного боку над напіввідкритим нартексом планували дзвіницю зі шпилем. Втім споруду недобудували і на початку 1820-х рр. розібрали¹³⁶. Аналогічне вирішення пропонувалося і для головної церкви св. Миколи Чудотворця, яку почали зводити на Соборній площі. І так само її недобудували за первісним проєктом архітектора В. Ванрезанта¹³⁷. В 1804 р. її знову урочисто заклали, але вже як Преображенський собор і 1809 р. закінчили за проєктом Фр. Фраполлі¹³⁸.

Планування житлових садиб у середмісті молодій Одесі мало вирішуватись за зразковими проєктами. Однак, при порівнянні одеських кварталів із «зразковими», виконаними у 1809 р. архітектором В. Гесте¹³⁹, помітно, що запропоновані останнім сади й газони навколо криниць всередині кварталів у Одесі не вживалися. По-перше, за геологічними умовами колодязі можна було влаштовувати лише у деяких низинних частинах міста. По-друге, не зважаючи на свою прогресивність, бажання зодчого урегулювати квартали і сформувати посеред них мікро-громадський простір не відповідало інтересам приватного землекористування.

У «зразкових» кварталах В. Гесте спостерігається чітка послідовність у поділі кожної земельної ділянки на дві частини. З боку вулиці проєктувалися подвір'я із житловими будинками на червоній лінії, а з тильного боку — великий сад або город. На межі між подвір'ям і садом передбачалися господарчі будівлі. Через однакові розміри вишуковуваних стрічками житлових і господарчих споруд, однакові інтервали між ними «зразкові» квартали набували рис упорядкованості та підкресленої чіткості.

Природно, подібне додержання стандартів при забудові земельних ділянок, використання однакових типів житлових і господарчих будівель

---

¹³⁶ Смольянинов К. Одесский приморский бульвар и бывшая возле него церковь св. Екатерины // Одесский вестник. — 1853. — № 103. — 8 сентября. — С. 1–2.

¹³⁷ Одесса. 1794–1894 ... — С. 388.

¹³⁸ Історія і характеристика Преображенського собору, інших церков і загалом храмового будівництва у місті в перші два десятиріччя ХІХ ст. докладно висвітлені з посиланням на архівні та інші джерела в статті: Тимофієнко В. Італієць Ф. Фраполлі та проблеми українського ампіру // Архітектурна спадщина України. — 1995. — № 2. — С. 99–124.

¹³⁹ "Образцовые" проекты в жилой застройке русских городов XVIII–XIX вв. / Е. Белецкая и др. — М., 1961. — С. 121–123.

досягалося лише в процесі створення військових поселень, гарнізонних містечок тощо, тобто у тих випадках, коли замовниками, виконавцями і споживачами виступали державні установи. Проте всі міста, серед них і Одеса, забудовували не згідно з проєктами петербурзького начальства, а відповідно до реальних можливостей міщан, купців, дворян, державних селян, відставних солдат та інших верств міського населення. Тому, хоча тоді формувалося досить чітко виражене функціональне і соціально-майнове зонування міста, коли у окремих районах розселялися переважно мешканці одного соціального стану або споріднених занять, все ж у межах навіть одного кварталу не спостерігалось однаково забудованих ділянок.

Забудова земельних ділянок цілком зумовлювалася соціально-майновою структурою населення. Його найчисленнішими частинами були міщани (ремісники, дрібні торговці) і державні селяни. Найбідніші з них починали забудову своїх садиб зі спорудження у глибині територій невеликих землянок, які за браком належних коштів і можливостей залишалися основними житлами, що дозволялося кліматичними й геологічними умовами. З часом на цих ділянках, але вже на червоних лініях вулиць, виростили одноповерхові будиночки, але землянки продовжували існувати, тільки тепер їх використовували для господарських потреб. Тому статистичні відомості тих часів показують, що їх чисельність складала майже половину від мурованих будівель і залишалася вельми значною – 225 у 1799 р., 257 – у 1805 р.

Аналогічні явища у характері освоєння ділянок спостерігалися у більшості кварталів західної частини міста. Тільки тут у ті роки забудова була ще більше розрідженою, оскільки ці території заселялися вельми повільно.

Заможніші мешканці (купці, негоціанти, чиновники) розселялися переважно у східній частині міста, ближче до порту. Характер освоєння ними ділянок ілюструють квартали, між Дерібасівською й Грецькою та Катерининською, Рішельєвською й Італійською вулицями. В 1794 і 1795 рр. на деяких з них існували землянки, які знаходилися не тільки вздовж меж, а й серед подвір'я. Але вже у 1805 р. їх не стало. З кожним роком забудова

кварталів ставала щільнішою. Житлові будинки тут витягувалися вздовж червоних ліній вулиць і почали зливатися у суцільний фронт забудови, без просторових розривів. На таких ділянках у масивах споруд влаштовувалися проїзди у двори. Останні забудовувалися житловими флігелями й різноманітними складськими й господарчими будівлями. Всі вони розташовувалися по периметру ділянок. Однак ніякої послідовності у виникненні периметральної забудови не спостерігалось. Іноді паралельно чільному корпусу на задньому боці споруджували господарчий, в інших випадках останні або житлові флігелі опинялися на одному чи двох боках дворів. А коли вони прилягали до житлових будинків то формувалися Г- або П-подібні плани.

Разом з тим, чимало ділянок вже у 1814 р. виявилось забудованими по всьому периметру, утворюючи таким чином чіткі за конфігурацією прямокутні замкнені двори. Внаслідок, ні про яку диференціацію на двори і сади за господарчими корпусами, що пропонувалося у «зразкових» кварталах, не могло бути й мови. Крім того, периметральна забудова ділянок вже у ті роки послужила основою для становлення галерейного типу багатоквартирного житлового будинку, який став дуже розвиненим у наступні десятиріччя і став одною із характерних особливостей архітектурного образу Одеси.

Специфічними ознаками кварталів, що оточували базарні площі, стало те, що вони були дуже вузькими і в той же час їх боки, звернені на площу, повинні були забудовуватися крамницями із суцільними галереями перед чільними стінами. Згідно з багатовіковими традиціями, які беруть свій початок від положень середньовічного Магдебурзького права, парцеляція кожного кварталу здійснювалася таким чином, щоб на ринкову площу зверталися крамниці, кожна з котрих мала би по три прорізи для влаштування посередині дверей, а з боків від них вікон.

Характерним прикладом може бути створений у ті роки Грецький базар на Олександрівській площі, оточеній чотирма спеціально розпланованими кварталами. Їх довжина була 60 сажнів, ширина всього 12,5 сажнів, і лише

вздовж Дерібасівської і Поліцейської вулиць вона завдяки невеличким виступам, збільшувалася до 20, при товщині цих виступів 7,5 сажнів. Внаслідок кожний з кварталів отримав Г-подібний план. Згідно з розробленим Фр. Фраполлі модулю крамниці, її довжина по фасаду складала 5,5 сажнів. Тому кожний довгий бік кварталу (за винятком виступу) мав звертатися на площу 15 спорудами. Внаслідок забудова кварталів виявилася дуже щільною. Так, у багатьох садибах на Красному провулку між Грецькою і Поліцейською вулицями площа внутрішніх двориків, оточених дерев'яними галереями, складала всього по 2 квадратних сажні.

Деякі купці володіли двома або трьома сусідніми ділянками. Це не відображалось на структурі крамниць з боку площі, зате давало змогу створити більш просторі дворики. Наприклад, садибу на Красному провулку № 24 з двох ділянок забудовували двома бічними флігелями, між якими був проїзд у невеликий двір, оточений з трьох боків галереями¹⁴⁰. Так само дві ділянки займали крамниці, звернені фасадом на Колодязний провулок під № 17. Тільки тепер до основної споруди прилягали невеличкі господарчі будівлі і порівняно просторий двір огороджував від провулка високий кам'яний мур із арковою брамою посередині¹⁴¹. Поруч, під № 19, знаходилася ще одна купецька садиба, яка займала вже три ділянки. Саме тому, до крамниці, як і на Красному провулку № 24, теж прилягали два двоповерхових флігелі, що на червоній лінії кварталу об'єднувалися проїздом у двір¹⁴².

У іншому кварталі навколо тієї ж Олександрівської площі дві садиби, що теж склалися з кількох земельних ділянок, належали кримським татарам¹⁴³. Їхні крамниці з колонними галереями нічим не відрізнялися від сусідніх, підпорядковуючись загальному архітектурному задуму. Але з боку Красного провулка (№№ 8 і 10) до них під прямими кутами прилягало по одному

---

¹⁴⁰ Про це свідчить обмірний кресленик архітектора Дж. Торічеллі 1832 р., що зберігався у методичному фонді НДІТІАМ. Споруди з боку провулка збереглися, крамниці перебудовані.

¹⁴¹ Тимофієнко В. І. Брами, огорожі й ворота у забудові південних міст. — К., 1994. — С. 35, 36.

¹⁴² Обмірні кресленики архітектора М. Мінкуса 1924 р. знаходяться у сховищі ОДІКМ.

¹⁴³ План Олександрівської площі з розподілом кварталів на ділянки і вказівкою садиб власників наведено на кресленику Дж. Торічеллі, що знаходиться у фонді ОДІКМ.

двоповерховому житловому будинку, вирішеному згідно з національними традиціям. На рівні другого поверху виступала балкон-галерея з ажурними дерев'яними ґратами – мутарабі, а подвір'я оточували високі муровані стіни.

Подібний характер забудови невеликих ділянок Г- і П-подібними спорудами або по всьому периметру додержувалися при освоєнні вузьких кварталів навколо Старобазарної і Новобазарної площ, вздовж Олександрівського проспекту і вулиці Старорізницької.

Запозичений із Франції палацовий принцип забудови земельної ділянки із влаштуванням курдонеру з боку вулиці, господарчого двору поруч корпусом та саду чи невеликого парку за будівлею поширився у XVIII ст. в більшості європейських країнах, в тому числі і в Україні. Але в Одесі на початку XIX ст. він не набув значного розповсюдження, хоча після відкриття театру і розширення мережі навчальних закладів місто приваблювало багатьох дворян можливостями культурного відпочинку і належної освіти дітей. Крім того, заможні землевласники були зацікавлені у вигідному збуті хліба та іншої сільськогосподарської продукції через одеський порт без посередників. Тому вже у перші десятиріччя тут оселялося чимало українських, польських і російських поміщиків, у тому числі представники таких знатних родів як Розумовські, Завадовські, Потоцькі, Сабанські, Нарішкіни, Толсті, а пізніше Воронцови, Гагаріни, Лопухині, Строганови, Хорвати та інші.

Однак, якщо у Києві, Чернігові, Харкові і особливо у Москві, дворяни, що переїжджали у міста, створювали там палацово-паркові комплекси, які майже нічим не відрізнялися від тих, які знаходилися у селах¹⁴⁴, то в Одесі подібних вирішень виявилось обмаль. Своїми монументальними формами і величною архітектурою у стилі класицизму виділявся палац Розумовського, збудований на початку XIX ст. серед великого парку на схилах Водяної балки наприкінці вулиці, що пізніше отримала назву Розумовської. Граф Розумовський створив свою садибу за околицею, на схилах Водяної балки,

---

¹⁴⁴ Дедюхина В. С. Культура дворянської усадьби // Очерки русской культуры XVIII века. — М., 1990. — Ч. 4. — С. 246.

поруч з садами. Поруч з палацем, на місці парку, який після Другої світової війни отримав назву «Перемоги», знаходилася дача А.-Е. Рішельє. Яскравим зразком є палацові комплекси з курдонером на вул. Софіївській № 5 і № 7, які належали дітям графа С. Потоцького – княгині О. Нарішкіній і графу О. Потоцькому, і були споруджені в 1823-1828 рр.¹⁴⁵ та 1819 р.¹⁴⁶ Прикрашені колонними портиками двоповерхові центральні корпуси розміщалися за просторими курдонерами і відділялися від вулиці ґратами, а їхні анфіладно розташовані зали пишно оздоблювалися. Подібні палаци також зводили на Садовій, Херсонській, Канатній та інших вулицях, а також на околицях. Загалом же при створенні дворянських палаців в Одесі визначальну роль грали не французькі культурні впливи, а італійські, тобто споруджувалися будинки на червоних лініях кварталів із напівзамкненими або замкненими дворами-патію.

Житлові будівлі того часу були одноповерховими, переважно на три вікна, які виділялися наличниками, сандриками (будинки Болохова, Састоцевського, 1810, 1815, архіт. Фр. Фраполлі) або рустованою кріпівкою (будинок Князева, архіт. Фр. Фраполлі). Ту ж скупість пластики на початку і збагачення декоративними елементами згодом бачимо у вирішенні фасадів будинків в 5- і 7-віконних осей, спроектованих Фр. і Дж. Фраполлі, О. Дігбі. Загалом вигляд будівель відзначався скромним ордерним вбранням, гармонійними пропорціями, масштабною розмірністю.

В 1810-і рр. активізувалося зведення двоповерхових особняків середніх верст населення, розпланування яких майже не відрізнялось від одноповерхових. У вирішенні їх фасадів панували горизонтальні членування і підкреслювалася середня вісь (будинки Трохіна, Веремьєцького, 1818, 1820, архіт. Дж. Фраполлі; Григорьєвої, 1822, архіт. О. Дігбі).

---

¹⁴⁵ Шамрасва А. Про нову дату будівництва художнього музею в Одесі // Архітектурна спадщина України / За ред. В. Тимофієнка. — К., 1997. — Вип. 4. — С. 173–178.

¹⁴⁶ ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1-а. — Спр. 342.

У перші роки життя Одеси будувалось також чимало казарм для переселенців¹⁴⁷. На місці Приморського бульвару Ф. Деволан звів двоповерхові споруди із зовнішніми сходами, лінійним зальним розплануванням і досить скромним зовнішнім виглядом¹⁴⁸. По лінії колишнього карантинного рову за проектом Є. Ферстера, складеним ще 1804 р., зводились так звані оборонні казарми¹⁴⁹. Вони отримали Г- або П-подібну форму в плані й вельми суворі фасади – на тлі гладеньких або частково рустованих стін, прорізаних рідкими вікнами, що нагадували амбразури, виділялись кріповки і аркади¹⁵⁰. Наприкінці 1810-х рр. частину казарм перебудували в двоповерхові споруди. При збереженні зально-анфіладної структури інтер'єрів, їх зовнішній вигляд вже набув рис житлових будівель, оскільки збільшувались розміри вікон, самі вікна обрамовували наличники, а площини стін збагачувалися рустом¹⁵¹. Ці казарми довгий час відігравали значну містоформуєчу роль, їх монументальні об'єми формували з боку Молдаванки своєрідний фасад середмістя.

Ділянки з виробничими будівлями (хлібними магазейнами, невеличкими підприємствами) теж майже не відрізнялися від забудованих житлами. Єдиним винятком можна назвати дуже довгий квартал, який займала канатна фабрика Новікова.

Особливістю забудови міста стало масове будівництво складів для зберігання зерна – магазейнів. Вони представляли собою видовжені у плані одно- чи двоповерхові споруди з крупними залами, перекриття яких підтримувалось стовпами або влаштовувались склепінчастими. Для погашення розпору зовнішні стіни посилювали контрфорсами, пілястрами або розвантажувальними арками. До проектування магазейнів залучалися провідні майстри. Так, 1812 р. за проектом видатного зодчого Тома де Томона склад вирішувався у вигляді масивної брили з поширеними донизу стінами, що

---

¹⁴⁷ Орлов А. А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса: Тип. А. Шульце, 1885. — С. 5.

¹⁴⁸ РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 116, 147.

¹⁴⁹ Там само. — Спр. 190.

¹⁵⁰ Там само. — Спр. 215–232, 242–259.

¹⁵¹ Там само. — Спр. 271, 272.

надавало споруді особливу монументальність. Стіни оброблялись дощаним рустом і прорізались півциркульними вікнами. Торцеві фасади відмічались чотириколонними портиками, а посередині поздовжніх стін влаштовувались ризаліти з крупними арковими входами¹⁵².

Споруджена наприкінці XVIII ст. на схід від міста фортеця за наказом А.-Е. Рішельє 1803 р. перетворилась у карантин. Нове призначення отримали казарми і арсенали, зводились спеціальні споруди. З усього комплексу до нашого часу уціліла лише частина аркової огорожі з сімома півцикульними наскрізними арками і нижня частина циліндричної вежі, котрими в 1807 р. за проектом інженера І. Круга було оточено територію карантину¹⁵³. Завдяки ефектному розташуванню на краю урвища над морем, товщині мурування з великих блоків каменя-черепашнику, лаконізму форм і крупним членуванням монументальна стіна і вежа справляють враження надзвичайної моці та значущості.

Комплексність будівництва складів, продумане їх групування на територіях порту й карантину створювали сприятливі умови для формування цілісної ансамблевої забудови. Саме цим питанням було приділено значну увагу на наступному етапі розвитку міста.

Третій етап:

1820-ті – 1850-ті рр.

В розвитку архітектури Одеси в даний період визначилось два стильові етапи, спільні для країн Європи. В 1820-і – 1830-і рр. спостерігався розквіт ампіру, в наступні два десятиріччя вже чітко проявилися тенденції романтизму, коли почали вживати засоби і декоративні форми минулих епох, тобто ренесансу, маньєризму, раннього бароко, готики, романського, візантійського та інших середньовічних стилів. В Одесі працювала ціла плеяда талановитих зодчих – Ф. Боффо, Дж. Торічеллі, І. Козлов, Фр. Моранді, К. Даллакка, Ф. Гонсіоровський, Л. Оттон, О. Шашін та інші. Вони плідно

---

¹⁵² Науково-технічна бібліотека Санкт-Петербурзького національного університету шляхів сполучення ім. В. Образцова. — № 15307.

¹⁵³ РДІА. — Ф. 1293. — Оп. 168. — Спр. 13.

працювали у реорганізованому М. Воронцовим Будівельному комітеті, збудували чимало видатних споруд і містобудівних ансамблів, внаслідок чого був створений яскравий образ міста.

В результаті прискореного економічного й культурного розвитку дуже швидко зростало населення Одеси. Відповідними темпами росло будівництво, ущільнення забудови засвоєної території супроводжувалося розширенням зони розселення. За Молдаванкою виникли невеликі передмістя Ближні Млини та Дальні Млини, поділені на невеликі в основному прямокутні квартали площею від 1,5 до 3,5 га. Їх поява зумовлено зведенням млинів для переробки зерна – основного товару зовнішньої торгівлі Одеси. Положення й розпланування цих районів визначала наявність магістральних шляхів до Овідіополя і німецьку колонію Люстдорф, яка виросла на південь від міста на березі моря. Намічене ще в 1820-і рр. розпланування цих передмість відображено на планах міста 1843 та 1854 рр.¹⁵⁴

Між хутором Крива Балка і Водяною балкою в ті ж 1820-і рр. з'явилася Слобідка-Романовка, яка мала задовольнити трудову ємність порту, забезпечивши робочою силою зростаючий обсяг вантажних робіт. Тому саме у бік порту спрямовувались головні поздовжні вулиці передмістя. Внаслідок розчленована на дрібні квартали розмірами всього 0,1-0,25 га Слобідка отримала ортогональне розпланування, що зафіксовано на плані 1833 р.¹⁵⁵

Вздовж узбережжя лінійно розвивалась Пересип. Стрижнем району стала вулиця Чорноморського козацтва (кол. Московська), яка, по дузі берега, прокладалась по ламаній лінії із влаштуванням у місцях зламів круглої в плані торговельної Олександрівської і трапецієподібної Ярмаркової площ. Через лінійне розпланування і занадто видовжені квартали архітектурна виразність поперечних зв'язків з прибережною смугою помітно знизилася, що незабаром негативно вплинуло на санітарні умови проживання, зумовило відсутність комфортних зон відпочинку.

---

¹⁵⁴ РДІА ВМФ. — Ф. 3. — Оп. 25. — Спр. 1486, 1488.

¹⁵⁵ План міста зберігається у фонді ОДІКМ.

Мінялося найбільше передмістя Молдаванка, мешканці якого переходили від сільського до міського способу життя, що вплинуло на зміст, характер і щільність забудови, а також розпланувальну структуру та територіальні розміри. Передмістя майже впритул наблизилась до центральної частини і відділялося від неї лише неширокою смугою Зовнішнього бульвару. Зближення відбувалося поступовим додаванням нових вузьких кварталів площею 0,5 га до існуючих¹⁵⁶. Внаслідок цього виникла низка вулиць, а саме Південна, Садиковська, Манежна, Старопортофранківська, Зовнішня. З перетворенням Молдаванки в міський район її вуличну мережу під керівництвом Дж. Торічеллі в 1826 р. упорядкували¹⁵⁷. Як свідчать публікації в газеті «Одесский вестник», у 1842 р. особливу увагу приділили благоустрою кільцевої магістралі – Балківської вулиці, що оперізувала передмістя і зв'язувала його з Пересипом. Як додаткові громадські центри в 1828-1830 рр. утворилися дві площі¹⁵⁸. Перша, прямокутна в плані – неподалік від Старокінної, на перетині Петропавлівської і Південної вулиць. Друга, трикутна сформувалася в місці сходження тризубом вулиць Розумовської, Середньої і Комітетської. В 1850-і рр. зробили спроби активізувати південну частину передмістя, влаштувавши між ним і Млинами нову Вигінну площу, на яку малось перенести ринок, де торгували скотиною¹⁵⁹.

Помітно ущільнилась житлова забудова середмістя. В його східній частині були освоєні квартали, що прилягали до оборонних казарм, біля Херсонської застави утворилися вулиці Крива і Ямська. А в південній частині після будівництва тюремного замку освоєна неширока смуга між ровом і житловими кварталами¹⁶⁰. Шкідливі у санітарному відношенні м'ясобойні та салотопні підприємства, які знаходилися між Малою Арнаутською і

---

¹⁵⁶ Про трасування нових і продовження існуючих вулиць див. ДАОО. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 643, 653. Кресленики підписував архіт. Ф. Боффо (зберігаються в фондї ОДІКМ).

¹⁵⁷ Державний архів соціалістичного будівництва Ленінградської області. — Ф. 4398. — Оп. 6. — Спр. 168. — Арк. 21.

¹⁵⁸ РДВІА. — ВУА. — Спр. 22278, 22274.

¹⁵⁹ Газета "Одесский вестник". — 1864. — № 117.

¹⁶⁰ РДВІА. — ВУА. — Спр. 22274.

Різницькою вулицями, винесли до розвилки Люстдорфської і Великофонтанської доріг¹⁶¹.

Чіткішим стало призначення площ – компонентів громадського центру. Так на площі в створі вулиці Дворянської збудували кірху з комплексом благодійних і навчальних закладів лютеранської громади. Зросло і значення загальноміського торгового центра, який склався у просторово розвинений організм у вигляді величної анфілади з трьох ринкових площ, об'єднаних Олександрівським проспектом. Гармонійно забудований, він став одним з найвидатніших містобудівних ансамблів у масштабах Європи¹⁶².

Зросло політичне й економічне значення Одеси в житті країни, що вимагало рішучіших заходів по створенню адміністративного-культурного центру. У 1819 р. архітектор Ф. Шаль розробив новий проєкт розпланування прибережжя між Військовою і Карантинною балками¹⁶³. Схвалений губернатором О. Ланжероном, він в 1820 р. за сприянням інженера К. Потье був затверджений в уряді. У зв'язку з цим, 6 липня 1821 р. було перезатверджено генеральний план всього міста¹⁶⁴. Однак протягом двох років ніяких заходів щодо здійснення проєкту не робилося, якщо не рахувати знесення руїн колишніх казарм і Катерининської церкви¹⁶⁵.

Згідно з проєктом Ф. Шаля, якому, між іншим, спочатку доручили трасування вулиць і проєктування всіх споруд¹⁶⁶, головне значення набував широкий Приморський бульвар з півкруглою площею посередині. Він органічно поєднувався з Біржовою, Театральною і Катерининською площами, органічно створюючи просторово цілісну кільцеву систему.

---

¹⁶¹ Одесса. 1794–1894 ... — С. 355.

¹⁶² Історію формування величного ансамблю Старого базару докладно висвітлено в статті: Тимофієнко В. І. Ядро торговельного центра старої Одеси // Художня культура. Актуальні проблеми: Науковий вісник. — К., 2005. — Вип. 2. — С. 30–46.

¹⁶³ РДІА. — Ф. 1293. — Оп. 168. — Спр. 12.

¹⁶⁴ Там само. — Ф. 1286. — Оп. 3. — Спр. 70. — Арк. 1.

¹⁶⁵ Про формування і розвиток забудови бульвару див. Тимофеєнко В. І. Ансамбль Приморського бульвару в г. Одессе // Типовые статьи о памятниках истории, археологии, градостроительства и архитектуры, монументального искусства. — К., 1985. — С. 42–74.

¹⁶⁶ РДІА. — Ф. 1286. — Оп. 3. — Спр. 259. — Арк. 11, 19, 34.

В стилі ампір забудовувалась територія порту. За проєктом, складеним 1825 р. інж. Ж. Гаюї (можливо з участю архіт. Ф. Шаля), намічався грандіозний ансамбль із складських і адміністративних споруд. Їх протяжні об'єми, акцентовані аркадами й колонадами, портиками й галереями, гармоніювали один з одним, відзначались масштабною розмірністю і тактовно вписувались у природне середовище. Проте пропозиції реалізовано лише частково. Велике будівництво велось і в карантині, де з'явилися споруди з виразним виглядом. У вирішенні фасадів складів, що зводилися на схилах Карантинної балки і серед житлових кварталів, широко вживались різні русти, тяги й карнизи, наличники й архівольти, колонні й пілястрові портики, парапети і аттики. Яскравим свідченням стали так звані Сабанські казарми на вул. Канатній № 23, споруджені 1827 р. у вигляді монументального триповерхового корпусу з рустованим цоколем і плоскими портиками з іонічних напівколон в центрі та на флангах. А спроектований І. Козловим магазейн Папудової виразно формував один з боків Соборної площі.

Своєрідні риси архітектури Одеси, розвиваючись у масовому будівництві, наочно проявились і в громадських спорудах. У цей час був створений величний ансамбль Приморського бульвару з напівкруглою площею посередині, що закріплювалась пам'ятником А.-Е. Рішельє і звідкіля спускалися до моря Гігантські сходи, зведені в 1837-1841 рр. за проєктом Ф. Боффо. Він же будував розташовані на площі будинки Завадовського і присутствених місць, первісний проєкт фасаду котрих склав А. Мельников. Парадний фронт дво- і триповерхових фасадів підкреслювали горизонталі терас з могутніми підпірними стінами, спорудженими за проєктом Дж. Торічеллі. Фланги бульвару впевнено фіксувались з одного боку садибою М. Воронцова, а з другого – купецькою біржею (Ф. Боффо), яка спочатку мала вигляд призматичного об'єму з колонною ротондою на задньому фасаді, а на чільному – далеко виступаючі крила з'єднувались двоохрядною колонадою. Утворений таким чином затишний дворик просторово узгоджувався з бульваром.

Серед громадських споруд виділявся будинок градоначальника на розі вулиць Рішельєвської і Ланжеронівської, спроектований, можливо, за участі А. Мельникова і збудований у 1827-1829 рр. архіт. Ф. Боффо. Його фасади вирішувались у вигляді масивних цоколів, що несли величезні ніші, розчленовані тричетвертними колонами коринфського ордера. Неподалік від нього на Театральній площі за проектом архіт. Дж. Торічеллі були зведені торговельні ряди Пале-Рояля, споруди Англійського клубу і археологічного музею, які разом з Купецькою біржею і житловими будівлями теж утворювали своєрідний ансамбль.

За конкурсним проектом і під керівництвом Дж. Торічеллі на початку 1840-х рр. майже повністю сформувався величний ампірний ансамбль Старого базару, що включав в себе центральний корпус з вежею, чотири крупні павільйони і низку критих навісів, які оточувались двоповерховими крамницями з аркадами й колонадами галерей. Виникли відповідні торгові центри районів міста. Кругла Олександрівська площа на Пересипу забудовувалась за проектами Дж. Торічеллі та І. Козлова одноповерховими крамницями з арковими галереями. Для Хрестовоздвиженського ярмарку І. Козлов 1834 р. спроектував базилікальну споруду з торцями, обробленими чотириколонними портиками. Як торговий центр Молдаванки функціонувала Старокінна площа, де за проектами Н. Черкунова зводилися лавки з аркадами. В центрі міста крім площ вздовж Олександрівського проспекту важливе значення отримала Новобазарна площа, навколо котрої архіт. І. Козлов споруджував двоповерхові торговельні ряди.

Будувалися спеціальні учбові споруди. На периферії центральної частини з'явився Інститут шляхетних дівчат (Ф. Боффо), що своєю архітектурою нагадував дворянські садиби. Раціональною і чіткою композицією відзначалися єврейське й лютеранські училища, зведені в 1830-і рр. Ф. Боффо біля лютеранської кірхи. Крупною подією стало спорудження учбових корпусів Рішельєвського ліцею. Його монументальний

триповерховий корпус був зведений в 1852-1857 рр. за конкурсним проектом О. Шашіна і витриманий в дусі раннього ренесансу.

Ампірні тенденції панували спочатку і в архітектурі культових будівель, прикладом чого була струнка дзвіниця лютеранської кірхи св. Павла, що здіймалася на торці призматичного обсягу, виконаного з використанням форм романського зодчества (Ф. Боффо). У церкві Михайлівського монастиря (арх. Дж. Торічеллі) були вдало знайдені співвідношення основного об'єму, барабану й купола, а 1837 р. тут по аналогії з Казанським собором у Петербурзі була намічена дворядна колонада тосканського ордера, що дугою мала охопити невелику площу. На Старому християнському кладовищі в 1829 р. звели Всіхсвятську церкву, що представляла собою призматичний обсяг з куполом на масивному барабані і двох'ярусною дзвіницею зі шпилем. Серед малоповерхової забудови Молдаванки гармонійністю пропорцій і виразним силуетом виділялась Михайлівська церква, зведена 1820 р. на восьмикутній площі. Її струнка двох'ярусна дзвіниця зі шпилем ефектно замикала перспективу вул. Виноградної. Але особливо вражала Петропавлівська церква (1839), що знаходилася на великій площі, обнесений по периметру чавунними ґратами. Хрестово-купольний храм мав чіткий призматичний об'єм, над середохрест'ям здіймався барабан з півциркульними вікнами, увінчаний куполом з ліхтариком. До західного фасаду тут примикала чотириярусна дзвіниця, а до бокових – чотириколонні портики тосканського ордера.

Але вже в 1830-і рр. для православних храмів почали використовувати форми так званого російсько-візантійського стилю. Ще 1832 р. Дж. Торічеллі розробив проекти Стрітенської церкви у «готичному смаку», але вона була зведена в 1842-1847 рр. на Новобазарній площі у вигляді кубічного об'єму з п'ятьма главами і масами, завершеними кокошниками. Московські храми XVII ст. також нагадували зведена І. Козловим в 1848 р. Казанська церква на Пересипу і споруджена за проектом Л. Оттона Успенська церква на вулиці Преображенській. Змінює свій вигляд Спасо-Преображенський собор, де ампірні храм і дзвіниця об'єднуються трапезною у формах ренесансу. У дусі

романського зодчества виконувалися Римсько-католицький костел на вулиці Катерининській (Ф. Гонсіоровський), головна синагога на вулиці Рішельєвській (Фр. Моранді). Романські й мусульманські форми використовувались Фр. Моранді при спорудженні 1859 р. караїмської кенаси на вулиці Троїцькій.

У Бульварній, Олександрівській і Херсонській адміністративних частинах міста споруджувалися поліцейські управління. Вони отримали високі вежі для пожежного нагляду, що грали поряд з куполами й дзвіницями храмів важливу роль в силуеті міста. На периферії центрального ядра, за вул. Пантелеймонівською, в 1821-1824 рр. за проектом Ф. Боффо був зведений тюремний замок, що включав у себе основний корпус, будинок для наглядача, лазню, сарай і льодовню, які оточувались огорожею з вишками для охорони.

Для поліпшення сполучення між районами міста споруджувалось кілька мостів на Пересипу, на Молдаванці – через Військову балку (Ф. Боффо, К. Даллакві), Сабанєєв – через Військову (Ф. Боффо, Дж. Торічеллі), Сикарда і Новіков – через Карантинну (О. Дігбі, Ж. Гаюї). Масивними стінами з контрфорсами укріплялись схили ярів і узвози. Багато вулиць отримали замощення з місцевого черепашнику, тротуари викладалися з плит вулканічної лави.

Активізувалося житлове будівництво. Згідно з соціально-майновим станом мешканців зводились особняки і палаци, житла з майстернями і крамницями, багатоквартирні будинки і готелі.

Передмістя забудовувались переважно одно- і двоповерховими особняками на 3-5 віконних осей, а з середини ХІХ ст. витягнутими вздовж червоної лінії будинками з односхилим дахом у бік двору.

Визначні будівлі зводились в центральних кварталах. Вони представляли собою зазвичай двоповерхові об'єми з чітко прорисованими ордерними формами. Характерними прикладами є будинки на вулицях Надеждинській № 18, Княжій № 25 тощо. Найцікавішим серед них є особняк Камо на вул. Тираспольській № 4 (Дж. Торічеллі), гладінь стін котрого

підкреслено орнаментальною міжповерховою тягою, фільонками з гірляндами та розкішним фризом антаблементу. Прямокутні вікна облямовані наличниками з сандриками, а фланги акцентовані потрійними палладіанськими вікнами з широкими архівольтами, обробленими кесонами. В інших випадках споруда фланкувалася в'їзними воротами і одноповерховими флігелями (вул. Успенська № 15) або вживались композиції з двох корпусів, звернених до вулиці торцями з фронтонами і об'єднаних воротами з хвіртками (вул. Кузнецька № 11).

У палацовому будівництві побутувала садибна композиція з парадним двором – курдонером. Окрім будинків на вул. Софіївській № 5 і 7, подібні садиби будувались в інших місцях. Причому в їх архітектурі використовувались не лише ампірні, а й романські та готичні форми, свідченням чого був палац Сабанського на розі Торгової і Софіївської вулиць (Ф. Гонсіоровський). При щільній міській забудові головні корпуси часто виносились на червону лінію і парадні двори опинялись у глибині, в оточенні флігелів, нагадуючи тим самим італійські палаццо – будинки Шидловського і Маюрова на Приморському бульварі № 9 і 13 (обидва архіт. Ф. Боффо), які і своїм зовнішнім виглядом подібні пам'яткам італійського ренесансу. На відміну від них фасади й розпланування палацу Абази на вул. Пушкінській № 9 (архіт. Л. Оттон) більш-менш витримували в дусі французького бароко, а з боку двору влаштовувались колонні галереї. Подібні риси притаманні й іншим спорудам, спроектованим Л. Оттоном, – палацам Гагаріна біля Ланжероновських сходів або Маразлі на розі Пушкінської № 4 і Дерибасівської вулиць.

Поряд з садибною композицією та її модифікаціями розвивався прийом вільного розташування будівель на ділянці. Яскравими прикладами є палац Воронцова на Приморському бульварі (Ф. Боффо) – один з видатних творів ампірної архітектури. Його суворий головний корпус замикає поздовжню вісь бульвару, дугоподібна у плані альтанка була ефектно поставлена над урвищем і грала певну роль у морській панорамі міста. Розташований неподалік на вул.

Надеждинській № 2 палац Бржозовського (Ф. Гонсіоровський) виконувався у дусі англійської готики і нагадував середньовічні замки. Також у романтичному дусі споруджувався особняк Липковського (О. Колович). Частіше за все такі вирішення вживали на околицях. Нерідко їх будували у стилі ампір – дача Лігіной на 16-й станції Великого Фонтану.

Центральні квартали забудовувались переважно багатоквартирними будинками. Займаючи весь фронт червоної лінії і боки земельної ділянки, вони утворювали затишний внутрішній двір. Саме у його бік звертались входи в квартири, захищені від сонця, вітру й опадів кам'яними чи дерев'яними колонними або арковими галереями. Огороджені балюстрадами або ґратами, прорізані косими лініями сходових маршів, ці галереї формували вражаючі розмаїттям композиції. Поверхню двору покривали твердими сортами місцевого черепашнику і плитами закордонного вулканічного каменя. Тут же викопували підземні резервуари – цистерни, куди з односхилих дахів збиралась дощова й тала вода. Над цистернами влаштовувались мармурові огороження і металева станина для підйому відер. Проїзд у двір, озеленений в основному білою акацією, знаходився часто посеред чільного корпусу і оформлявся напівколонами, пілястрами, нішами, фільонками, перекривався різноманітними склепіннями. Збереглись десятки галерейних будинків, виконаних за проектами Ф. Боффо, Дж. Торічеллі, І. Козлова, І. Ріглера в 1820-і – 1830-і рр. в стилістиці ампіру. Як приклади можна навести будівлі на вулицях Пушкінській №№ 2, 6, 11, Грецькій №№ 14, 23, 35, Ланжеронівській № 3, Катерининській № 3, Преображенській № 21, Дерібасівській № 33, Княжій № 36, 38 тощо.

В середині ХІХ ст. згідно з новими стильовими віяннями архітектори Ф. Боффо, І. Козлов, К. Даллакка, Фр. Моранді, О. Шашін та інші вирішували житлові будинки в дусі бідермеєру, «неогрек» або з використанням форм ренесансу, бароко тощо, про що свідчать будинки на пров. Театральному № 8, вулицях Ланжеронівській № 26, Ямській № 62-а, Поліцейській № 19, Троїцькій № 52, Пушкінській №№ 19 30, 45, Манежній № 20,

Преображенській № 9, Надеждинській №№ 10, 11, Приморському бульварі № 15.

Не зважаючи на труднощі з водопостачанням, вживались заходи для озеленення міста. З розсадника Ботанічного саду відпускались саджанці. Окрім садів на схилах Водяної балки кілька зелених масивів з'явилося у районах Малого, Середнього і Великого Фонтанів. В 1831 р. почали створюватися так звані Левшинські плантації на сипучих пісках Пересипу. Чимало садів виникло всередині міських кварталів при особняках, церквах, монастирях і навчальних закладах. Про особливу увагу зеленим насадженням громадського користування свідчить благоустрій Міського і Дюковського садів, заснування скверу Пале-Рояля, засадження ділянок Олександрівського проспекту. Почав функціонувати Приморський бульвар, а над прибережним урвищем від Водяної балки до садиби Нарішкіної в 1828 р. був створений ще один бульвар (архіт. Ф. Боффо, садівник Г. Герман). Подібно паризьким Великим бульварам по лінії колишнього карантинного рову, вздовж вулиці Старопортофранківської, під керівництвом Г. Германа влаштували Зовнішній бульвар, що кільцем оперізував центральну частину Одеси. А навколо карантину створили Фортечний бульвар. На початку 1840-х рр. на його місці передбачався парк, у зв'язку з чим Ф. Боффо склав проект, де намічалась регулярна система алей, работок і клумб.

В цілому Одеса середини ХІХ ст. мала виразний художній вигляд, що досягалося функціональною злагожденістю житлової й виробничої зон, відсутністю контрасту між центром і околицями, виключно високим рівнем архітектури житлових, громадських і виробничих споруд. З низки різних видових точок створювались захоплюючі панорами. Особливо вражаючим являвся огляд міста з моря, коли перед глядачем з'являлась прибережна смуга з портовими спорудами і комплекс забудови Приморського бульвару з Гігантськими сходами до моря. Забудова схилів і долин балок ритмічно понижувалась і створювалась неповторна мозаїка з вибілених стін, червоних черепичних дахів і зелених садів. Оскільки біднота заселяла околиці, то

загальна панорама Одеси визначалась поступовим збільшенням висоти житлових будівель до центра. Перериваючи це плавне нарощування, шпилі і яруси дзвіниць, куполи храмів і вежі громадських споруд надавали силуету міста мальовничості і розмаїття. При забудові вулиць широко вживався принцип замикання їх перспектив «далекобійними» фасадами, визначними і висотними об'ємами. Нарешті, у рядовій забудові були тактовно виділені містобудівні ансамблі загальноміських і районних громадських центрів. Таким чином, одеським зодчим вдалось створити просторово цілісне й естетично виразне середовище в масштабах великого міста.

Четвертий етап:

Друга половина XIX – початок XX ст.

У розпланувальному розвитку Одеси в цей період спостерігалась відсутність чіткої системи. Проєктів перспективного розвитку не розроблялось. Адміністрація і архітектори розглядали місто лише як суму казенних, муніципальних і приватних земель, а не як цілісний архітектурний організм. Разом з тим, у міській структурі відбувались суттєві зміни.

Зі збільшенням обороту порту виробнича зона розширялась у бік Пересипу, де в 1890-і рр. за проєктом інж. М. Лишина спорудили Нафтову гавань. В результаті її створення, а також Хлібної гавані, місто та й передмістя Пересип виявилися майже відрізнаними від морської акваторії.

В 1862-1865 рр. збудували Одесько-Парканську залізницю. Її було введено по дотичній відносно міста, між передмістями Ближні Млини і Дальні Млини, та, повернувшись вздовж Середньофонтанської дороги, вона доходила до центральної частини, де закінчувалась вокзалом. Для зв'язку з пристанями порту залізнична колія відгалужувалась у районі Дальніх Млинів і, проходячи через Тираспольську заставу, трасувалася по лівому схилі Водяної балки, що дозволило з мінімальним ухилом досягти низинної прибережної смуги. У 1867-1872 рр. проклали гілки по території Пересипу і до Куяльницького лиману. В результаті цього місто опинилось майже у кільці і від нього було відрізано низка пригородів і передмість.

Інтенсивно забудовувались квартали центральної частини міста і Молдаванки, що раніше одержали стійку планувальну структуру. Але розвиток виробництв народжувало нові сельбищні утворення – Солдатську слободу, Балтовку, селище у Жевахової гори, контури яких зумовлювались кордонами приватних земельних наділів. Вони отримували регулярне розпланування, зручне для прибуткової нарізки кварталів на ділянки. У низці випадків такі селища з'являлись, не зважаючи на антисанітарні умови місцевості – 2-й Лиманчик на Пересипу, або зовсім стихійно – Сахалінчик біля станції Одеса-Мала. В результаті нові квартали відзначались за модулем від тих, що існували, і місто в цілому набувало характеру різноманітної мозаїки.

Невеликі селища виникли з появою курортів біля Куяльницького і Хаджибейського лиманів. Створювались санаторії у приморських дачних районах Відради, Аркадії, Малого, Середнього і Великого Фонтанів. І оскільки останні не були відрізані залізницею від надмірно ущільненого центру, то головний розвиток сельбищної території на початку ХХ ст. намітився у південному напрямі.

Головними магістралями тут виявились дороги, прокладені ще століття тому. При цьому Малофонтанську дорогу за ініціативою інж. В. Зуєва розширили з 17 до 25 м та перейменували у Французький бульвар. Під керівництвом інж. М. Безчастнова з 1900-х рр. почали прокладати Новоаркадійську дорогу. У зв'язку зі зростаючими міграційними потоками з центру, згідно з популярними в Європі ідеями міст-садів, за проєктом інж. М. Шапіро в 1912-1914 рр. між 4-ю й 5-ю станціями Фонтанської дороги створили селище-сад «Самодопомога», незабаром забудований за проєктами провідних одеських зодчих.

Ансамблі Приморського бульвару і Старого базару втратили значення компактних загальноміських центрів відповідного призначення. Нові численні громадські споруди зводили на ділянках, виходячи з їх вартості, що призводило до їх розосередженого розміщення. Разом з тим, учбові споруди й бібліотека концентрувались у районі вулиці Херсонської, банки – на початку

вулиць Рішельєвської і Пушкінської, адміністративні споруди й чернецькі подвір'я – біля вокзалу, а лікарні – за Слобідкою-Романівкою. Надихаючись величним прикладом Рінгштрассе у Відні, навколо центральної частини Одеси на місці Зовнішнього бульвару за проектами М. Толвінського, С. Ландесмана, Д. Мазирова, А. Тодорова, Ю. Дмитренко та інших зодчих був створений ланцюг громадських споруд, переважно навчального призначення.

Суттєвий вплив на розпланування Одеси, на освоєння тих чи інших околиць вплинув внутрішньоміський транспорт. 1880 р. почали діяти 3 лінії кінної залізниці, 1898 р. їх вже нараховувалось 20 загальною довжиною 67,5 км. З 1910 р. всі ці лінії переобладнувалися під електричну тягу і напередодні Першої світової війни нараховувався 31 маршрут.

З посиленням раціоналістичних тенденцій в архітектурі відбулись рішучі зміни і у громадських спорудах. З'явилися нові типи – це вокзали, пасажі, криті ринки, банки, цирку тощо. А цільове призначення відомих раніш адміністративних, лікувальних, учбових та інших будівель стало значно чіткішим, оскільки вони втратили риси «вотчинності», притаманні феодальній епосі, що виражалось в улаштуванні квартир чиновників, лікарів або вчителів в обсягах самих громадських будівель. Тепер конкретна функціональна визначеність дозволяла створювати цілком зрозумілі і ясні образи споруд, доцільні розпланувальні вирішення, виходячи з реальних вимог, містобудівної ситуації і матеріальних можливостей.

Значне містоформує значення мав вокзал, розташований в кінці вводу залізниці у місто по осі вулиці Пушкінської та відділений від забудови вулиці Пантелеймонівської невеликою площею. Тупикового типу споруда біла зведена в 1878-1882 рр. архітекторами О. Бернардацці та Г. Лонським за конкурсним проектом В. Шретера у вигляді літери «Г» в плані. Приміщення групувались залежно від напрямів руху пасажирів та їх майнового стану (I, II і III класи). Двоповерхова будівля здавалась розпластаною, оскільки не здійснили великий дебаркадер над платформами і вежі на торцях. Але вирішене в дусі псевдоренесансу, воно справляло приємне враження

гармонією форм, помірною насиченістю пластики і вишуканістю деталей. По боках площі за проєктами М. Толвінського в 1893-1899 рр. звели споруди судових установ і земської управи, теж витримані в формах псевдоренесансу. А на вулиці Пантелеймонівській і наприкінці Пушкінської в той же час вирости увінчані маківками й куполами храмів чернецькі афонські подвір'я Андріївське, Пантелеймонівське та Іллінське, виконані Ю. Дмитренком і Л. Прокоповичем з використанням форм псевдоросійського стильового напрямку. Неподалік від вокзалу спочатку намічалось збудувати головпоштамт. Але потім, в 1893-1895 рр. триповерхова споруда з величезною операційною залогою і псевдобароковими фасадами була збудована під керівництвом В. Домбровського за проєктом В. Харламова на вулиці Садовій № 10.

Діловий центр Одеси формувався в основному в районі Дерибасівської і прилеглих до неї вулиць. На початку ХХ ст. у місті функціонувало понад 20 фінансово-кредитних установ, для більшості з котрих зводилися спеціальні споруди, що відзначалися функціональністю вирішень і вражаючим зовнішнім виглядом. Досить пригадати такі видатні архітектурні твори, як Земський банк на вул. Садовій № 3 (В. Маас), Кредитні товариства на вул. Гоголя № 12 (А. Люікс) і Пушкінській № 10 (О. Бернардацці), банки Бессарабсько-Таврійський на вул. Пастера № 25 і Об'єднаний на вул. Рішельєвській № 2 (обидва архіт. С. Ландесман), Нова біржа на вул. Пушкінській № 17 (О. Бернардацці), банки Обліковий на вул. Пушкінській № 12 і Земельний на вул. Маразліївській № 34-а (обидва архіт. Ю. Дмитренко), ломбард на вул. Польській № 12 (В. Прохаска), Російсько-Азіатський банк на вул. Рішельєвській № 8 (С. Гальперсон) тощо.

Торговельні ряди і базарні майдани просто неба з галереями змінилися місткими спорудами з просторими внутрішніми залами і комплексами. На розі вулиць Дерибасівської і Преображенської збудували Пасаж з лінійним розміщенням крамниць вздовж освітленого скляною стелею коридору (Л. Влодек). Майже першими в Україні, ще в 1896 р., на Новобазарній площі

з'явилися корпуси критого ринку, спроектовані А. Годоровим. Серед універмагів і торгових будинків одним з найкрупніших був зведений О. Бернардацці за ескізом Бродського магазин Петрококіно на розі вулиць Грецької і Рішельєвської (1896, не зберігся), виконаний у нарядних формах німецького ренесансу. Основою композиції тут була триповерхова зала з антресолями, на яку вели тримаршові сходи; розкішно оброблялись падуги дзеркальної стелі.

У місті формувалось кілька лікувальних центрів. На початку вулиці Херсонської, напроти міської лікарні, збудували бактеріологічну станцію (Ю. Дмитренко), поруч за проектами Ф. Нестурха, І. Яценка – споруди швидкої допомоги, Валіховської богадільні, родильного притулку, і цілий комплекс медичного факультету Новоросійського університету (М. Толвінський). Останній включав у себе не лише учбові корпуси, а й спеціалізовані клініки, що склали досить виразний містобудівний ансамбль. За Слобідкою-Романівкою звели два цільних добре продуманих комплекси психіатричної (Ю. Дмитренко) і нової міської (В. Домбровський) лікарень, що склалися з адміністративних, лікувальних, господарчих корпусів. На вулиці М'ясоєдівській сформувався комплекс споруд Єврейської лікарні (архітектори Н. Черкунов, А. Мінкус, Ф. Троупянський та інші). Неподалік розташовувалися Інвалідний будинок (О. Бернардацці, Г. Лонський) і кілька богаділень (І. Яценко). Нарешті осередок лікувальних споруд з'явився в приморській частині міста. До Стурдзовської богадільні (О. Шашін, Фр. Моранді) незабаром додалися амбулаторія, приватна клініка Канельського та інші лікувальні заклади. Тут же у створі вулиці Малої Арнаутської в 1890-1894 рр. О. Бернардацці, доопрацювавши проект німецьких архітекторів Шмідена і Шперера, збудував за павільйонною системою Євангелістку лікарню комплекс з одноповерхових споруд у так званому цегляному стилі.

У цій же приморській частині по дорозі в Аркадію і Малий Фонтан створювались приватні санаторії та водолікарні. Але найбільшу містоутворюючу роль зіграли комплекси на лиманах. Збудований за проектом

М. Толвінського комплекс грязелікарні на Куяльницькому лимані являв собою каре споруд з виразними вежами, з'єднаних галереями і вирішених у дусі італійської неороманіки. Серед розкішного парку зі скульптурами й ставками на березі Хаджибейського лиману в 1890-і рр. І. Яценко збудував курзал, спальні й лікувальні корпуси, в архітектурі яких масивні, розшиті швами, кам'яні стіни сполучались з легкими дерев'яними галереями, портиками, верандами, що наслідують твори балканського народного зодчества.

Відкривалося багато різних навчальних закладів, що досить рівномірно розподілялися по міській території. Середні загальноосвітні і спеціальні училища в основному розмістилися вздовж Старопортофранківської вулиці або недалеко від неї, як, наприклад, училище на вул. Толстого № 30 (Е. Меснер, Х. Скведер). Більшість університетських споруд концентрувалися в районі вул. Херсонської. Поруч з головним корпусом за проектом М. Толвінського у формах флорентійського ренесансу 1898 р. був закінчений корпус Фізико-хімічного факультету. Видатними творами теж стали розташовані неподалік, на вулиці Преображенській, Комерційне училище (Ф. Гонсіоровський), майстерні Художнього училища (архітектори Я. Пономаренко, П. Клейн) і корпус юридичного та історичного факультетів Новоросійського університету (М. Толвінський).

Зі зростанням культурних запитів у центральній частині Одеси з'явилися відповідні споруди. Одним з шедеврів світової архітектури визнано Міський театр, споруджений в 1884-1887 рр. під наглядом одеських архітекторів за проектами віденських зодчих Ф. Фельнера і Г. Гельмера. Крім нього були зведені такі видовищні будівлі, як «Новий театр» (А. Нієс), театр Сибирякова (С. Ландесман, М. Лінецький), цирк (А. Шейнс, Л. Влодек), скеттінг-ринк (Ф. Троупянський). Виразний вигляд у свій час також мала Аудиторія народних читань (тепер кінотеатр «Родина»), яка була зведена в 1891-1894 рр. за проектом Ю. Дмитренка та являла собою величезний зал (655 кв. м) з коридорами по боках і розвиненим вестибюлем, що відображалось у східчастому нарощуванні об'ємів, виконаних у дусі суворого ренесансу. За

проектами архітекторів Ф. Гонсіоровського, О. Бернардацці, Е. Меснера, М. Лінецького, В. Прохаски, В. Шеврембрандта, Ф. Троупянського, Л. Чернігова та інших зводились будинки різних товариств і клубів, музеїв і картинних галерей.

Пануючу роль у формуванні міського силуету зберігали куполи й намети культових споруд. Так, перспективу вулиці Тираспольській колись замикала церква Зішестя (Ю. Дмитренко). Цей хрестово-купольний храм був виконаний у псевдоросійському стильовому напрямі. Обсяг просторового хреста по боках відмічався кріповками з арками й кокошниками, кутові компартименти вінчалися невеликими куполами з цибулястими маківками на шийках. Над середохрестям підносився гранований барабан з куполом і маківкою на шийці. Такими ж динамічними були вінчання багатоярусної дзвіниці. У тих же формах за проектами А. Тодорова і Ю. Дмитренка, Л. Прокоповича також зводились церкви Вознесенська на Слободці-Романівці (1888), Олексіївська біля станції Одеса-Товарна (1888), Дмитрівська на Новому кладовищі (1888), Григорія Богослова на вул. Старопортофранківській № 18 (1895-1896), Миколаївська у Ботанічному саду (1896), Миколи і Аріадни в Отраді (1902).

У той же час для храмів інших віросповідань використовувалися архітектурні форми західного й східного середньовіччя. У дусі німецької готики Г. Шеврембрандт в 1896 р. перебудував лютеранську церкву св. Павла, що своїм струнким шатром виразно замикала перспективу вулиці Дворянської, а за проектом В. Шретера в 1892 р. О. Бернардацці й Х. Скведер збудували Реформатську на вулиці Херсонській. Подібно вирішувалися зруйновані пізніше Римсько-католицький костел на Молдаванці (В. Домбровський, Л. Влодек) і англіканська церква (В. Валькот). З використанням мусульманських й романських форм споруджувалися єврейські синагоги та молитовні будинки.

Житлова забудова Одеси другої половини XIX – початку XX ст. переважно зумовлювалась швидким попитом на житло, яке перетворилось у товар. Спалахували «домові гарячки», коли за 1 сезон зводилось 300-500

споруд. Найбільше розповсюдження отримали багатоквартирні будинки, при цьому традиційні для міста галерейні поступилися більш економічним секційним. Квартири диференціювалися за кількістю кімнат і комфортом, для заможних наймачів вони влаштовувалися у лицьових корпусах, для малозабезпечених – у дворових флігелях. Парадні й службові сходи використовувалися для розділення входів у житлові кімнати та підсобні приміщення. Через високу вартість землі і прагнення до максимального прибутку ділянки щільно забудовувалися багатоповерховими корпусами, внаслідок чого утворювалися двори-колодязі. Необхідність освітити кутові приміщення й виділити ризалітами сходові клітки вплинула на те, що двори отримували не прямокутну, а досить складну форму в плані.

Фасади прибуткових будинків мали свідчити про якість квартир, смаки власників і відзначалися надзвичайним розмаїттям. У другій половині ХІХ ст. І. Жуковський і Ф. Гонсіоровський, П. Клейн і Е. Вей, М. Толвінський і О. Бернардацці, Е. Меснер і В. Кабіольський, Л. Влодек і С. Ландесман, Г. Шеврембрандт і А. Шейнс, М. Рейнгерц і Ю. Дмитренко, Д. Мазиров і Ф. Маас, Л. і Ц. Оттони та інші архітектори вирішували їх у формах псевдоренесансу і псевдобароко, псевдорозкоко і псевдокласицизму, псевдороманіки і псевдоготики, псевдоросійського, псевдовізантійського і псевдомусульманського стильових напрямках, так званого цегляного стилю, а нерідко і еkleктики, тобто в одній композиції сполучалися пластичні засоби, притаманні різним художнім культурам.

На початку ХХ ст. Л. Влодек і М. Лінецький, Л. Чернігів і А. Мінкус, Ф. Троупянський, В. Домбровський В. Кундерт та інші майстри створили чимало яскравих будівель у формах модерну, а В. Прохаска, С. Ландесман, Ю. Дмитренко, Ф. Нестурх, Ф. Кюнер, С. Гальперсон, Л. Прокопович та інші зодчі показали неабияку майстерність в оперуванні формами флорентійського ренесансу, ампіру та інших стилів минулих часів (ці об'єкти прийнято класифікувати як прояви неостилів, тобто неоренесанс, неоампір, неоготика тощо).

Поряд з розширенням масштабів і удосконаленням прибуткових будинків здійснювались пошуки оптимального й упорядкованого житла, у зв'язку з чим спорудили комплекс Павловських дешевих квартир (Ф. Гонсіоровський, М. Толвінський). Подальшим кроком у цьому напрямі стали будинки товариств квартироспіввласників, у вирішенні котрих Я. Пономаренко вдало використав форми національної української архітектури.

Створювались притулки, нічліжні й інвалідні будинки з вельми економічним коридорним розплануванням і чітко виділеним блоком обслуговування. Прикладами були притулки барона Масса на вул. Старопортофранківській № 28 (А. Тодоров), для німецьких працівників друку (С. Ландесман). Зі споруд, що не збереглись, дуже виразний вигляд мали притулок імператриці Марії Федорівни (Л. Влодек) і притулок для осіб привілейованого стану. Останній був зведений 1889 р. О. Бернардацці на вулиці Канатній, у плані мав вигляд літери «Г»; кут акцентувався об'ємом вестибюлю з вишуканим за формою куполом, фасади вирішувались у витончених формах московського зодчества XVII ст., так званого псевдоросійського стилю.

Порівняно із серединою XIX ст., коли для гостей міста пристосовувались багатоквартирні будівлі з галерейним розплануванням (наприклад, будинок Завадовського на Приморському бульварі № 8), тепер готелі виділились в окремий тип житла з раціональнішим розташуванням номерів вздовж коридорів і наявністю дуже розвиненого обслуговуючого блоку приміщень. Привабливий зовнішній вигляд і багате внутрішнє оформлення одержали розміщені в центральній частині готелі «Брістоль» на вул. Пушкінській № 15 (О. Бернардацці), «Лондонський» на Приморському бульварі № 11 (Ю. Дмитренко) тощо.

Особняки мали дво- чи триповерхову висоту і доцільне функціональне вирішення з чітким визначенням ділової, парадної, житлової й службової групи приміщень. Але якщо в центральних кварталах вони мало чим

відрізнялись від інших будівель (пригадаймо особняки Помера на пров. Сабанєєвський № 3, (В. Кабіольський), Анатра на вул. Пушкінській № 27, 29, (Ф. Гонсіоровський)), то в передмістях і дачних районах ці будівлі відзначались контрастним співставленням портиків, лоджій і галерей, кубічних і циліндричних мас, формами й розмірами вікон, кольоровою насиченістю і гострим силуетом, фактурними ефектами стін, коли циклопічне й блочне мурування сполучувалось з рядами й вставками з цегли. Розташовані серед пишної зелені особняки Рейха на Французькому бульварі та Климовецького в Аркадії (Г. Шеврембрандт), Анатра і Фредерікса-Маразлі на Французькому бульварі (Ю. Дмитренко), власна дача А. Бернардацці на Хаджибейському лимані були виразні за пластикою класичних і середньовічних форм.

Розвиток промисловості й торгівлі супроводжувався спорудженням виробничих споруд, в процесі якого удосконалювались технологічні процеси, а за допомогою нових будівельних матеріалів і конструктивних вирішень створювались крупні об'єми і великі зальні простори. Нерідко споруди відзначались оригінальним масштабним строем і тектонічною виразністю, прикладом чого були залізничні майстерні (О. Бородін), пивоварні заводи (К. Абт), тютюнові фабрики і трамвайні депо (А. Мінкус), чаєрозважувальна фабрика (Ц. Зелінський).

При реконструкції порту на бетонних масивах реконструювалися старі й зводилися нові причальні лінії, пірси, хвилеріз довжиною 1220 м. Вражаючою спорудою була грандіозна естакада на гранчастих дерев'яних рамах з розкосами, створена на Карантинному молі. Оригінальний вигляд також отримали зведені за проєктами Л. Влодека, С. Ландесмана В. Куликовського і Е. Гарріса залізничні споруди і комплекс нових червоних пакгаузів.

У ці роки помітно поліпшився міський благоустрій. Був заснований і впорядкований Олександрівський парк, створені сквери на ряді площ і почалось озеленення вулиць.

До 1880 р. майже всі вулиці центральної частини і магістралі в передмістях отримали гранітне брукування, в наступні два десятиріччя влаштовувались тротуари з плит вулканічної лави і місцевого черепашнику.

Продовжилось спорудження мостів. Над Карантинною балкою ще 1863 р. Ф. Гонсіоровський закінчив спорудження Строганівського мосту через два річища, а в 1889-1890 рр. С. Ландесман здійснив металевий міст Коцебу вздовж вулиці Поліцейської.

У 1870-і рр. були виконані основні роботи по спорудженню водопровідної станції біля Чумної гори і прокладанню відповідної мережі на території міста. На кінець XIX ст. одеський водогін вважався кращим в Російській імперії. На початку 1890-х рр. здійснили сплавну каналізацію – фекальні й стічні води направлялись на Пересип, де створили велику зону полів зрошення. Для нічного освітлення центральних вулиць в 1866 р. влаштували газове освітлення, а з початку XX ст. – електричне.

Об'ємно-просторова композиція Одеси в другій половині XIX – на початку XX ст. преобразилась. Місто з малоповерховою, хоча й цілісною ампірною забудовою і гармонійними ансамблями перетворилось на крупний індустріальний, досить добре впорядкований центр європейської цивілізації. Змінився його масштаб. Будівлі й споруди стали більш значними за розмірами, що суттєво вплинуло на панорами й силуетні характеристики як окремих районів, так і міста в цілому. Будівлі набули інший вигляд.

У багатообразності стильових пошуків спостерігалось не тільки бажання відгукнутися на модні художні віяння, але й простежувалось прагнення втілити передові естетичні ідеали свого часу. Разом з тим, не зважаючи на численність (навіть буяння) і переплетіння різних стильових явищ, місто не втратило цілісності й своєрідності. Включившись в історичну тканину класицизму й ампіру, нові будинки й споруди зробили Одесу компактнішою і більш монументальною, зберігали привітність і життєрадісність її архітектурного вигляду, виразність і самобутність силуету й панорам.

П'ятий етап:

1920-ті – 1930-ті роки

Якщо в 1920-і рр. повсюдне розповсюдження отримали конструктивізм, функціоналізм та інші течії, що витікали з раціоналістичного модерну і пуризму, то в 1930-і рр. всі вони були оголошені носіями ідей «буржуазного космополітизму». Щоб повернути архітектурі людяність, антропоморфність, поєднати велич ренесансних та класицистичних форм, швидкими темпами формувався стиль радянського класицизму, пишність якого мала прославляти діяння столичних і республіканських вождів. Але слід відзначити, що у ті роки ще теплились традиції попередньої доби і це вельми позитивно відображалось на майстерності зодчих.

Чимало зодчих 1920-х рр. почали працювати ще до революції. Так, архітектурне керівництво містом до 1922 р. здійснював Ф. Нестурх, міським інженером залишався М. Безчастнов, на промислових підприємствах працювали С. Гальперсон, Я. Гольденберг, А. Мінкус, Л. Чернігів, курортне будівництво з 1925 р. очолював Ф. Троупянський. Крім них продовжували свою діяльність Б. Бауер, Н. Канєвський, В. Кундерт, Ф. Кюнер, Л. Прокопович та інші майстри. В 1926 р. почалася підготовка архітектурних кадрів у Одеському художньому інституті, а з 1931 р. – в Інституті інженерів цивільного і комунального будівництва. Серед їх вихованців були Е. Баумштейн, Р. Владимирська, О. Драгомирецька, М. Кац, Л. Наркевич, В. Фельдштейн, М. Шаповаленко, Т. Шарнопольський, П. Якименко.

Вже в 1920-і рр. плановість господарства і державна власність на землю створили умови для розробки перспективного плану Одеси. 1928 р. Ф. Нестурх склав проєкт розпланування приморської зони, а наприкінці 1920-х рр. М. Безчастнов і Я. Гольденберг виконали схему генплану міста, що стала основою для майбутніх розробок. В 1930-1932 рр. фахівці одеського філіалу «Діпроміста» на чолі з П. Головченком виконали перспективний проєкт Одеси. Але, незважаючи на цікаві композиційні пропозиції, його не затвердили через функціональні недоліки.

Новий генеральний план, розроблений в 1937-1939 рр. в міському управлінні під керівництвом Г. Готгельфа, був схвалений урядовою експертизою. Тепер розвиток сельбища в основному передбачався у південному напрямі, де в районі Середнього Фонтану мав вирости величезний район з діагонально-сітчастим розплануванням. Зв'язок з історичним центром мав здійснюватися двома магістралями, що продовжували вулиці Преображенську й Пушкінську.

Згідно з урядовими постановами у місті формувались три курортні зони: північна – на Хаджибейському й Куяльницькому лиманах, приморська – в Аркадії й на Фонтанах, південна – у Люстдорфі. Тому ще в 1920-і рр. за проєктами В. Циммера і Ф. Троупянського будувались відповідні комплекси на лиманах, Ф. Троупянського – Лермонтовський біля центрального парку, А. Дубиніна – в Аркадії, а в 1930-і рр. М. Кац, М. Шліфер, Ф. Троупянський, А. Мінкус та інші зодчі створили санаторії №№ 3 і 5 на Французькому бульварі, кістково-туберкульозний в Люстдорфі, «Український Артек» в Лузанівці тощо.

У 1930-х рр. в центральній частині міста і колишніх передмістях було збудовано низку будинків для дитячих ясел і садків, а за типовими проєктами з використанням монументальних ордерних форм триповерхові школи, які досить органічно вписались в історичну забудову. У конструктивістських формах зводилися учбово-лабораторні корпуси для інженерно-будівельного інституту на вулиці Інститутській (Ф. Троупянський) і технологічного на Канатній (А. Мінкус, М. Шаповаленко). Напроти університету на початку вулиці Петра Великого в 1936-1937 рр. постала урочиста споруда холодильного інституту (А. Мінкус, Л. Наркевич), зведена із використанням форм ампіру й класицизму; в 1938-1939 рр. під керівництвом Ф. Троупянського було зведено музикальну школу ім. П. Столярського біля Сабанєєва мосту. Серед будівель науково-дослідних установ своїм виразним архітектурним виглядом і прагненням продовжити архітектурні традиції Одеси виділялися інститути курортології й бальнеології на розі вулиці

Белінського і провулку Лермонтовського (Ф. Троупянський), очних хвороб і тканинної терапії ім. В. Філатова на Французькому бульварі (архітектори М. Кац, Л. Кордонський, М. Шліфер).

Крім відновлення й реконструкції існуючих театрів, перебудови Аудиторії народних читань в театр музикальної комедії (І. Гродський) у місті за проектами А. Дубиніна, Н. Канєвського, Р. Владимирської, Е. Баумштейн і А. Назарець з'явилися нові видовищні споруди – стадіон і Зелений театр.

Житлове будівництво здійснювалось з середини 1920-х рр. На місці зруйнованих виростали нові споруди, які одержували економічне розпланування і фасади в дусі конструктивізму, про що свідчать спроектовані П. Діденком, Н. Канєвським і А. Дубиніним будинки на розі вулиці Преображенської і провулку Малого, «Харчовик» на вул. Пушкінській № 39, Маразліївській № 1-а. Одним з кращих став житловий комплекс для спеціалістів на Французькому бульварі № 12, зведений за проектом А. Дубиніна і А. Чичкіна. Характерними прикладами створення гуртожитків стали будівлі для студентів педагогічного інституту на вулиці Старопортофранківській (Н. Канєвський, Л. Белкін), робітників цукрового заводу на площі Круглій (арх. А. Міллер).

Під час громадянської війни і в роки розрухи сильно постраждали міське господарство. При його відбудові певна увага приділялась околицям і передмістям; були забруковано чимало вулиць на Молдаванці, Пересипу, Ближніх Млинах і Дальніх Млинах, почали влаштовувати каналізацію на Пересипу, електрифіковані Сахалінчик, Лиманчик тощо. Особлива увага приділялась озелененню. Ще 1925 р. були влаштовані сквери на Пересипу, на площі Вокзальній і поруч з вокзалом, на колишній Товкучці – за вулицею Старопортофранківською на початку вулиці Прохорівської. В наступні роки за проектами Е. Баумштейн були реконструйовані Центральний парк культури і відпочинку ім. Т. Г. Шевченка й Дюковський парк на схилах Водяної балки, створено сквер на Соборній площі, Я. Гольденберга і Г. Вурзель – сквер на місці Старого базару, М. Безчастнова – на Новокінній площі. Великі паркові

масиви виникли біля санаторіїв і курортів, засаджувались алеї на вулицях і бульварах, внаслідок чого площа озеленення міста на початку 1940-х рр. складала 260 га. Нова насосна станція і залізобетонний водовід Дністер – Одеса дали змогу значно поширити водопровідну мережу. Ввели в дію нову електростанцію, почали будувати теплоцентраль. Здійснювались інші заходи в галузі благоустрою.

Загалом силует і панорами Одеси в той час значно змінились. Через знесення багатьох храмів і дзвіниць забудова міста лишилась без важливих і виразних пластичних домінант. Разом з тим, з будівництвом великих підприємств і благоустроєм околиць, між ними й центром зникав контраст, котрий спостерігався раніше.

Шостий етап:

Друга половина 1940-х – 1950-ті рр.

В архітектурі ствердився стиль радянського класицизму з орієнтацією на використання класицистичних форм і деяких національних мотивів, відчувалося прагнення створити такі монументальні твори, які були б спроможні увічнити звершення сталінської епохи. Хоча прикрашення та декоративізм подекуди контрастували з економічними можливостям суспільства, гальмували технічний прогрес. Але у більшості випадків нові споруди з ордерним декором органічно вписувалися в історичну забудову центральних кварталів, не порушуючи її масштабну і ритмічну організації.

Після звільнення Одеси містобудівники мали намір реалізувати проєктні пропозиції 1939 р. Але швидкі темпи відбудови не дозволили розширити вулиці Канатну й Приморську, продовжити Пушкінську тощо.

Почалась розробка нового генерального плану, яку в основному закінчили 1947 р. у «Діпромості УРСР» під керівництвом Д. Баталова за участю одеських архітекторів. Територія освоєння передбачалась від Лузанівки до Дачі Ковалевського, але вже не проєктувався великий масив в районі Середнього Фонтану. Не планувалось і компактних промислових зон, підприємства в основному мали розміщатися вздовж залізниць безпосередньо

біля житлових районів. Цей проєкт не затвердили, а прийняли як основу і у подальшому корегували.

Практичний вплив на планувальний розвиток міста у цей час мало спорудження великих заводських комплексів (Автогенмашу, нафтоперегонного, автоскладального тощо), а також будівництво селищ для робітників заводів сільськогосподарських машин і судноремонтників (О. Драгомирецька), сталепрокатного (Н. Соколова), Автогенмашу і моряків (Е. Баумштейн), офіцерського містечка (Л. Бирдіна) тощо. Останні забудовувались, переважно, двоповерховими будинками в стриманих ордерних формах з балконами або кутовими лоджіями, які мали втілювати образ південного краю. Однак розміщення заводів й селища на периферії міста помітно ускладнило транспортні зв'язки, сприяло подовженню інженерних комунікацій. Більш доцільною являлась забудова багатопверховими будинками проспекту Гагаріна, вулиць Новоботанічної, Середньофонтанської, Фабричної та інших, хоча їх парадні периметральні композиції мали суттєві функціональні недоліки.

Досить активне будівництво здійснювалось у центральній частині міста. Архітектори М. Кац, Г. Топуз, Є. Вайнштейн, Л. Наркевич, М. Шаповаленко, В. Фельдштейн, Л. Павловська, П. Якименко, Г. Грушкевич, С. Курбатов та інші створили значну кількість житлових будинків, зокрема, на вулицях Садовій № 19, Рішельєвській №№ 7 і 19, Троїцькій № 28, Успенській № 56, Єврейській № 54, Б. Хмельницького № 38, Пастера №№ 21 і 23, 50, Горького № 18-24, на Французькому бульварі № 43, на розі Дерібасівської і Катерининської, Пушкінської і Жуковського, Грецької і провулку Колодязного тощо. Таким же ордерним декором і багатою пластикою приваблювали фасади гуртожитків для робітників млинокомбінату (Є. Вайнштейн, О. Гольденберг), заводу пресів (М. Куткіна), студентів технікумів нафтового і фінансового (О. Гольденберг), машинобудівного (В. Фельдштейн), автомобільно-шляхового (М. Шаповаленко, Ж. Грушевська) та морехідного училища (Л. Наркевич).

В 1952 р. за проектом Л. Чуприни була закінчена монументальна споруда нового залізничного вокзалу, що мала втілювати образ портового міста, його мистецькі традиції, і на площу зверталась монументальним фасадом у вигляді ордерної аркади, увінчаної символічними скульптурами. У подібному урочистому ключі намагались витримати інші громадські споруди – банк на розі Дерібасівської і Рішельєвської (І. Абрамович, Г. Готгельф, Л. Черленіовський), обком компартії (Г. Топуз), центральний універмаг (С. Гефтер), мукомельно-круп'яний і автомобільно-шляховий технікуми та амбулаторія Інституту ім. В. Філатова (М. Шаповаленко, Ж. Грушевська), морехідне училище (Л. Наркевич), технологічний інститут ім. М. Ломоносова (М. Шаповаленко), електротехнічний інститут зв'язку (І. Брейбурд), клуб енергокомбінату (В. Фельдштейн), будинок офіцерів (М. Бельчиков, Л. Афанасьєва, Л. Каплун), а також цілі санаторно-курортні комплекси, серед котрих слід пригадати «Молдову» (В. Смирнов, Б. Шимков, І. Гродский), «Примор'я» (Л. Павловська, Л. Афанасьєва, М. Куткіна, О. Гольденберг), пансіонат ветеранів цирку (О. Гольденберг). Такі ж риси були притаманні виробничим спорудам, зокрема, заводоуправлінням канатного заводу (Р. Карабець) і сільськогосподарських машин (С. Курбатов).

Сьомий етап:

Кінець 1950-х – 1980-ті рр.

Згідно з директивами партійних органів на чолі з М. Хрущовим взято курс на створення економічних (дешевих) та індустріальних (примітивних) споруд, внаслідок чого архітектура фактично припинила своє існування. Типові коробки із стандартних елементів стали символом епохи, нарощування їх кількості вважалось показником прогресу. Лише у 1980-х рр. ситуація почала змінюватися на краще. Хоча започатковані принципи будівництва залишилися панівними. Архітектуру тих часів можна класифікувати як стиль індустріального примітивізму.

Реалізація партійних доктрин не могла не відбитися на містобудівному розвитку Одеси. Вже наприкінці 1950-х рр. почалась комплексна забудова

п'ятиповерховими крупноблочними будинками Новоаркадійської дороги, що перетворилась у широкий проспект Шевченка, та Аркадійського масиву. На вільних територіях за Близніми Млинами виростав Південно-Західний житловий район, розкреслений вулицями на мікрорайони.

Зростаючий обсяг будівництва вимагав нового генплану. Його було розроблено під керівництвом Б. Тандаріна в одеському «Діпромості» і в 1966 р. затверджено урядом УРСР.

Згідно з генеральним планом і проектами детального розпланування, територія міста значно зростала, створювались нові сельбищно-виробничі райони. У північній частині зводилися промисловий район із заводом «Центроліт» та житловий масив ім. Котовського. Мікрорайон з п'яти- та дев'ятиповерхових будинків з'явився біля Лузанівки. Виросла промислова зона на заході і для розселення зайнятих тут робітників почали здійснювати мікрорайони Застава-I і Крива Балка. Для зв'язку Пересипу і південних масивів важливе значення набувала Балківська вулиця, яку розширили і забудували багатопверховими будівлями. Але основний розвиток Одеси відбувався у південному напрямі, де виростили житлові масиви Курсаки, Чубаївка, Дмитрівка, Таїровський та Південний.

Деякі перетворення торкнулись і центральної частини. Між вулицями Преображенською і Торговою був прокладений Комсомольський бульвар (Г. Топуз і Л. Медянов), який вважали продовженням Приморського бульвару. Останній через Потьомкинські сходи і переходи зв'язувався з Новим молотом, на якому постав великий морський вокзал (В. Головін, В. Кремляков). Але пропозиції генплану щодо створення нового загальноміського центру в зоні Відради та пробивання транзитних магістралей не реалізувались, що врятувало від руйнації історичне ядро Одеси. Лише за індивідуальними проектами Г. Топуза, Б. Тандаріна, І. Іванова, І. Подолянського та інших архітекторів були споруджені театр музичної комедії, обльиконком, готель «Чорне море», міжобласний центр науково-технічної інформації та інші громадські й житлові будівлі. В південних і північних районах також

з'явилися оригінальні споруди готелів «Супутник» і «Турист» санаторіїв «Росія», ім. В. Чкалова, профілакторіїв «Будгідравлика» і залізниці, Куяльницького курорту, дитячого табору «Молода гвардія».

За останні десятиріччя значно поліпшилися транспортні зв'язки між окремими частинами міста, чому сприяли реконструкція Горбатого мосту, створення підземного віадуку Застава-II, Іванівського шляхопроводу. Тактовно вписався у панораму міста з боку моря пішохідний місток між Приморським і Комсомольським бульварами (архіт. Р. Владимирська, інж. В. Кирієнко). Завдяки створенню масивів в районі центрального аеропорту, Аркадії, Південно-Західного району та численних скверів значно збільшилась зелена зона міста. Здійснювались великі роботи по благоустрою пляжної зони.

В результаті всіх цих заходів панорами міста і з боку моря, і з інших районів значно змінились. Крупні обсяги громадських споруд і житлових будинків зробили силует Одеси більш напруженим і активним.

Восьмий етап:

Кінець XX – початок XXI ст.

Наступний етап розвитку Одеси почався з отриманням Україною незалежності. В цей час намічається тенденція до індивідуального проєктування та відходу від типового будівництва, яке так негативно відбилось на забудові Одеси у минулі десятиріччя. При цьому, бажаючи задовольнити смаки і потреби замовників, архітектори при зведенні будівель в центральних кварталах зазвичай ігнорують вимоги органічно вписатися в історичне середовище, узгоджувати нові об'єми з масштабом і пластикою сусідніх споруд.

Щодо стилістики, то можна відзначити чотири основні течії. Продовжує використовуватись функціоналізм з його нігілістичним відношенням до навколишнього оточення. Ті ж риси властиві спорудам у дусі хай-теку, прикладом чого є торговий будинок «Європа» на вулиці Дерibasівській № 21 (А. Свейда). Більш доцільними для забудови деяких центральних кварталів слід вважати застосування форм критичного регіоналізму і постмодернізму,

що засвідчує споруда на вул. Пушкінській № 51 (Н. Євангеліди, Т. Дмитрієва). Втім, іноді засоби цих стилістичних напрямів використовують безграмотно, як це можна побачити на Грецькій площі, де на місці знесених торгових рядів, створених Фр. Фраполлі, поруч з готелем «Великий Московський» спорудили незграбний будинок-пластину з декоративно приставленою іграшковою галереєю, яка зовсім не узгоджується з ритмом вертикально згрупованих прорізів.

Визначний вплив на формування сучасної архітектури міста має його значення туристичного та культурного центру України. Значною мірою під впливом потреб туристичного ринку змінюється архітектура громадських будівель, перед усім торгівельних центрів, закладів громадського харчування, готелів тощо.

Економічне зростання міста дало поштовх для активізації житлового будівництва. Оскільки історичне ядро міста являє собою щільне історично сформоване архітектурно-містобудівне утворення, то під загрозою знищення опинились «аварійні» історичні будівлі у середмісті, які або доводяться до руйнування, або руйнуються через пожежі, рекреаційні зони та парки, які часто не мають відповідно затверджених меж. Новітні житлові комплекси істотно дисонують із локальними планувальними традиціями та архітектурним середовищем. Їх об'ємно-просторова композиція утворюється поєднанням висотних об'ємів, громіздких мас або призматичних башт, поставлених на спільний стилобат. Зведення поодиноких хмарочосів на невеликих земельних ділянках колишніх історичних садиб також стало ознакою даного етапу. У прибережній зоні є приклади побудови стрічкових висотних об'ємів, обернених поздовжніми фасадами у бік моря, які є бар'єром для доступу до моря та свіжого повітря, що є недопустимим для курортних міст.

Конфліктність нового будівництва, відсутність достатнього обсягу соціальної інфраструктури, вразливість рекреаційних зон та історико-архітектурних пам'яток потребують вжиття невідкладних заходів з

врегулювання архітектурної та містобудівної діяльності задля гармонійного розвитку Одеси як курортного, історичного, культурного міста, яке може претендувати на внесення до переліків культурних здобутків ЮНЕСКО.

Таким чином, розвиток планування та історична ретроспектива формування забудови міста являє собою складну багатоетапну еволюцію, результатом якої стало цілісне архітектурно-містобудівне утворення, що має визначну історичну, культурну, естетичну цінність. На даний час середмістя Одеси повністю зберегло автентичну систему розпланування, передбачену первісними креслениками. За два століття свого розвитку центральне ядро міста забудовувалося за проектами відомих вітчизняних та закордонних майстрів архітектурними ансамблями та будівлями різноманітних архітектурних стилів. Більшість будівель, розташованих в межах середмістя, є унікальними пам'ятками містобудування та архітектури національного і місцевого значення.

Протягом 200-річного розвитку міста було сформоване та збережене центральне розпланувальне ядро, особливістю якого є максимальна концентрація об'єктів культурної спадщини. Розпланування кварталів, вулиць і площ, яке стало одним із значних явищ вітчизняного класицизму та ампіру в першій половині XIX ст., було збагачене високохудожньою забудовою другої половини XIX – XX ст. В центральній частині міста також знаходяться пам'ятки історії та монументального мистецтва, які мають визначну роль у формуванні гармонійного містобудівного середовища і безпосередньо впливають на світосприйняття людини.

Розділ 2. АНАЛІЗ ІСНУЮЧОЇ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СИТУАЦІЇ

2.1. Аналіз існуючої планувальної структури міста

У результаті понад 200-річного розвитку Одеси сформувались основні містобудівні утворення з певною концентрацією пам'яток культурної спадщини їх території.

Розпланувальний розвиток міста і ріст заселення в період з кінця XVIII до початку XX ст. відбувалися, переважно, в межах самого міста та його передмість – Пересипу, Молдаванки, Романівки, Ближніх і Дальніх Млинів, а також курортно-дачних місцевостей Ланжерон, Відрада, Малий, Середній та Великий Фонтани, Аркадія, курортної місцевості Куяльник. Найбільш інтенсивною і цінною була забудова центру цієї досить значної агломерації, де концентрувалися загальноміські функції. Це територія, обмежена сучасними вулицями Приморською, Старопортофранківською, Пантелеймонівською, Белінського, Лідерсовським бульваром та берегом моря. Частина міста в цих межах ми називаємо історичним центром. Він розташований на підвищених позначках приморського плато. Плато прорізано балками, по яких нині пролягають два спуски – Польський і Військовий, та має круті схили з боку моря. Тому силует історичного центру добре проглядається з акваторії Одеської затоки. З більш віддалених територій (Пересип і за Пересипом) панорами історичного центру розкриваються менш виразно, оскільки історичний центр не має виразних висотних домінант.

Твором містобудівного мистецтва, передовсім, є центральна частина міста, обмежена колишнім Зовнішнім бульваром (район сучасної вулиці Старопортофранківської). Регулярне розпланування кварталів, вулиць і площ, яке стало одним із значних явищ вітчизняного класицизму і ампіру, тут доповнюється високохудожньою дво-п'ятиповерховою забудовою XIX і XX ст. Таким чином, окрім визначного Приморського бульвару і прилеглих до нього Катерининської і Біржової площ, тут сформувались містобудівні ансамблі вулиць Гоголя, Пушкінської, Пастера, Дворянської, Лева Толстого,

Маразлієвської, Преображенської, Софієвської, Дерібасівської, Грецької, Буніна, Садової, Торгової, Катерининської, Олександрівського проспекту тощо.

На жаль, за роки радянської влади не було збережено одне з найвищих досягнень вітчизняного містобудування – ансамбль загальноміського торговельного центру, що являв собою анфіладу з трьох ринкових площ, об'єднаних Олександрівським проспектом. З певними втратами зберігся ансамбль адміністративно-культурного центру Одеси, який сформувався в 1820-і – 1830-і рр. і, згідно зі стильовими принципами ампіру, був вирішений у вигляді системи величких просторів, репрезентативно звернених в бік моря.

Його головним елементом став Приморський бульвар, композицію якого побудовано на гармонійному сполученні поперечної і поздовжньої осей. Остання підкреслена влаштуванням терас на схилі, алеями самого бульвару і фронтом його монументальної забудови, якій властиві єдність масштабу, загальність ритму й модулю споруд. Внаслідок площинного трактування фасадів виникає просторова динаміка, яка завершується садибним ансамблем Воронцова і будинком колишньої Купецької біржі, симетрично розташованими на торцях бульвару і замикаючими перспективи алей.

Поперечну просторову вісь ансамблю акцентовано масштабними Потьомкінськими сходами, що від моря ведуть до площі з пам'ятником А.-Е. Рішельє, розміщеної на перетині просторових осей. При цьому простір не дробиться гострими чи прямими кутами споруд, а завдяки увігнутим площинам фасадів будинків на напівкруглій в плані площі м'яко переливається через короткий відрізок вулиці в Катерининську площу і далі у регулярну й масштабну забудову міста.

Фланкований з обох боків палацом Воронцова та купецькою біржею, композиційно завершений простір бульвару на південному заході органічно переходить у простір невеликої Біржової площі, далі – у велику Театральну. У східній частині останньої свого часу було створено ансамбль торговельних споруд Пале-Роялю. Якщо наприкінці XIX ст. аркади замінювали

нейтральними фасадами торговельних споруд і лише інколи – цікавими будівлями (два твори Г. Шеврембрандта), то в останні роки історично сформоване містобудівне середовище виявилось порушеним. По лінії колишніх крамниць виникла споруда в дусі хай-теку, а поруч з всесвітньо відомим оперним театром – висока житлова будівля з претензією на стилістику постмодернізму, але по суті – зразок розбещеної еkleктики.

Досвід створення Приморського бульвару і покладені в його основу композиційні принципи безумовно заслуговують використання у подальшому розвитку просторової структури сучасного міста.

Різке уповільнення темпів розвитку Одеси і навіть занепад, який спостерігався в 1920-х рр., сприяли консервуванню історичної забудови центральної частини міста. Призматичні об'єми – зразки стилю конструктивізму – виявилися нечисленними і вельми обмежено вкрапленими в забудову вулиць, для архітектури яких був притаманний зовсім інший масштаб, ритмічність у побудові мас та прискіплива увага до архітектурної деталі. І лише з 1930-х рр., коли почав формуватися стиль радянського класицизму, нові споруди досить добре гармонували із забудовою попередніх років.

Дуже важливим не лише для збереження, а навіть посилення мистецької цінності забудови середмістя Одеси явився період другої половини 1940-х – 1950-х рр., коли місто було відроджено після Другої світової війни. Тоді не лише було компенсовано шкоду, завдану війною та окупацією забудові міста загалом, якісно відреставровано численні пам'ятки архітектури минулих часів, а й створено десятки споруд, вартіх збереження як пам'ятки архітектури. Натхненна творчість таких місцевих зодчих, як Г. Топуз, М. Шаповаленко, М. Бельчиков, Й. Абрамович, Л. Афанасьєва, Е. Баумштейн, Л. Павловська, Є. Вайнштейн, Р. Владимирська, П. Глазунова, О. Гольденберг, Ж. Грушевська, М. Кац, К. Корчєнов, А. Чичкін, М. Куткіна, Н. Соколова, В. Фельдштейн, П. Якименко, заслуговує усілякої поваги.

В структуру середмістя органічно вписується розташований в прибережній частині район Відрада, що існує на початку Французького бульвару, в районі сучасних вулиць Відрадної, Морської і Віце-адмірала Азарова. Він приваблює затишним середовищем і також насичений пам'ятками архітектури.

Схожими за характером з архітектурою середмістя є квартали у приморській частині міста, що розташовані у південному напрямі, від Італійського бульвару і до Семінарської вулиці.

Як вже зазначалося, важливою подією в архітектурному житті Одеси на початку ХХ ст. стало створення Французького бульвару. На щастя, висока мистецька якість його забудови зберігалася і в наступні періоди, навіть в 1960-і – 1970-і рр., коли домінувала стандартизація і впроваджувався так званий стиль індустріального примітивізму.

Багато уваги з самого початку ХХ ст. приділялося також курортним районам Малого Фонтану, Аркадії, 8-ї та 16-ї станцій Великого Фонтану, Дачі Ковалевського і Чорноморки (колишньому Люстдорфу). Їх окремі ділянки заслуговують виділення і як зони регулювання забудови, і як зони охоронного ландшафту.

Вельми насиченою пам'ятками історії, архітектури і мистецтва, безсумнівно, виявилась також територія, що примикає до центрального ядра і включає в себе колишні передмістя. Передовсім йдеться про Молдаванку, а також колишній Сахалінчик – територію вздовж Водопровідної вулиці, де на зламі ХІХ – ХХ ст. велось не лише активне житлове, а й промислове будівництво, де було створено цікавий містобудівний ансамбль насосної станції водопроводу Дністер-Одеса. Значну цінність представляють також будівлі за залізничним шляхопроводом, зокрема вокзал на станції Одеса-Мала, лікарня Червоного Хреста, тюремний комплекс, поховання з високохудожніми надгробками і будівлі на 2-му християнському та інших кладовищах, а також інші споруди.

Низка пам'яток культури знаходиться у прилеглий до Молдаванки зоні, яка починається від станції Одеса-Товарна, колишніх Воронцовки і залізничних майстерень (згодом заводу важкого кранобудування). За останнім знаходиться старовинне передмістя Ближні Млини з дещо патріархальною, іноді цікавою забудовою. Ще далі у південному напрямі розташовані спальні райони з невеликими виробничими украпленнями і громадськими спорудами. Один з них став «первістком» стандартної забудови п'ятиповерховими маловиразними будівлями, яскравим прикладом доби індустріального примітивізму і, за московським зразком, отримав назву «Одеські Черьомушки». За ним на колись вільних землях розкинулися забудовані типовими житловими будинками великі райони – Таїрова і Південний, що від узбережжя відділяються мережею вулиць, вздовж яких розташовані, переважно, садибні будиночки і дачі.

На південний схід від Молдаванки, за вулицею Балківською розташовано старе передмістя Дальні Млини, на якому виділяється кілька цікавих споруд. Заслуговує на збереження і низка будівель на території Джутової фабрики, так само, як і великий парк, влаштований на місці колишнього хутору Савицького. Вздовж Овідіопольського шляху, за Іванівським шляхопроводом розміщені Селекційно-генетичний інститут та низка житлових будинків, зведених свого часу для його співробітників. Ще далі знаходяться комплекси споруд Одеського аеропорту і невеликі житлові утворення.

На схід від Молдаванки, за Водяною балкою розкинувся виробничо-сельбищний район, який називали Бугайовкою, кілька споруд на території якого мають культурну цінність. За станцією Одеса-Застава II, на трикутній території, обмеженій залізничною магістраллю та двома її відгалуженнями, спрямованими у бік Пересипу й порту, знаходиться колишній Хлібний городок, територія якого насичена промисловими підприємствами. На південний схід від станції Одеса-Застава I, вздовж Дальницького і Тираспольського шосе, розташовані значні за розмірами селища

ім. Держинського, Залізничне і Ленінське із садибною забудовою, історико-культурну цінність якої втрачено.

Таке ж чергування житлових і виробничих територій властиве районам міста, розташованим на північ від Бугайовки та Хлібного городка. Це можна побачити вздовж насипу окружної залізниці до Пересипських мостів. Безсумнівно важливою пам'яткою тут залишається Дюковський сад, що знаходиться на схилі Водяної балки між вулицею Балківською і окружною залізницею. За нею – старовинне передмістя Слобідка-Романовка, яке зберегло затишні куточки із досить привабливою, хоча й скромною забудовою. На схід від неї розміщені два лікарняні комплекси.

На північ від середмістя, на низині за Пересипськими мостами, розташувались квартали Лиманчика, а вздовж морського берега витягнулось найдавніше міське передмістя – Пересип. В межах цієї зони знаходиться чимало пам'яток. Так, вздовж головної магістралі Пересипу на вулиці Чорноморського козацтва (кол. Московської) є кілька цікавих промислових і житлових об'єктів, а на низині, прилеглий до Куяльницького лиману, споруджена за проектами М. Толвінського, М. Мінкуса грязелікарня і ще кілька споруд, серед яких – пам'ятник лікарю Е. Андрієвському.

Ще далі, на тлі Жевахової гори – важливого орієнтиру з боку моря, спостерігається живописна забудова селища «Більшовик» і Солдатської слободи, а неподалік від морського узбережжя починається Миколаївська дорога, вздовж якої розташовані, переважно, промислові підприємства. Вона веде до Лузановки і далі на північ, де розгалужується на Південну дорогу і проспект Добровольського – розпланувальний стрижень великого житлового масиву ім. Котовського, забудованого типовими 5-, 9- і 16-поверховими будинками. По обидва боки від нього знаходяться селища із садибною забудовою. Біля Куяльницького лиману це – селище ім. Шевченка, а на морському березі – Крижанівка.

Панорами міста на півночі та півдні починаються житловими масивами ім. Котовського і Південним. Створені в стилістиці індустріального

примітивізму, вони мало чим відрізняються від так званих спальних районів інших міст. І лише поступово рухаючись через колишні передмістя у бік центрального ядра, частіше зустрічаються споруди виразної архітектури.

2.2. Архітектурно-художні особливості історичної забудови

Глибокі знання профільних фахівців у предметі виникнення і розвитку архітектурно-художніх особливостей Одеси мають найважливіше значення при будь-якому новому проектуванні та будівництві на території міста. Саме звідси виходять коріння наступності старого і нового, максимального збереження архітектурної, містобудівної, історичної спадщини та тактовного включення в сформоване середовище сучасних елементів.

Як вже йшлося, Одеса є одним з небагатьох міст, яке з самого початку забудувалося за регулярним планом. Важливим фактором, що вплинув на архітектурний вигляд міської забудови, є багатонаціональний склад міського населення.

У першій третині XIX ст. забудова міських кварталів була переважно одноповерховою. Над приземкуватими будинками зрідка піднімалися купола храмів і кубічні об'єми декількох палаців і громадських споруд. Нечисленні доміанти на спокійному рельєфі не могли підкорити собі розрізнену забудову, в зв'язку з чим в той період панорами Одеси виглядали досить одноманітними. Непривабливими в більшості випадків залишалися і простори всередині кварталів, за винятком ансамблю ринкової площі і вулиць з торговими рядами.

Введення меж зони порто-франко підштовхнуло розвиток периферійних кварталів, почалося активне зведення будівель нової архітектури, що відрізняється від класицизму. В кінці 1830-х рр. навіть невеликі будинки на околицях почали прикрашати ліпним декором і ордерними елементами, а особняки зводити в формах неороманського і неоготичного стилів. Прикладом є так званий Шахський палац, зведений в 1852 р. польським архітектором Ф. Гонсіоровським на початку вулиці Гоголя. Розмістившись над крутим

обривом, будівля добре оглядається з морського узбережжя. В іншому палаці, на вулиці Пушкінській, 9 (1857 р., архіт. Л. Оттон), використовуються форми французького бароко. Відмінною особливістю будівлі було те, що частина її призначалася для здачі в оренду, і з боку вулиці Грецької був в'їзд у двір. Кут будівлі зрізаний і збагачений еркером, який підтримується кронштейном у вигляді граціозно промальованого кошика. Строго симетричні фасади не позбавлені легкості. Це досягнуто двоюрисним застосуванням коринфського ордера, подовженими віконними прорізами з вишуканими ліпними прикрасами, соковитим декором фронтонів, орнаментом фриза, фігурними металевими балконами і козирком над входом.

Забудова міста у 1830-х – 1840-х рр. велася із урахуванням генерального плану 1809-1811 рр. Будівлі зводилися для міщанського стану і небагатого купецтва. Це, переважно, були одно- і двоповерхові житлові будинки, торгівельні та складські споруди. Згодом, починаючи від середини ХІХ ст., в місті з'являються нові містобудівні тенденції, поверховість забудови збільшується до трьох-чотирьох поверхів, активно зводяться прибуткові будинки. Фасади останніх мали свідчити про якість квартир, смаки і фінансові можливості власників, тому в одеській архітектурі настає період надзвичайної різноманітності. З'являються фасади в формах неоренесансу і необароко, неокласицизму і неороманіки, неоготики, а також неоруського, неовізантійського і неомусульманського стильового напрямку, так званого цегляного стилю, а нерідко й еkleктики, тобто вільного змішання стилів, властивих різним культурам і історичним періодам. Одеса дуже швидко реагує на всі архітектурні моди, спішно відгукуєчись на нові віяння. Наприкінці ХІХ ст. в місто приходить новий архітектурний стиль модерн з безліччю підвидів, який швидко стає панівним.

Найбільш повно в місті представлений раціональний (строгий) модерн. Частково це можна пояснити традиційним впливом Віденської архітектурної школи на місцеву архітектурну еліту. Значний вплив міг надати і загальний соціокультурний контекст Російської імперії, чиє мистецтво, література і

живопис на початок минулого століття стали одними з найбільш авангардних у світі. У раціональному модерні елементи декору зводяться до мінімуму за кількістю і помітністю, але в той же час зберігають концептуальне значення. Наприклад, в будинках по вулиці Катерининській № 35 і Кузнечній № 52, поруч з вікнами верхнього поверху викладено яскраву зелену керамічну плитку. Інша особливість раціонального модерну – акцент на вертикальних побудовах як в декорі, так і в об'ємних рішеннях. Яскравий приклад цієї течії – прибутковий будинок Маргуліса в Сабанському провулку № 1, збудований в 1912 р. за проектом Ф. Паппе. Чіткість вертикальних поділів досягається чергуванням виступаючих секцій з закритими лоджіями і «глибоких» секцій з відкритими балконами. Барельєфи, що прикрашають будинок, не виділені кольором і виступають слабо, так що здалеку виникає видимість гладкої бетонної поверхні. Нарешті, дах будинку – абсолютно плоский. Незвично виглядає і будинок на Катерининській № 35 (ріг Жуковського), споруджений тим же Ф. Паппе в співавторстві з Л. Черніговим у 1912 р. При все тому ж скупому декорі будівля здається більш витонченою завдяки розташованим на першому поверсі торгових павільйонів братів Тарнополь з великими вітринами (зараз вони стали ще більше). Силует будівлі оживлюють округлі виступи, що завершуються на даху багато орнаментованими трапецієвидними башточками.

Одеський модерн сформувався як специфічне явище, багато в чому відмінне від петербурзького, московського та київського. Крім того, він мав величезний вплив на архітектурний вигляд міста. Протягом 1900-1916 рр. було побудовано близько 20% нині існуючих будівель в історичній частині Одеси, а також багато прибудованих флігелів та надбудов, відмінних за стилістикою. До того ж, будинки в стилі модерн виділяються завдяки більшій висотності, нависаючи над дво- та триповерховим оточенням колишніх епох.

У 1920-і рр. темпи міського будівництва впали практично до нуля. Збільшення об'ємів будівельних робіт у місті розпочинається лише наприкінці 1920-х рр. В цей час зводяться деякі промислові об'єкти та будуються житлові

будинки у стилі конструктивізму.

Після Другої світової війни, задля відбудови міста, інститутом «Діпромiсто» було розроблено новий генеральний план, що враховував міську архітектурно-містобудівну спадщину, досвід класицистичних містобудівних прийомів, принцип ансамблевості, органічну пов'язаність архітектури з ландшафтом. Протягом повоєнного десятиліття проводилось масове відновлення будинків, історичних та архітектурних пам'яток, реконструкція та реставрація вцілілої забудови. Разом з тим, ділянки в історичній частині міста, споруди на яких було зруйновано, забудовувались новими будівлями, вирішеними у традиційному для цього часту стилі сталінського класицизму. На 1950-і – 1960-і рр. припадає будівництво нових культурно-просвітніх та навчальних закладів.

Період останніх десятиліть ХХ ст. позначився доволі агресивним втручанням нових архітектурних об'єктів у історично сформоване середовище: будівництво велося в центральній частині міста, часто без урахування наявної історичної забудови; здійснювалася надбудова та реконструкція об'єктів культурної спадщини; у ряді проєктних рішень ігнорувалися історичні архітектурні традиції та специфіка середовища. Разом з тим, протягом 1990-х – 2000-х рр., із розповсюдженням реконструктивного підходу до реставрації пам'яток архітектури, було відтворено знищений у 1930-і рр. Спасо-Преображенський кафедральний собор та здійснено реставрацію низки цінних об'єктів культурної спадщини.

Таким чином, характер забудови Одеси визначала дія цілого комплексу чинників, природно-кліматичні умови, характер наявних будівельних матеріалів, мультикультурні традиції та адміністративний статус міста. Сукупна взаємодія цих факторів обумовила формування місцевої специфіки архітектурно-художнього образу та історико-містобудівного середовища.

2.3. Елементи історичного озеленення та благоустрою

За свідченнями сучасників, до моменту заснування Одеси на її території

налічувалося всього лише декілька дерев, що залишилися ще з часів Хаджибея. Історія озеленення центральної частини міста починається з Йосипа де Рибаса, першого одеського градоначальника. Перша згадка про сад, що належав молодшому братові Йосипа, Феліксу Дерібасу, розташованому в самому серці Одеси, відноситься до 1796 р. Але не встиг Й. Дерібас залишити місто, як Фелікс безупинно втягується в різного роду судові тяжби. Матеріальні претензії до нього пред'являє в тому числі і архітектор Фраполлі, що завершується продажем належних йому будинків міській казни і передачею розведеного саду місту в безоплатний дар. Цей сад згодом стає відомим як Міський сад. Він служив місцем громадських гулянь і веселощів (розташовується на вулиці Дерібасівській).

Наступний градоначальник, герцог А.-Е. Рішельє до озеленення Одеси також ставиться вкрай зацікавлено, за свій рахунок замовляє і доставляє в місто тисячі саджанців декоративних і фруктових дерев. Він розбиває великий сад на своїй дачі в Водяній балці (нині Дюківський сад). Крім цього, герцог зобов'язує домовласників висаджувати дерева перед своїми будинками і виконувати за ними догляд. Саме при ньому починається висадка дерев на міських вулицях, в першу чергу – на Олександрівському проспекті, головному громадському просторі міста на той момент. Основним засобом реалізації міського озеленення служив уже згаданий Одеський будівельний комітет. Для догляду за деревами Рішельє запрошує столичних і європейських садівників. До 1807 р. дерева були розсажені в межах, обмежених вулицями Преображенською, Успенською, Ланжеронівською і Польською. Засновується власна міська плантація для розведення чагарників і дерев різних порід. Устрій плантації спочатку загальмувався через епідемію чуми, але незабаром був продовжений. Плантація охоплювала значну ділянку за Старопортофранківською вулицею, між нинішніми вулицями Градоначальницькою і Пішонівською, включаючи території нинішніх Морської і Будівельної академій, і простягалася до відрогів Водяної балки.

З середини 1810-х рр. для устрою садів дуже активно відводяться

ділянки на молдаванській слободі, в околицях Водяної балки, де в той час протікала маленька річка, яка давала воду для поливу. 1813 р. в джерелах згадується вже упорядкований сад графа Розумовського. У 1814 р. графиня Потоцька освоєє 50 десятин міської землі, в тому ж році колезький секретар Серединський там же висаджує більше 2500 фруктових дерев. Розкішний сад висаджується і біля будівлі Одеського інституту шляхетних дівчат, побудованого за проектом архітектора Ф. Боффо в 1833 р., який розташовується на нинішній Старопортофранківській вулиці.

В додаток до міської плантації, в 1818 р. засновується Одеський ботанічний сад. Перші дерева в кількості 20 тисяч він отримує з Нікітського ботанічного саду в Криму. Обидві нові структури, міська плантація і ботанічний сад, ведуть активну діяльність з озеленення міста.

У 1875 р. на місці колишньої Одеської фортеці, неподалік від мису Ланжерон, урочисто відкривається Олександрівський парк (з 1954 р. – Центральний парк культури і відпочинку ім. Т. Г. Шевченка). Парк був названий Олександрівським на честь російського імператора Олександра II, який власноруч висадив в ньому дуб. На честь імператора в парку також встановлюється мармурова Олександрівська колона.

За радянських часів Олександрівська колона неодноразово «перелицьовується». Шапка Мономаха була знята разом з казенним двоголовим орлом, короною, мечем, скіпетром, жезлом і, зрозуміло, присвятними написами. У свій час колона символізувала III Інтернаціонал, про що свідчила відповідна напис. Потім цей Інтернаціонал вийшов з моди, і вона була «перепосвячена» Одеській фортеці (1793), а заодно О. В. Суворову, чий барельєф на ній і з'явився. Але, тим не менше, колона пережила радянський період і була відновлена в 2012 р.

Після того, як одеська фортеця була скасована через непотрібність, на території розташовувалася карантинна зона і чумне і карантинне кладовища. Місцевість деякий час була недоглянутою і запущеною і служила притулком для неблагополучних верств одеського населення. У 1840 р. з'являється

перший проєкт розпланування парку, виконаний зодчим Боффо, висаджуються перші дерева, проте ніякого догляду за ними не здійснювалося. Офіційне заснування парку відбувається пізніше, у 1875 р., з подачі видатного одеського градоначальника – Григорія Маразлі. Олександрівський парк – колиска численних видів спорту в Одесі. Мало не з самого заснування хутору Ланжерон тут, наприклад, тренувалися в стрільбі по мішенях одеські любителі полювання, виступали знамениті зарубіжні спортсмени, звідси запускалися перші аеростати і літаки, які перелітали Одеську затоку з мису Ланжерон до мису Одеський Північний.

За проєктом О. Бернардацці в парку зводиться будинок астрономічної обсерваторії, а пізніше, в 1910 р. – будівля трамвайної станції першої лінії одеського трамвая.

У 1936 р. в парку будується стадіон Чорноморського морського пароплавання і споруджується Зелений театр – відкритий майданчик для концертів і виступів, влаштований як античний амфітеатр в мініатюрі. Зелений театр довгий час знаходився в запустінні і був відновлений в 2015 р.

З моменту відкриття парк користується надзвичайною популярністю як місце відпочинку городян. Його кордони проходять по сьгоднішніх вулицях Маразліївській, Успенській та Лідерсовському бульвару.

На початку ХХ ст. біля Оперного театру з'являється сквер Пале-Рояль. В саду діагонально розбиті алеї, прикрашені старовинними скульптурами. У центрі саду є фонтан – бронзова фігура дівчини на камені, яка сидить під парасолькою.

З 1960 р. на місці занедбаного пустиря на місцевості, в народі званої «Голопузівка», починає формуватися дендропарк Перемоги (в той час – парк ім. Леніна), який урочисто відкривається в 1971 р. Паралельно ведеться активна забудова нинішнього проспекту Шевченка, уздовж якого і розташовується парк. Площа нового парку становить близько 50 га. Він стає першим в СРСР пейзажним парком англійського типу. У парку влаштовують водойми загальною довжиною 700 м і споруджують рукотворний ландшафт,

представлений гірками, штучними ставками, островами і фонтанами. Водойми заповнюються рибою, тут живуть черепахи, качки і лебеді. Годування риб і птахів є улюбленою розвагою місцевих жителів.

У парку росте безліч рідкісних видів дерев: ліванський кедр, ясеневі, тис ягідний, різні види можжевельнику, гінкго білоба, метасеквойя, граб, кельрейтерія, черьомуха лавровишнева. Серед чагарників - барбарис, спірея, сніжнягідник, кизильник, скумпія коженна. Так само тут ростуть і північні рослини, такі як кучеряві берези і блакитні ялини, і теплолюбна флора субтропіків – магнолія, ленокоранська акація, і багато інших. Посередині ставка розташовані два упорядкованих острівця. На одному з них розміщена дитяча площадка з богатырською головою і кам'яною фортецею.

2017 р. була закінчена повна реконструкція всього паркового простору. На сьогоднішній день парк Перемоги є одним з найкрасивіших, великих і упорядкованих парків Одеси.

У 1973 р. на Черемушках відкривається один з наймолодших парків – парк культури і відпочинку ім. Горького. У ці роки район бурхливо розвивається і у місцевих жителів з'являється гостра потреба в зеленій зоні для дозвілля. Сьогодні тут росте приблизно 6 тис. дерев. Багато років цей парк знаходився в занедбаному стані, але зараз він відновлений і знову є популярним місцем дозвілля і точкою тяжіння для місцевих жителів. У парку функціонує один з небагатьох кінотеатрів, що збереглися в місті з радянських часів. Тут розташовані футбольне поле, фонтани, атракціони, бювет з очищеною питною водою, а також пам'ятники письменникові Максиму Горькому і жертвам фашизму.

У центральній частині міста, неподалік від ринку Привоз, знаходиться ще один парк, Преображенський, історія якого починається з варварського знищення Першого міського кладовища Одеси радянською владою. Основною причиною знищення кладовища, де знайшли місце останнього спочинку видатні в масштабах міста особистості, була радянська політика ліквідації старих кладовищ і некрополів. У 1937 р. на частині території кладовища було

відкрито «Парк культури та відпочинку ім. Ілліча», з танцмайданчиком, тиром, кімнатою сміху і іншими атракціонами, а потім його територію, що лишилася вільною, зайняв зоопарк. Парк «культури» створювався і існував просто на могилах, на яких були влаштовані алеї, площі, атракціони. Серед тих, чиї могили були безжально знищені, безліч видатних історичних імен і прізвищ. Це онук останнього гетьмана України П. Розумовський, археолог і історик А. Скальковський, брат поета О. Пушкіна – Лев, архітектори Ф. Боффо, Ф. Моранді, В. Прохасько, лікар М. Шерштейн, актриса Віра Холодна, батько і мати авіатора С. Уточкіна, підприємець і батько одеського пива В. Санценбахер, держдіячі О. Строганов і генерал І. Сабанєєв, дружина градоначальника О. Ланжерона – Єлизавета, таємний радник П. Маріні, купець і батько Григорія Маразлі – також Григорій, міський голова 1812-1815 рр. С. Андросов, корсар і хліботоргівець Д. Інглезі, молодший брат засновника Одеси Ф. Дерібас, кондитер А. Фанконі, художники Т. Дворніков і К. Костанді (обидві могили перенесли на Друге християнське кладовище), граф М. Лідерс, композитор П. Сокальський, полководець Ф. Радецький і багато інших. Тут також були поховані сімейства Руссова, Маврокордато, Толстих, Анатра, Родоканакі, Ралі, Потоцьких та інших.

В наші дні парк займає територію в 13 га. На його площі висаджено більше 60 000 дерев і кущів. Його територія включена в список історичних пам'яток Одеси. На даний момент в Преображенському парку ведуться роботи зі створення інтерактивного музею і меморіального комплексу, присвяченого похованим тут батькам-засновникам міста і його першим громадянам.

З моменту свого заснування Одеса страждала від сильних зсувів. Для мінімізації природних негативних факторів з кінця 1950-х рр. починаються масштабні берегоукріплювальні роботи вздовж усього одеського узбережжя. Були реалізовані такі інженерні заходи:

- намівання широких піщаних пляжів, які дозволяли знизити вплив сильних хвиль і припливів;
- обриви над морем були терасовані і перетворені в схили, які мають

стійку ступінчасту форму. Таким чином, кожна верхня тераса підкріплювалася знизу стійкою горизонтальною підшовою;

– вздовж узбережжя на відстані від берега виконане донне укладання бетонних конструкцій – хвилерізів, які дозволили знизити ударні навантаження і розмив берега морськими хвилями, а також будівництво інших гідротехнічних споруд;

– облаштування складної відкритої і підземної дренажної системи схилів, що відводить ґрунтові води, опади та інші стоки відразу в море;

– масштабне озеленення схилів і висадка тисяч дерев, що дозволило утримувати ґрунт в стабільному стані кореневою системою рослин.

Штучні одеські схили потребують впорядкування, вимагають регулярного догляду і своєчасних заходів інженерного захисту узбережжя. В даний час у міської влади є проєкт зі створення на схилах офіційного парку «Ювілейний», що зробить його 17-м за рахунком міським парком і дозволить підвищити охоронний статус цієї території.

Нещодавно в місті була виконана реконструкція так званого Лунного парку, який розташовувався по боках від Потьомкінських сходів на терасованому схилі. Багато років ця територія стояла занедбаною і недоглянутою, і лише недавно реконструкція була завершена, а старий Лунний парк розділився на прекрасно облаштовані Грецький парк і Стамбульський парк. Назви були обрані в якості символу вдячності головним спонсорам реконструкції – грецькій і турецькій стороні.

На сьогоднішній день в Одесі зростає понад 687 видів дерев, в тому числі 98 хвойних і 589 листяних. Звісно, найбільш рідкісні і цінні екземпляри сконцентровані на території університетського ботанічного саду. Однак рідкісні для цього краю породи дерев можна побачити і в інших частинах міста. Навесні у дворіку на Пастера можна помилуватися квітучою сакурою, магнолією, в сквері біля Оперного театру – японської софорою, а в Міському саду Іудиним деревом. На міській території знаходиться чимала кількість дерев, що охороняються, – ботанічних пам'яток природи.

У зв'язку із активним освоєнням міських територій під нове будівництво, збереження і примноження зелених насаджень Одеси є першочерговою потребою її мешканців. Висока інвестиційна привабливість територій історичного центру і приморської зеленої зони сьогодні є серйозною загрозою для їх подальшого збереження. Не завжди висаджуються нові дерева замість аварійних, так само має місце безконтрольна вирубка насаджень під нове будівництво. Існуючі міські зелені зони вимагають постійного догляду і регулярного поновлення, а також суворого контролю за їх збереженням з боку держави і небайдужої громадськості

2.4. Архітектурно-просторова композиція та пейзажно-видова структура історичного центру

Просторове розташування і природні особливості місцевості відіграли вирішальну роль в процесі формування міського середовища Одеси. Розташування поблизу важливих торгових шляхів і переваги Хаджибейської гавані над сусідніми гаванями чорноморського узбережжя, від початку існування міста забезпечило йому позицію значимого торговельного порту, яку Одеса зберігає і до сьогоднішнього часу. Цей набір природних характеристик в подальшому сприяв бурхливому економічному розвитку міста, розбудові територій та формуванню високих архітектурно-художніх якостей його забудови.

Одеса розташована на підвищеному плато вздовж хвилеподібної в плані берегової лінії Чорного моря, що простягається з півночі на південь. Територія міста лежить на рівнині пологохвилястої Причорноморської низовини, розчленованій ярами та балками, що обривається до моря уступом заввишки 30-50 м. Уздовж узбережжя простягається зсувна тераса шириною від 50 до 300 м.

Період заснування Одеси співпав з утвердженням в містобудуванні кінця XVIII ст. ідейних принципів класицизму, в повній мірі втілених у розплануванні міста. Це знайшло своє відображення в доцільному

використанні ландшафту, чіткому функціональному зонуванні, регулярності вуличної мережі, акцентній ролі площ та виділенні репрезентативного громадського центру.

Розбудова Одеси як міста-порту від початку відбувалась виходячи з чіткого функціонального розподілу територій на припортову і сельбищну зони. Припортова зона складалася з гавані для військового і торгового флоту, судноверфі і складів. Її низинне розташування в прибережній смузі було обумовлене особливостями рельєфу території. Сельбищна зона історичної частини міста розташовувалась на підвищеному плато над морем. Розпланувальна композиція сельбищної території Одеси є регулярною ортогональною. Сполучення житлових кварталів і порту здійснювалось по тальвегах балок, які визначили трасування меридіональних вулиць. Перпендикулярно до них прокладено широтні вулиці. Плаский рельєф плато з невеликими ухілами дозволив застосування в розплануванні міста класицистичної регулярної ортогональної схеми, яка утворила квартали наближеної до квадрату форми.

Розпланування західної частини сельбищної зони відбулося за тим самим принципом, але мережа вулиць з прямокутними кварталами, розташовувалась під кутом 45° до меридіонального напрямку. Таким чином осі вулиць орієнтувались в бік морського узбережжя, що забезпечувало відповідні умови аерації і інсоляції.

Формування найбільш цінного масиву забудови Одеси відбувалося в період з кінця XVIII до початку XX ст. Це територія площею біля 700 га, обмежена сучасними вулицями Приморською, Старопортофранківською, Пантелеймонівською, Леонтовича, Лідерсовським бульваром та берегом моря, яка цілком обґрунтовано визначається як історичний центр. Його межі фактично збігаються із загальноміським центром, який тяжіє до східної приморської частини міста. Найціннішою частиною історичного центру Одеси попередніми історико-містобудівними дослідженнями (Історико-архітектурний опорний план м. Одеси, розроблений у 1989 р. інститутом

«Укрпроектреставрація») було визначено територію площею біля 95 га, обмежену вулицями Преображенською, Приморською, Буніна, Польською і Польським спуском. Максимальні планувальні габарити ділянки історичного центру складають 4 км вздовж узбережжя моря та 3 км вздовж вулиці Преображенської. Хвиляста лінія берега Чорного моря є природним кордоном території центру зі північно-східної сторони.

В основі архітектурно-просторової композиції історичного центру лежить регулярна ортогональна квартальна система розпланування. Головними планувальними композиційними осями на цій території виступають вулиці Преображенська, яка переходить в Софіївську, та Велика Арнаутська. Разом названі вулиці становлять розпланувальний каркас центру міста.

Ключову роль в архітектурно-просторовій композиції міського середовища центральної частини Одеси відіграє містобудівний ансамбль Приморського бульвару з величними Потьомкінськими сходами та історичні доміанти – Одеський оперний театр, Спасо-Преображенський, Свято-Успенський кафедральні собори та лютеранська кірха.

Основними типами міських просторів центральної частини є регулярна система кварталів з щільною периметральною забудовою з окремими розривами, яка утворює замкнені і напівзамкнені міські простори. Ортогональна вулична мережа центру Одеси в поєднанні з рівнинним рельєфом утворюють в межах вуличного простору локалізовані зони видимості пам'яток і фрагментів міського середовища. Вулиці, площі і паркові зони історичного центру переважно мають характер відкритих публічних просторів.

З ростом міста поступово формувалася мережа громадських закладів. Композиційними центрами забудови стали площі на перетинах основних магістралей, де розташовувались культові споруди і значні громадські будівлі, також було сформовано протяжну стрічкову структуру торговельного центру Одеси. Дійшов до наших днів ансамбль адміністративно-культурного центру

Одеси, який сформувався в 1820–1830-і рр. і згідно зі стильовими принципами ампіру був вирішений у вигляді системи величних просторів, репрезентативно звернених до морської далечини.

Не зручна для забудови через свій активний рельєф прибережна частина крутосхилів основного плато цілком доцільно була використана для створення мережі паркових зон, що тягнуться від сучасної території судно-ремонтного заводу до Аркадії. Майстерне використання особливостей рельєфу цієї території з влаштуванням терас вздовж круч, з яких відкриваються морські панорами, надало особливої привабливості цим зонам відпочинку.

Подальший розпланувальний розвиток міста відбувався в бік його передмість – Пересипу, Молдаванки, Романівки, Ближніх і Дальніх Млинів, а також курортно-дачних місцевостей Ланжерон, Відрада, Малий, Середній та Великий Фонтани, Аркадія, курортної місцевості Куяльник. Природні фактори теж мали значний вплив на планування передмість Одеси. Так на Пересипу стрічки витягнутих кварталів формувалися на низинній піщаній смузі між морем та лиманами і повторювали форму дуги берега.

Ще одними природними чинниками, які суттєво вплинули на архітектурний образ Одеси стали клімат і геологічні умови території, на якій розташувалось місто. Степова зона характеризувалась досить спекотним і посушливим кліматом, а також браком деревини. Ці особливості позначились на характері архітектури будівель і особливостях виробництва та використання будівельних матеріалів. Основним будівельним матеріалом став камінь-черепашник, який залягав прямо під містом і його околицями. Його широке використання як стінового матеріалу обумовило низку архітектурних особливостей забудови, в тому числі розповсюдження тинькованих фасадів і ліпних елементів декору. Процес видобутку каменю спричинив також появу під містом розгалуженої системи підземних ходів-катакомб. Кліматичні особливості степової зони та багатонаціональний склад населення також вплинули на архітектурні рішення елементів міської забудови. Для захисту від літньої спеки і перегріву в забудові використовувались колонні галереї і

портики, глибокі лоджії, тераси з навісами, веранди, характерні для традиційної татарської, молдавської архітектури тощо.

Територія Одеси, як це притаманно переважній більшості приморських міст, витягнута вздовж акваторії - Одеської затоки Чорного моря, яка є найбільшою ландшафтною складовою природного середовища, і з якої розкривається головна панорама міста. Основу пейзажно-видової структури історичного центру Одеси складають перш за все умови природного ландшафту.

Край рівнинного плато Причорноморської низовини урвищем проходить вздовж узбережжя Одеської затоки на північний захід: під ансамблем історичного центру міста, далі понад пересипом, який від'єднав колись Хаджибейський і Куяльницький лимани від Чорного моря, обрамляє акваторії лиманів, мисом Жевахової гори виступаючи між ними, та обводить Північно-Одеський мис. Така структура ландшафту міста читається в панорамі з боку Одеської затоки.

Чорноморське узбережжя має криволінійну конфігурацію в плані, тож роль природних акцентів в панорамах з боку моря відіграють миси. Це мис Ланжерон, де в минулому розташовувалась дача генерал-губернатора графа Луї Олександра Андре де Ланжерона, а зараз розташований парк ім. Т. Шевченка, мис Малий Фонтан, де знаходиться гідробіологічна станція Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, мис Великий Фонтан – південна межа Одеської затоки, де розташований Свято-Успенський Одеський чоловічий монастир, мис Північний – північна межа Одеської затоки.

При розташуванні в минулому історичних населених пунктів на території сучасної Одеси вдало використовувались особливості ландшафту. Починаючи від періоду грецької колонізації з метою захисту від нападників поселення розташовувались на підвищених краях плато біля берега моря. Історичний центр Одеси знаходиться на підвищених позначках приморського плато, що має круті схили з боку узбережжя. Силует історичного центру добре

проглядається з акваторії Одеської затоки. Акваторія Одеської затоки відіграє роль площі перед ансамблем міського центру, призначеної для його сприйняття, і є зоною видимості головних пам'яток прибережної частини міста. Розташування основного масиву історичної забудови центру на піднесеному над морем плато сприяє його видовому розкриттю з боку акваторії і підкреслює роль морської затоки як природної домінанти міського середовища.

Величезний розмір відкритого простору утворює розлогу зону видимості об'єктів і морських пейзажів, що сприймаються з кромки схилів підвищених ділянок рельєфу. Стрімкі берегові схили, що понижуються в бік морського берега, також створюють просторий візуальний басейн сприйняття міського середовища та ландшафтів. Місто має досить складну видову структуру, яка забезпечує розвинені зони композиційного впливу домінант, архітектурних акцентів та другорядних об'єктів. Захоплюючи панорами міста, порту і акваторії відкриваються з низки видових точок вздовж кромки прибережних схилів. Особливо цінною є оглядова зона з морської акваторії Одеської затоки Чорного моря, розташованої між мисом Ланжерон і Північно-Одеським мисом— головний фронт візуального сприйняття історичного центру міста та історичного ареалу в цілому. З її акваторії сприймається головна панорама центру міста і панорама частини міста, розташованої на північ від нього (житловий масив Котовського тощо), портові споруди та Воронцовський маяк.

Мис Ланжерон є важливим візуальним орієнтиром, що відокремлює різні за характером частини міста при огляді морської панорами міста Одеси від південної до північної його меж. З інших частин акваторії розкриваються прибережні смуги з масивом забудови в районі Французького бульвару, Фонтанів і Аркадії, пляжами і парковими зонами.

З більш віддалених територій (Пересип і за Пересипом) панорами історичного центру розкриваються менш виразно, оскільки історичний центр не має виразних висотних домінант.

До територій, що відіграють важливу роль в образі населеного місця, пов'язані з видовим розкриттям об'єктів культурної спадщини в панорамах і силуетах, звідки відкриваються цінні види на історичне населене місце, відносяться окремі частини Жевахової гори, Лузанівки і Північно-Одеського мису. Жевахова гора є одною з важливих зон огляду панорами міста. Вона являє собою плато між Хаджибейським і Куяльницьким лиманами, що підноситься на 65 м над рівнем моря і розташоване на відстані 750 м від урізу води Одеської затоки. В античний період тут існувало грецьке поселення, а за часів існування турецької фортеці Хаджибей на плато зводились оборонні споруди. З верхів'я гори якого можна оглянути прибережні зони, акваторію та панораму історичного центру міста.

З зелених схилів Стамбульського і Грецького парків та Центрального парку культури та відпочинку ім. Т. Г. Шевченка, що піднімаються над узбережжям, відкриваються найбільш цінні ближні панорами – види на акваторію і морський порт, наповнені своєрідною індустріальною естетикою. Тут знаходяться основні зони видового розкриття акваторії і морського порту – видові фронти, оглядові точки, видові осі. До характерних оглядових зон в цьому районі належать видові точки вздовж пішохідного «Тещиноного» мосту і на оглядовому майданчику біля Бельведеру, звідки відкриваються види на порт, акваторію і комплекс Воронцовського палацу. Слід відзначити, що панорама від Бельведеру, а також значна частина морських краєвидів вздовж кромки схилів паркових зон наразі є значно екранованою хаотичними самовисівними зеленими насадженнями і потребують упорядкування. Основою композиції головної панорами історичного центру міста, що розкривається від Приморського бульвару в бік моря, і найбільш відомою видовою віссю Одеси є Потьомкінські сходи. Звідси відкривається широка перспектива на морську далечинь, комплекс Одеського морського вокзалу і портові споруди. Слід зазначити, що побудова в центрі Одеської гавані наприкінці Нового молу за Морським вокзалом в 2001 р. 19-поверхового готелю «Одеса» спричинила негативний вплив на панораму. Цей значний за

обсягами, вирішений в спрощених формах з контрастним заскленням фасадів об'єкт є дисгармонійним по відношенню до історичної забудови Приморського бульвару і активно домінує в видах на затоку і порт.

Ще однією важливою видовою віссю є відтинок Катерининської вулиці від Приморського бульвару до Катерининської площі, звідки відкриваються види на історичну забудову і монументи Дюку Ришельє та засновникам Одеси. До головних видових осей центральної частини міста слід віднести вулицю Ришельєвську, спрямовану на головний фасад Одеської опери. Інші види на цю визначну пам'ятку відкриваються з видової зони в межах Театральної площі, з добре збереженого простору історичного скверу Пале-Рояль, а також з фронтів вздовж вулиці Ланжеронівської і з боку скверу біля театру. Характерна видова зона розташована в межах Думської площі, звідки добре оглядається будинок Старої Біржі (тепер Одеська міська рада), Археологічний музей і будівля колишнього Англійського клубу.

В структурі центральної історичної частини міста існує ще кілька композиційних акцентів, які наряду з ансамблем Приморського бульвару і Оперним театром закладають основи для об'ємно-розпланувальної композиції даної ділянки історичного ареалу. До них належать: Спасо-Преображенський собор, Свято-Успенський кафедральний собор, Свято-Троїцький грецький храм, Успенський собор Святоуспенського монастиря, лютеранський кафедральний собор Св. Павла, комплекс Одеської міської клінічної лікарні. На жаль, в теперішній час майже втрачене історичне середовище пл. Грецької, порушене еkleктичними новітніми втручаннями, виконаними з порушенням масштабу як оточуючої забудови, так і простору самої площі.

Далі від узбережжя, в центральній частині міста, завдяки високій щільності забудови і рівнинному рельєфу, архітектурні споруди відіграють скоріше роль акцентів, причому в зонах досить локального композиційного впливу: у формуванні площ, окремих відкритих просторів тощо. Історичні вулиці, зокрема Дерibasівська, Ришельєвська, Преображенська, Катерининська, Єврейська, Садова, Дворянська, Новосельського, Ніжинська,

Коблевська тощо, створюють суцільні фронти, переважно історичної забудови. Завдяки високому ступеню збереженості пам'яток архітектури і цінних історичних будинків, найбільш цінними середовищними характеристиками відрізняється головна пішохідна вулиця Одеси – Дерибасівська, до якої прилягає Міський сад.

Слід зазначити, що забудова середмістя майже не споглядається з далеких відстаней, оскільки екранується будівлями і насадженнями на кромці схилів, тож розрахована на локальне сприйняття.

Ближні візуальні панорами забудови центру розкриваються з пониженої ділянки Нового молу в радіусі від 500 до 1000 м і є досить маловиразними. Більшою виразністю відрізняються панорами з боку акваторії. На цих панорамах, на жаль, суттєво змінених містобудівною діяльністю останніх десятиріч, шпиль Свято-Преображенського собору і об'єм Оперного театру сприймаються провідними історичними архітектурними домінантами. У внутрішній структурі міста з близьких (менше 100 м) та середніх відстаней (150-200 м) формуються перспективні види на забудову та локальні кадри сприйняття історичних та сучасних вертикальних акцентів, об'єктів культурної спадщини та рядової міської забудови.

Найбільш цінною в містобудівному відношенні територією є центральна частина міста, обмежена колишнім Зовнішнім бульваром, на місці якого ще в середині XIX ст. були прокладені сучасні вулиці Старопортофранківська, Мечникова і Манежна. Історичний центр Одеси являє собою ансамбль, побудований за канонами класицизму, де переважають симетрія і панування геометричних форм. Його сельбищна територія складалася з двох великих ділянок з регулярним ортогональним розпланування, розташованих під кутом 45° один до одного, що обумовлювалось прагненням орієнтувати головні вулиці в бік узбережжя моря. Регулярне розпланування кварталів впродовж XIX і початку XX ст. доповнювалось високохудожньою мало- і середньоповерховою забудовою. Ансамбль адміністративно-культурного центру Одеси, сформований у 1820-і – 1830-і рр., частково зберігся до

сьогодення. В стилевому відношенні розвиток архітектури Одеси відбувався у загальному руслі пануючих на той момент європейських класицизму і ампіру. Менш репрезентативна забудова передмість, зокрема Молдаванки, отримала риси національних течій, притаманних болгарському й молдавському зодчеству.

Основною містобудівною цінністю центру Одеси є характерна для стилістики ампіру система величних просторів, орієнтованих на морські далечини. Його головним елементом став Приморський бульвар, який відзначається гармонією просторових ритмів, монументальністю і органічним поєднанням рельєфу і насаджень. Планувальна композиція бульвару в своїй основі має гармонійне поєднання двох взаємоперпендикулярних осей. Поздовжня вісь підтримується терасуванням вздовж крутосхилів плато і суцільним фронтом його монументальної забудови, якій властиві єдність масштабу, загальність ритму й модулю споруд. Архітектурна композиція бульвару завершується симетрично розташованими в його торцях ансамблем Воронцовського палацу і будинком колишньої Купецької біржі, які завершують перспективи алей. Головним акцентом бульвару є розташовані по його поперечній осі грандіозні Потьомкінські сходи – візитна картка Одеси. Архітектурну композицію бульвару увінчує напівкругла площа з пам'ятником А.-Е. Рішельє, форма якої підкреслена увігнутими площинами фасадів монументальних будівель, з якими масштабно поєднується забудова Катерининської вулиці. Відкритий простір Приморського бульвару гармонійно переходить до Катерининської площі і далі у регулярну й масштабну забудову міста, а через невеликий простір Думської площі просторово поєднується з величною Театральною площею. Пам'ятник Рішельє сприймається з оглядових зон в межах акваторії, Нового молу, а також в осьовій перспективі Потьомкінських сходів і алей Стамбульського і Грецького парку.

Крім Приморського бульвару і прилеглих до нього Катерининської і Думської площ, тут сформувались містобудівні ансамблі вулиць Гоголя,

Пушкінської, Пастера, Дворянської, Лева Толстого, Маразлієвської, Преображенської, Софієвської, Дерібасівської, Грецької, Буніна, Садової, Торгової, Катерининської, Олександрівського проспекту тощо. На них сконцентровані сотні пам'яток культурної спадщини, створені видатними місцевими зодчими: Фр. та Дж. Фраполлі, О. Дігбі, Ф. Боффо, Дж. Торічеллі, І. Козловим, Дж. Скудієрі та іншими в першій половині XIX ст.; О. Шашінім, К. Даллакка, Фр. Моранді, Г. Оттоном, О. Коловичем та іншими в середині XIX ст.; Ю. Дмитренком, М. Толвінським, О. Бернардацці, Ф. Гонсіоровським, Л. Влодеком, Д. Мазировим, П. Клейном, А. Тодоровим, С. Ландесманом, Е. Шейнсом та іншими в другій половині XIX ст.; Ф. Нестурхом, В. Прохаскою, Я. Пономаренком, А. Мінкусом, Г. Шеврембрандтом, В. Кабіольським, М. Лінецьким, Ф. Троупянським, Л. Чернігівим, М. Рейнгерцом, С. Гальперсоном та іншими на початку XX ст.

Ці вулиці відрізняються масштабною співмірністю, ритмічною злагодженістю і добре знайденими співвідношеннями між об'ємами і просторами.

2.4.1. Аналіз містобудівної ситуації в історичних ареалах м. Одеси.

Визначення змін, що відбулися за останні 20-30 років, у тому числі вплив нового будівництва

В результаті містобудівної діяльності останніх десятиріч панорами міста і з боку моря, і з інших районів значно змінились. Проведений аналіз видового розкриття морського фасаду міста виявив, що панорама Одеси з боку акваторії наразі фактично втратила свій історичний вигляд. Також спостерігається негативна тенденція останніх десятиріч, пов'язана зі збільшенням поверховості нової забудови, що точково з'являється в історичному середовищі на місці втрачених історичних об'єктів або неосвоєних ділянок. Цей процес розпочався ще за радянського періоду, коли на краю плато на вулиці Торговій № 1 у 1967 р. було зведено 10-поверховий житловий комплекс Чорноморського пароплавства з трьох точкових секцій. В

1972 р. на вулиці Рішельєвській було споруджено 12-поверховий готель «Чорне море», а 1976 р. зведено багатоповерхову будівлю Спеціального проєктно-конструкторського інституту (перебудований у 2013 р. під бізнес-центр).

Історичне середовище Грецької площі у 1997-2004 рр. було значно спотворено неспівмасштабним площі 7-поверховим об'ємом торгово-офісного центру «Галерея Афіна», вбудованим у внутрішнє подвір'я відтвореного будинку Маюрова, який, до того ж порушив візуальний зв'язок Грецької площі з Преображенським собором, закривши вид на його шпиль. Пізніше історичний інтер'єр площі було остаточно зруйновано значними обсягами будівель бізнес-центрів «Зірка Еллади» і «Ольвія». Традиційному середовищу Тираспольської площі не відповідає за своїми висотними характеристиками торгово-офісний центр «Марсель», а з історичним середовищем Старобазарного скверу дисонує 9-поверховий житловий комплекс «Ренесанс» у провулку Онілової (2011 р. побудови). Значно змінилось історичне середовище в районі знаменитого одеського ринку «Привоз». Ще у 1990-х рр. тут, поруч з пам'яткою – Фруктовим пасажем, були збудовані нові корпуси уздовж вулиць Пантелеймонівської і Преображенської, а до 2007 р. споруджено нові корпуси і торговий центр «Новий Привоз». Поблизу Привозу з'явилися нові дисгармонійні об'єкти: багатоповерхові житлові комплекси на вулиці Малій Арнаутській № 105 (16 поверхів, 2006-2010 рр.), 12-поверховий житловий будинок на вулиці Пантелеймонівській № 88/1 (2008), 9-16-поверховий «Олександрівський» на вулиці Пантелеймонівській № 88а (2012).

2006 р. на Польському узвозі № 11 з'явилась 11-поверхова споруда бізнес-центру «Морський» з суцільно зашкльованим синім фасадом. У 2006-2008 рр. на Військовому проїзді № 5 з'явився неспіврозмірний оточенню 9-поверховий житловий будинок «Шах-Наме» з куполоподібними завершеннями. У 2007 р. поблизу Міської клінічної лікарні на вулиці Мечникова № 2/1 споруджено 14-поверховий житловий комплекс в

спрощених архітектурних формах. На Сабанському провулку № 3 поруч з парком ім. Т. Г. Шевченка в 2006-2011 рр. збудований масивний обсяг житлового комплексу, що завдяки своїм обсягам і активним завершенням відіграє активну роль в формуванні морської панорами міста і конкурує. В панорамі історичного ядра з боку затоки над масивом історичної забудови височіє 10-поверховий житловий комплекс «Спадщина Дерібаса» на Військовому проїзді № 13, збудований у 2015 р. Процес дисгармонійного втручання в панораму в межах історичних ареалів триває: в портовій частині Одеси між спуском Маринеско і вулицею Приморською ведеться будівництво 9-25-поверхового житлового комплексу «ITown». Не лише панорама міста страждає від дисгармонійних втручань. За своїми обсягами і архітектурним рішенням дисонує з історичним середовищем вулиці Катерининської зведений у 2011-2014 рр. громадський центр «Кадорр». Інтер'єр площі Льва Толстого у 2016 р. порушено будівництвом неспівмасштабного 18-поверхового комплексу житлових будинків «16 Перлина» і «17 Перлина» від забудовника «Кадорр» на межі історичного ареалу зі сторони Молдаванки.

Окремі види на Свято-Успенський кафедральний собор екрановані новозбудованим житловим будинком «Pierre» в Успенському провулку. По відношенню до мало- і середньоповерхової забудови вулиці Великої Арнаутської дисгармонійними елементами є новозбудовані багатоповерхові будинки – житловий будинок на вулиці Осипова № 40 (9 поверхів, 2017 р.), а також значні за обсягами будівлі підвищеної поверховості житлового комплексу «Капітан» на вулиці Базарній № 5 (16 поверхів, 2010), житлового комплексу на вулиці Леонтовича № 6, житлового комплексу «18 Перлина» (17 поверхів, 2017 р.) і 18-поверхової житлової «Башти Чкалова» (2017). Значно змінилось за останні роки історичне середовище в районі Італійського бульвару. Довкола площі на розі Італійського бульвару, вулиці Леонтовича і Пантелеймонівської, де знаходиться цінна з архітектурної точки зору споруда Одеського театру музичної комедії (1981), побудовано 15-16-поверхові житловий комплекс «Бельетаж» (вул. Леонтовича № 16, 2017), точкові

будинки «24 Перлина», «25 Перлина» і «50 Перлина» від забудовника «Кадорр», ведеться будівництво багатопверхових житлових комплексів «Перший Французький», «Ясна Поляна», «Ясна Поляна 2».

Крупні обсяги громадських споруд і житлових будинків зробили силует Одеси більш напруженим і активним. Сучасний образ міста з боку моря формується масивними домінантами нових будівель, розташованих на кромці прибережних схилів. Їх незграбні споруди в стилістиці функціоналізму або еkleктики мають несприятливий вплив на видове сприйняття оточуючих пам'яток і міських панорам.

Від активної будівельної діяльності сильно постраждало історичне середовище районів Ланжерону і Відради. Тут упродовж останніх десятиліть з'явилась велика кількість багатопверхових і підвищеної поверховості новобудов, що докорінно змінили як силует морського фасаду Одеси, так і характерні види з прибережної зони і пляжів. Дисгармонійним об'єктом по відношенню до традиційного масштабу історичного і природного середовища виступає високий потужний об'єм збудованого у 2006 р. житлового комплексу «Бульвар» у формі трилисника, розташований на Лідерсівському бульварі на самій кромці підвищеного плато над мисом Ланжерон. Його динамічний силует в поєднанні з двома сусідніми будинками, 16-поверховим на Лідерсівському бульварі № 9-а і 10-поверховим на вулиці Чорноморській № 1 (1999) найбільш повно виявляється в міській панорамі, яка розкривається з боку акваторії на відстані 1-1,5 км, і в ближніх перспективах з боку парку ім. Т. Г. Шевченка і вулиць, які на нього спрямовані. Аналогічний негативний вплив на панораму міста чинять 18-поверхові баштоподібний об'єм житлового комплексу «Ланжерон» на вул. В. Інбер № 5 (2003) і витягнутий вздовж кромки житловий комплекс «Синій Птах» на Обсерваторному пров. № 2/4 (2008-2009). В районі Відради на Мукачевському провулку і на вулиці Адмірала Азарова упродовж 2000-2009 рр. було зведено декілька 9-16-поверхових комплексів, об'єми яких переважають в середовищі історичної

малоповерхової забудови (житлові комплекси «Біла акація», «Otrada Sky», «Graf» тощо).

Будівельний бум початку XXI ст. торкнувся і території вздовж Французького бульвару. На його початковому відтинку від Італійського бульвару до Удільного провулку з обох боків з'явилися великі 10-14-поверхові житлові комплекси «Марсель» (2005), «Крит» (2013), «Париж» (2015), «ЗАРС» (2016), будуються і нові аналогічні об'єкти. Відбувається подальша деградація історичного середовища району Малого Фонтану, де поруч з територією Одеської кіностудії вже споруджено і далі будуються багатоповерхові житлові комплекси на вулиці Довженка і у провулку Каркашидзе. Серед нової забудови особливо виділяються своїми значними об'ємами будинки 24-поверхового житлового комплексу на Французькому бульварі № 22/30 (2016-2019).

Багатоповерхові споруди з'явилися і біля Олімпійського скверу та ботсаду (30-поверховий житловий комплекс «Олімпійський» і 13-поверховий «Олімпієць»). Значний негативний вплив на панораму і види з пляжів Ланжерону та Відради має новий комплекс «Kandinsky», що складається з чотирьох 21-поверхових секцій баштового типу, розташованих прямо на кромці плато на території колишнього санаторію «Магнолія», поруч з яким будується 10-поверховий клубний будинок «Biarritz». Ще гірша ситуація спостерігається в межах району Аркадії, яка знаходиться поза межами історичних ареалів, але має вплив на формування панорами міста з віддалених точок вздовж узбережжя і акваторії.

РОЗДІЛ 3. КОМПЛЕКСНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ОЦІНКА ТЕРИТОРІЇ

3.1. Узагальнена оцінка культурної спадщини

Загалом архітектурне обличчя Одеси виглядає доволі неоднорідним. На його околицях кількісно переважають об'єкти утилітарного будівництва. Панорами міста з північної та південної сторін, де розташовані житлові масиви ім. Котовського і Південний, створені в стилістиці індустріального примітивізму, також не відрізняються особливою архітектурною виразністю. Цінні з архітектурної точки зору споруди частіше зустрічаються ближче до центрального ядра міста, яке, в свою чергу, вже в повній мірі демонструє надзвичайно привабливий образ Одеси.

Найбільш цінною в містобудівному відношенні територією є центральна частина міста, обмежена колишнім Зовнішнім бульваром. Історичний центр Одеси являє собою ансамбль, побудований за канонами класицизму, де переважають симетрія і панування геометричних форм. Його сельбищна територія складалася з двох великих ділянок з регулярним ортогональним розпланування, розташованих під кутом 45° один до одного, що обумовлювалось прагненням орієнтувати головні вулиці в бік узбережжя моря.

В стильовому відношенні розвиток архітектури Одеси відбувався у загальному руслі панівних на той час європейських класицизму і ампіру. Менш репрезентативна забудова передмість, зокрема Молдаванки, отримала риси національних течій, притаманних болгарському й молдавському зодчеству.

Основною містобудівною цінністю центру Одеси є характерна для стилістики ампіру система величких просторів, орієнтованих в бік моря. Його головним елементом є Приморський бульвар, композиція якого відзначається гармонією просторових ритмів, монументальністю та органічним поєднанням рельєфу і зелених насаджень. Головним акцентом бульвару є розташовані по його поперечній осі Потьомкінські сходи – візитна картка Одеси.

Архітектурну композицію бульвару увінчує напівкругла площа з пам'ятником А.-Е. Рішельє, форма якої підкреслена увігнутими площинами фасадів будинків. Пам'ятник Дюку Рішельє сприймається з оглядових зон в межах акваторії, Нового молу, а також в осьовій перспективі Потьомкінських сходів і алей Стамбульського і Грецького парку.

Крім Приморського бульвару і прилеглих до нього Катерининської і Думської площ, тут сформувались містобудівні ансамблі вулиць Гоголя, Пушкінської, Пастера, Дворянської, Лева Толстого, Маразлієвської, Преображенської, Софієвської, Дерібасівської, Грецької, Буніна, Садової, Торгової, Катерининської, Олександрівського проспекту тощо, де розташовані сотні пам'яток архітектури. Забудовані в ХІХ – на початку ХХ ст. суцільними рядами монументальних житлових і громадських будівель, ці вулиці відрізняються масштабною співмірністю, ритмічною злагодженістю і добре знайденими співвідношеннями між об'ємами і просторами. Яскравими прикладами архітектури початку ХІХ ст. є особняки, серед яких слід відзначити палац Толстих в стилі ампір на вулиці Сабанеїв міст, а також палац Камо на розі Ніжинської і Тираспольської, що відрізняються парадністю форм і різноманітністю ліпного декору. Втім, однією з найяскравіших пам'яток Одеси епохи ампіру є Воронцовський палац з розкішною колонадою-бельведером, розташований на високій кручі над урвищем на місці колишньої турецької фортеці Єні-Дунья і повернутий під кутом до Приморського бульвару. Ансамбль бульвару доповнює ще один вишуканий зразок – монументальний палац Шидловського (Палац моряків, Приморський бульвар № 9), прикрашений арочними порталами.

До особняків, в стилістиці яких простежуються форми романської і готичної архітектури, відноситься Шахський палац на вулиці Гоголя, розташований над крутосхилом. В архітектурі палацу Абази на вулиці Пушкінській № 9, де зараз розташований Музей західного і східного мистецтва, простежуються форми французького бароко. Менш парадною

архітектурою відрізняється особняк Новікова на вулиці Гаванній № 4, де зараз знаходиться Одеський історико-краєзнавчий музей.

Серед пам'яток архітектури особливу категорію становлять прибуткові будинки, багато з яких відрізняються виразним зовнішнім виглядом. Одним з яскравих представників цієї категорії в стилістиці класицизму є будинок на вулиці Пушкінській № 13, де у 1823-1824 рр. перебував поет О. Пушкін. Виразним є рішення класицистичного будинку на вулиці Ланжеронівській № 3 з глибокою триарковою лоджією. Значна частина прибуткових будинків будувалась за індивідуальними проектами в формах ренесансу, як от вишукано оздоблені будинок Амбрамсона на вулиці Буніна № 19 та будинок Вучини на вулиці Пушкінській №19. До забудови періоду «будівельного буму» кінця ХІХ – початку ХХ ст. належать прибуткові будинки на розі вулиць Садової і Преображенської (будинок Лібмана), на вулиці Грецькій № 38, житлові будинки на вулиці Пирогівській №№ 3 і 5 в стриманих формах українського модерну, на вулиці Гоголя № 6 (будинок Вальтуха з фігурами атлантів), №№ 5 і 7 (будинки Фальц-Фейна), будинок на вулиці Тираспольській № 8 (будинок Зоншейна), прибутковий будинок Луцького в стилістиці декоративного модерну на вулиці Маразліївській № 2, прибутковий будинок Шестопада на розі вулиць Катерининської і Жуковського, прибутковий будинок Вітта на вулиці Пантелеймонівській № 7, прибутковий будинок Шестопад на розі вулиць Ніжинської і Льва Толстого, еkleктичні будинки на розі вулиць Дерibasівської і Рішельєвської та на Кінній № 14, класицистичний прибутковий будинок Асвадунова на розі Пушкінської і Троїцької, житловий будинок Фон-Деш в стилістиці ренесансу на вулиці Гоголя № 21.

Цікаві архітектурні рішення мають будівлі колишніх нічліжних притулків на вулиці Старопортофранківській № 28 (тепер інститут) в романському стилі і споруда Інвалідного будинку на вулиці Мечникова № 53 (тепер відділ поліції) в псевдоросійському стилі. Іншим типом житлової забудови Одеси початку ХХ ст. і цікавим зразком містобудування є залишки

котеджної забудови в межах колишнього селища акціонерного товариства «Самодопомога» в районі 5-ої станції Великого Фонтану.

Спадщина житлової архітектури представлена також об'єктами першої третини ХХ ст. в стилі конструктивізм: житлові будинки на вулицях Софіївській № 17, Єлісаветинській № 21-а, Жуковського № 5, Троїцькій № 22, Гаванній № 7, Кінній № 2/4, «Харчовик» на вулиці Пушкінській № 39, Пирогівській № 7-9, будинок спеціалістів на Французькому бульварі № 12, площі В. Холодної № 3 тощо. Ці будівлі мають розвинену пластику виступаючих і западаючих об'ємів, виразність архітектурного рішення досягається поєднанням глухих площин і лоджій, горизонтальних стрічок балконів і вертикальних сходових клітин. До цінної фонові забудови можна віднести повоєнні житлові будинки на вулицях Садовій № 19, Коблевській № 33, Троїцькій № 28, Успенській № 56, Рішельєвській № 7, Пастера №№ 21, 23, Пушкінській № 21, Дерibasівській № 14, Спиридонівській №18-24 тощо.

В центральній частині міста також наявні скульптурні пам'ятники А.-Е. Рішельє, М. Воронцову, О. Пушкіну, видатним діячам держави, науки та культури, які грають значну роль у формуванні гармонійного містобудівного середовища і безпосередньо впливають на світосприйняття людини.

Розбудова міста супроводжувалась будівництвом громадської забудови. До наших днів в дещо перебудованому виді дійшов монументальний комплекс міської лікарні на вулиці Пастера в стриманих формах, споруди Рішельєвського ліцею на вулицях Ланжеронівській і Дерibasівській, напівциркульна будівля Присутніх місць і симетрична їй споруда готелю на площі біля пам'ятника Дюку Рішельє, будинок градоначальника на вулиці Ланжеронівській. В торці Приморського бульвару розташовується ще одна відома пам'ятка – будівля Старої біржі зі скульптурними композиціями на фасаді, де тепер знаходиться Одеська міська рада. На Театральній площі розташовується відкрита з усіх боків монументальна будівля колишнього Англійського клубу.

Збереглася і історична будівля поліцейської дільниці з пожежною частиною на розі вулиць Преображенської і Буніна. Торгова забудова переважно розташовувалась на ринкових площах. Ансамблем торгових лавок (не зберігся) у формі каре (так званий Пале-Рояль) був сформований сквер на перетині вулиць Ланжеронівської і Катерининської біля Оперного театру. Найзначнішою історичною учбовою будівлею є головний корпус Рішельєвського ліцею (тепер університет) на вулиці Дворянській № 2 в стилістиці ренесансу. Поруч, на вулиці Дворянській № 1/3 розташована найзначуща будівля довоєнної Одеси – Одеський технологічний інститут. Високими архітектурними якостями наділена повоєнна будівля Мореходного училища на вулиці Канатній № 8. Заслужують на увагу і будівлі Інституту зв'язку та Інституту підвищення кваліфікації Чорноморського пароплавства, санаторії «Молдова» і «Примор'я», будівля Залізничного вокзалу.

Як окремий тип цінної міської забудови слід виділити готелі: пишно декорований ліпниною готель «Брістоль» на розі вулиць Пушкінської і Буніна, готель «Лондонський» на Приморському бульварі в ренесансній стилістиці. Серед значних історичних громадських будівель, що збереглися, – будівля судових установ на Привокзальній площі і поруч, на вулиці Пантелеймонівській № 17, споруда земської управи (обидві будівлі тепер належать Управлінню Одеської залізниці), колишній ломбард в стилістиці італійського ренесансу на розі вулиць Польської і Буніна. На Штабному провулку збереглася будівля головного штабу військового округу, а на вулиці Садовій № 10 – будівля Головоштабту. Особливою архітектурною виразністю відрізняється монументальна будівля колишньої Нової біржі (тепер Філармонія) в стилістиці венеційської готики на вулиці Буніна № 15.

Стилістика ренесансу характерна для більшості історичних будівель банків (Обліковий банк на вулиці Пушкінській № 12, Міське кредитне товариство на вулиці Гоголя № 12, Бессарабсько-Таврійський банк на вулиці Пастера № 25 і Казначейство на вулиці Пастера № 16), за винятком Селянського банку на вулиці Маразліївській № 34-а в псевдоросійському стилі (сучасний Палац

студентів), Азовсько-Донського банку в формах модернізованої класики на вулиці Грецькій № 19 і класицистичної споруди Російсько-Азіатського банку на вулиці Рішельєвській № 8, де тепер знаходиться відділення Національного банку України. Унікальною для міста стала споруда торгової галереї з готелем і помешканнями «Пасаж Менделевича» на розі вулиць Дерибасівської і Преображенської в стилістиці історизму, багато прикрашена скульптурними композиціями і ліпниною.

Найкрупнішою видовишною спорудою Одеси і перлиною її архітектурної спадщини є Одеський оперний театр, зведений 1887 р. під керівництвом арх. Ф. Фельнера і Г. Гельмера в стилістиці віденського бароко (провулок Чайковського № 1). Фасади щедро декоровані колонами і аркадами, архітектурний декор доповнено скульптурними композиціями. Активна пластика фасадів театру створює напружену і водночас гармонійну гру крупних мас. Триповерхова споруда театру з куполоподібним дахом є однією з архітектурних домінант центральної частини міста. Її головний фасад розкривається в створі вулиці Рішельєвської, а бічні фасади добре читаються з прилеглих відкритих вуличних просторів і з боку акваторії. Вдале архітектурне рішення має споруда колишнього театру Сибірякова на вулиці Пастера № 15 (наразі тут Одеський академічний музично-драматичний театр), збереглася споруда колишнього кінотеатру у провулку Віце-Адмірала Жукова № 9.

До наших днів дійшов комплекс міської лікарні на вулиці Пастера № 5-9, водолікарня на вулиці Єлісаветинській № 16. Архітектурним рішенням освітніх закладів також приділялась достатня увага. Цінними з архітектурної і історичної точки зору є споруди Фізико-хімічного факультету університету на вулиці Пастера № 27, Історичного факультету на вулиці Преображенській № 24-а, бібліотек і музеїв (Народна читальня на Книжковому провулку № 1-а в псевдоросійському стилі, Археологічний музей на вулиці Ланжеронівській № 4, бібліотека на вулиці Пастера № 13).

Частину архітектурної спадщини представляють виробничі і складські споруди. Про особливості архітектурного рішення складських приміщень дають уявлення історичні будівлі Сабанських казарм на вул. Канатній, 23 і колишніх складів на вул. Приморській, 1. Частково збереглися і споруди Одеського карантину, розташовані на краю урвища на території сучасного парку ім. Т. Г. Шевченка – залишки масивної кам'яної огорожі у вигляді аркади і башти.

Велика увага від початку існування міста приділялась розбудові порту. Першими були зведені причальні лінії, моли і набережні Карантинної і Платонівської пристаней і Військового молу. Пізніше гідротехнічне будівництво продовжилось спорудженням Андросівського молу з Потаповським пирсом, внаслідок чого утворилася Практична гавань.

До значущих історико-культурних об'єктів рекреаційного призначення слід віднести Міський сад, Дюківський сад на Водяній балці та Ботанічний сад. З 1875 року на місці колишнього карантину розпочалося створення парку (тепер парк Т. Г. Шевченка), яке продовжилось висадкою дерев і облаштуванням пляжу на прилеглий ділянці Ланжерону. Система зелених насаджень міста поєднана мережею історичних бульварів і скверів на Соборній, Вокзальній і Олексіївській площах, до якої в подальші роки були приєднані зелені зони Куликового поля та інших парків. Цікавими зразками довоєнної архітектури спортивного і рекреаційного призначення є відкриті площинні споруди Зеленого театру і Центральний стадіон в парку ім. Т. Г. Шевченка (не дуже вдало з архітектурної точки зору перебудований у 2010-2012 рр.).

Неподалік від центрального парку розташований цінний зразок громадської архітектури в стилі конструктивізму – комплекс Лермонтовського курорту (пров. Лермонтовський, 2). Інші аналогічні комплекси розташовані в Аркадії на Французькому бульварі: колишній санаторій ім. Ф. Дзержинського (тепер санаторій «Одеса») у вигляді групи 2-поверхових корпусів посеред парку, розташований на Французькому бульварі, 52,

санаторій № 5 на Французькому бульварі, 54. Поруч розташовані зразки передвоєнної забудови – санаторій ім. В. Чкалова в класицистичних формах та комплекс Інституту очних хвороб на Французькому бульварі, 49/51.

З цінних зразків інженерних споруд до нашого часу дійшли Сабанеїв міст у вигляді триаркової композиції з рівними прольотами, а також мости на Деволанівському узвозі через Карантинну балку: металевий Поліцейський міст, Строганівський міст і міст Новікова.

Вельми насиченою пам'ятками історії, архітектури і мистецтва є територія, що включає в себе колишні передмістя Молдаванку, а також колишній Сахалінчик (район Водопровідної вулиці), де на зламі XIX – XX ст. велось не лише активне житлове, а й промислове будівництво, де було створено цікавий містобудівний ансамбль насосної станції водопроводу Дністер-Одеса.

Низка пам'яток культури знаходиться у прилеглий до Молдаванки зоні, яка починається від станції Одеса-Товарна, колишніх Воронцовки і залізничних майстерень (згодом заводу важкого кранобудування ім. Січневого повстання).

На північ від середмістя в кварталах Лиманчика і Пересипу знаходиться чимало об'єктів культурної спадщини, найбільш значущими серед яких є пам'ятки у складі комплексу грязелікарні, спорудженої за проектами М. Толвінського, М. Мінкуса, на низині, прилеглий до Куяльницького лиману. Вздовж головної магістралі Пересипу на вулиці Чорноморського козацтва також наявні кілька цікавих промислових і житлових об'єктів культурної спадщини.

3.1.1. Об'єкти культурної спадщини за видом архітектури та містобудування

Провідну роль у формуванні образу історичного міста, його традиційного середовища відіграють пам'ятки містобудування та архітектури (ансамблі, комплекси, садиби).

За результатами проведених досліджень, на підставі чинної нормативної бази та методичних документів, об'єкти архітектури та містобудування класифікована за наступними ступенями цінності:

- пам'ятки архітектури та містобудування національного значення;
- пам'ятки архітектури та містобудування місцевого значення;
- щойно виявлені об'єкти культурної спадщини (архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки);
- рядові історичні будівлі - фонова забудова;
- дисгармонійні споруди.

Пам'ятками архітектури та містобудування національного значення є об'єкти з найвищими архітектурними якостями, такими як виразність стильових ознак, оригінальність розпланувально-просторової структури, конструктивного вирішення, типу та жанру, наявність творів монументального мистецтва. Ці споруди відіграють формотворчу роль у об'ємно-просторовій композиції міста (вони є орієнтирами, архітектурними домінантами, акцентами). Важливими критеріями є також хронологічна глибина і авторство.

Пам'ятки архітектури *національного значення* в Одесі представлені 42 об'єктами, з яких 36 - пам'ятки архітектури та містобудування, 2 пам'ятки історії та 4 пам'ятки монументального мистецтва. При цьому слід зазначити, що дуже ускладнює підсумкову кількість те, що значна кількість пам'яток поєднують в одному об'єкті якнайменш два види: як то архітектуру та історію, або історію та монументальне мистецтво, або архітектуру та монументальне мистецтво. Таким чином пам'яток, які поєднують у собі «архітектуру та історію» - 20, «архітектуру та монументальне мистецтво» - 3.

Далі охарактеризуємо найвизначніші пам'ятки архітектури та містобудування національного значення.

Будинок театру опери та балету - Ланжеронівська вул. ріг Рішельєвської вул., Чайковського пров., 1.

Закладка Театру опери та балету на місці зруйнованого пожежею першої будівлі відбулася 16 вересня 1884 року. Після проведення всесвітнього конкурсу було відзначено переможцями віденських архітекторів Ф. Фельнера і Г. Гельмера, за проектом яких і було зведено будівлю театру в стилі «ренесанс» з елементами «бароко». Розробку робочих креслень та нагляд за будівельними роботами здійснювали одеські архітектори Ю.М. Дмитренко, Ф.В. Гонсіоровський, О.Й. Бернардацці. Роботи здійснювались із місцевих будівельних матеріалів. 10 жовтня 1887 р. відбулося урочисте відкриття величної будівлі .

Будівля у плані складається з підковоподібного залу для глядачів з галереями, фойє і прямокутної сценічної частини з підсобними приміщеннями. Цокольний і перший поверхи із суворо рустованою поверхнею стін невибагливо прикрашені тільки колонами тосканського ордера в лоджіях. Нижній ярус являє собою в архітектурному відношенні статичну основу споруди, на яку спирається легкий з витонченою обробкою деталей другий поверх з арковими лоджіями, колонами, пілястрами іонічного ордера. У круглих нішах по боках лоджій встановлено скульптурні погруддя О.С. Пушкіна, М.В. Гоголя, О.С. Грибоедова та М.І. Глінки. Особливо ефектно сприймається велика центральна лоджія над головним входом із спареними колонами по боках. Алегорична скульптурна композиція з білого каменя, яка відображає всі види театрального мистецтва, відіграє значну роль у сприянні естетичного образу величної споруди театру.

На балконі якого 10 квітня 1944 року було піднято прапор на честь звільнення м. Одеси від фашистських загарбників.

Будівля Англійського клубу (музей Морського флоту) - Ланжеронівська вул., 6.

Будівля колишнього Англійського клубу побудована у 1841-1842 роках за проектом архітектора Г.І. Торічеллі. Наприкінці XIX ст. клубну споруду було перебудовано під керівництвом архітектора Е.Б. Вея, внаслідок цього ампірні форми фасадів, звернених у бік Театральної площі і театру, були

збагачені декоративними елементами «французького бароко». Особливу пластичність відкритій окремо розташованій будівлі надають невеликі крила у вигляді терас з балюстрадами. У композиційному вирішенні фасаду, зверненого до пл. Думської, використано мотив римської тріумфальної арки. Фасад з боку пл. Театральної базується на контрастному поєднанні аркади посередині та масивних флангів. Майстерно та вдало використано зодчим ордерні форми в декоративному оздобленні фасадів. У 1962 році з ініціативи ветеранів Чорноморського морського пароплавства у будівлі розміщується Одеський музей морського флоту. У 2005 році сталася пожежа, яка знищила найцінніші експонати музею. Наразі фасади будівлі відреставровані, але музей не відновлено.

Будинок Археологічного музею - Ланжеронівська вул., 4.

На місці колишнього будинку, в якому розміщувався Музей товариства історії та старожитностей, у 1883 році під керівництвом архітектора Ф.В. Гонсіоровського було споруджено будівлю для потреб міської публічної бібліотеки та колекції археологічного музею. Кошти на будівництво були надані відомим одеським меценатом, колишнім міським головою Г.І. Маразлі. З початку ХХ ст. будівля цілком використовувалася як археологічний музей, колекція якого була заснована ще у 1825 році.

Екстер'єр будівлі вирішений з використанням класицистичних композиційних заходів з трактуванням пластичних форм в традиціях елліністичної архітектури. Високий центральний зал і вестибюль будівлі обумовили масивний об'єм і відображені на головному фасаді 4-колонним портиком коринфського ордеру з трикутним фронтоном. Колони встановлені на високому майданчику двосторонніх сходів, біля яких встановлені стародавні археологічні об'єкти (скіфські баби). Вишукано та виразно вирішені інтер'єри. Високохудожнє сприйняття будівля набула за рахунок добре знайденим пропорціям, гармонійним поєднанням зовнішнього об'єму з інтер'єрами.

У цьому будинку: містилась перша у м. Одесі Публічна бібліотека; працювало перше в Росії, засноване у Одесі Товариство історії та старожитностей; працював археолог Е.П. фон Штерн.

Палац Гагаріна (палац і господарчий корпус)- Ланжеронівська вул., 2.

Первісний проект палацу виконав у 1842 році архітектор К.Й. Даллакв на замовлення одного з перших громадян міста - князя Дмитра Гагаріна. Однак замовник не був задоволений і новий проект будівлі виконав архітектор Л.Ц. Оттон. Під його керівництвом у 1850 році було зведено палац і господарчий корпус.

Двоповерхова будівля набула складної конфігурації за планом внаслідок поєднання двох об'ємів з різними конструктивними схемами під кутом 60°. Один з них звернений до вул. Ланжеронівської, а другий, звернений торцем до схилу, завершений напівротондою з 5-ма венеціанськими вікнами та двома округленими виступами по бокам. Фасади будівлі вирішені лаконічно й стримано в тенденціях архітектури пізнього класицизму середини XIX ст. Площини стін ритмічно прорізані вікнами, які обрамлені складними наличниками і доповнені прямими і трикутними сандриками. Урочисто оформлений головний вхід, улаштований асиметрично відносно осі чільного об'єму праворуч. Вхід акцентований кріпівкою з витонченим портиком з чотирьох пілястр іонічного ордеру.

Господарчий корпус вирішений ідентично, але з більш дрібними архітектурними елементами. Проте оздоблення інтер'єрів палацу вирішене пишно та урочисто, з використанням не тільки класицистичних форм, а й декоративних засобів «бароко» й «рококо».

У другій половині XIX ст. родина Гагаріних передала палац місту. З 1898 року в палаці розміщувалося літературно-артистичне товариство, своєрідний художній клуб, членом-засновником якого був видатний український драматург і актор М.Л. Кропивницький.

Будинок житловий Лідерса - Ланжеронівська вул., 3.

Житловий будинок зведено у 1829-1831 роках за проектом архітектора Г.І. Торічеллі на замовлення власника ділянки О.М. Лідерса – генерал-ад'ютант, відзначився в російсько-турецькій кампанії 1828-1829 років.

Будинок займає частину просторої земельної ділянки і звернена чільним фасадом до вул. Ланжеронівської. Первісно об'єм будівлі був Г-подібний, зараз від лівоворотнього крила залишилась частина у вигляді самостійної двоповерхової будівлі з відступом від чільного корпусу пам'ятки. Фасади будівлі вирішені з використанням архітектурних стильових засобів Італійського Відродження. Центральна частина в свою чергу виділена кріпункою, торці якої оброблені різновеликими рустами. Центральна вісь акцентована арковим прорізом проїзду у двір та глибокою трьохарковою лоджією у рівні другого поверху. Огородження лоджії вирішено у вигляді балюстради між п'єдесталами двох колон доричного ордеру. По горизонталі фасад розчленований міжповерховою, підвіконною тягами, смугою карнизу. Поверхня фасадних стін гладко потинькована і чітко прорізана вікнами прямокутної форми. Віконні прорізи обрамлені профільованими наличниками і доповнені прямими сандриками на витончених кронштейнах.

Будівля гармонійно вписується у містобудівний ансамбль центральної частини міста і відіграє важливу роль у формуванні традиційного історичного середовища.

Довершений в ансамблевій організації **Приморський бульвар**, що задуманий як парадний вхід до міста з морського берега, є визначним здобутком містобудівної культури ХІХ ст., одним з кращих архітектурних ансамблів доби класицизму в Україні. Ансамбль складається з 15 будинків, що утворюють однібічну забудову цієї вулиці. Усі ці об'єкти мають статус пам'яток архітектури та містобудування національного значення. Роль центру композиції зберігає за собою напівкругла площа з пам'ятником А.Е. Ришельє. З полярно протилежних сторін бульвар замикають палацовий ансамбль графа М.С. Воронцова та будівля Старої біржі на Думській площі.

Будинок Старої біржі - Думська пл., 1.

Проект біржової будівлі був розроблений архітектором Ф.К. Боффо у 1828 році на замовлення генерал-губернатора М.С. Воронцова. Боффо у своєму проекті використав композицію середньої частини Олександрівського палацу створеного архітектором Дж. Кваренги у Царському Селі. У цілому будівництво було завершено наприкінці 1834 р. незважаючи на продовження робіт з внутрішнього декорування. За ескізами та під керівництвом художника І. Ковшарова оформлено живописом біржовий зал.

У 1871-1873 рр. під керівництвом архітектора Ф.Й. Моранді та за участю архітектора Ф.В. Гонсіоровського біржова будівля з метою збільшення площі для біржових операцій була суттєво перебудована. Замість внутрішнього подвір'я за колонадою улаштували вестибюль та сходові клітини, а фасади, звернені на бульвар і Думську площу збагатили елементами барочного декорування та скульптурами (виконав скульптор Луїджі Іоріні).

Виразно та парадно у строгих класичних формах вирішені фасади біржі. Торці симетричного головного фасаду будівлі акцентовано ризалітами, де замість великих аркових вікон влаштовано півциркульні ніші на п'єдесталах і в обрамуванні тосканських пілястр з архівольтами, обрамленими прямокутними наличниками з карнизами. Над нішами виконано у дусі французького класицизму фільонки з ліпленням у вигляді гірлянд і вінків. У нішах встановлено статуї: ліворуч - Церери - богині землеробства та добробуту і праворуч - Меркурія - римського бога часу і торгівлі. Над антаблементом і парапетом, де кам'яні балясини замінили металевою огорожею, на тлі глухих стінок, посередині влаштовано ступінчасте підніжжя, що слугує своєрідним п'єдесталом для виразної скульптурної групи. Вона складається з двох жіночих фігур, які зображені лежачими обабіч великого годинника та символізують День і Ніч, тобто постійну зміну часу. А над нішами бічних ризалітів - декоративні панно у дусі французького класицизму XVII сторіччя: вінки та гірлянди з рослинними орнаментами. Майстерно розроблено та

ошатно оздоблено інтер'єри біржової будівлі з використанням природного та штучного мармуру, декоративного ліплення та живописом типа «гризайль»

Будівля постраждала під час бомбардування м. Одеси у 1941 р. на початку Великої вітчизняної війни. Одразу після звільнення міста у 1945 р., 1946-1948 рр. за проектом архітекторів Г. Топуза, В. Фельдштейна і В. Смирнова будівлю Старої біржі реставрували та капітально відремонтували (з розширенням з боку двору за рахунок невеликого крила для службових кабінетів). Незважаючи на всі зміни та доповнення, завдяки вдалій реставрації 1945-1948 рр. споруда зберегла витончену гармонійність класичних форм, ритмічну злагодженість і величність.

Ансамбль Воронцовського палацу (палац, стайня, бельведер (колонада) - Воронцовський пров., 2.

Архітектурний ансамбль палацу, в якому жив князь М.С. Воронцов - генерал-губернатор Новоросійського краю, споруджувався з 1826 до 1828 рр. на приморському схилі в західній частині Приморського бульвару. Проект виконав архітектор Ф.К. Боффо. Первісно перед палацом був розбитий сад, що спускався по схилу у бік моря. Палацова споруда у стилі «ампір» зведена на масивному цоколі, північна і східна частина якого являє прямокутний майданчик, відокремлений чавунним огородженням з ліхтарями. Усі фасади палацу отримали різні композиційні рішення. Орієнтований у бік Приморського бульвару фасад має плаский портик з колонами іонічного ордеру. Фасад, звернений до моря, розчленований по висоті 5-гранчастим виступом, ребра якого прикрашені колонами іонічного ордеру, що виступають на $\frac{3}{4}$ діаметру з площини стіни.

Напівкругла за планом споруда стайні вражає всередині висотою та архітектурною химерністю стелі, виконаної у романському стилі з дерев'яними колонами для підтримки.

Бельведер споруджений на високому східчастому цоколі на самому краї урвища. Десять пар колон доричного ордеру утворюють легко вигнуту дугу у чверть кола, що дуже виразно сприймається з боку моря.

10 квітня 1854 року об'єднана англо-французька ескадра бомбардувала місто. Під час цього у Воронцовський палац і сад влучило близько 200 гарматних ядер, одне з яких й до тепер вмуроване в стіну зального приміщення на першому поверсі. Не дивлячись на існуючі зміни автентичного вигляду палацовий ансамбль є визначним архітектурно-художнім взірцем періоду «ампіру».

Приморські (Гігантські, Бульварні, Потьомкінські) сходи - Приморський бул.

Першими авторами проекту ансамблю у 1820-х рр. були Ф.К. Боффо та А.І. Мельников, але із-за відсутності коштів тільки у 1832 році були збудовані дерев'яні сходи. У 1834-1835 рр. проведено конкурс на кращий проект споруди. 13 жовтня 1835 року затверджено проект архітектора Ф.К. Боффо. Для конструкцій залучили інженерів Д. Уптона, Г.С. Морозова, гідротехніка Б.В. Фан-дер-Фліса. Сходи грандіозні за своїми розмірами. Вони складались з 10 площадок та 10 маршів по 20 сходин кожний, за виключенням передостаннього (рахуючи зверху вниз), який має 19. Пізніше, коли підняли рівень Приморської вулиці нижчий марш втратив 7 сходин, таким чином сходи нараховували 192 сходини замість 199. Ширина нижчого маршу – 21,7 м, верхнього – 13,4 м. З обох боків споруда обрамлена парапетами 2-метрової товщини. Довжина – 136,5 м, висота – 27 м. Спочатку сходи покрили плитами зеленуватого трієстського піщанику, але з часом він почав вивітрюватись та його рішили замінити гранітом. До революції реконструювали тільки невелику частину сходів. Повністю гранітне облицювання сходи здобули у 1933 році.

Витримані у стилі «ампір» сходи – центральний елемент композиції Приморського бульвару. У зв'язку з добре знайденим розміром сходин та площадок вийшов уклін, який акцентує монументальність споруди. Враження грандіозності ще більше посилюється різницею у ширині нижчого та верхнього маршів, що створює перспективний ефект при сприйнятті сходів з нижчих ступенів. Бокові парапети здається зближуються на далекій відстані, а

пам'ятник А.-Е. Ришельє незвично віддалений. Урочисто строга, каскадна композиція доповнюється та збагачується повторами уступів бокових парапетів.

Пам'ятник генерал-губернатору Новоросійського краю А.Е. Ришельє - Приморський бул.

У центрі напівкруглої площі перед Приморськими сходами встановлено пам'ятник першому забудовнику та градоначальнику Одеси - герцогу А.-Е. Ришельє, генерал-губернатору Новоросійського краю в 1803-1814 рр. Задум цього пам'ятника належав графу А.Ф. Ланжерону, який змінив Ришельє на посту губернатора. З цією метою було створено «Одесский комитет для заведывания делом сооружения памятника Ришелье» під керівництвом генерал-майора графа А.Д. Гур'єва. У квітні 1824 року було укладено договір з ректором Академії мистецтв І.П. Мартосом, який зобов'язувався за 50 тисяч рублів виконати пам'ятник і привезти його з Петербурга до Одеси.

22 квітня 1825 року відбулося урочисте відкриття пам'ятника. Скульптура і горельєфи були відлиті з бронзи майстром В.П. Єкимовим в Петербурзі. Монумент в класичному стилі являє собою встановлену на п'єдестал бронзову фігуру А.Е. Ришельє. За розміром фігура дещо більша за натуральну, квадратний у плані п'єдестал з карнизом з рожевого граніту оздоблений майстром П. Джерарі. На фасадній частині п'єдестала - латунна плита з написом, на двох бічних сторонах – бронзові горельєфні зображення.

Роботами по встановленню пам'ятника Ришельє керував архітектор Ф.К. Боффо.

Пам'ятник поету О.С. Пушкіну - Приморський бул.

Урочисте відкриття пам'ятника О.С.Пушкіну на кошти, пожертвовані одеситами, відбулося 16 квітня 1889 року о 12-й годині дня. Скульптори Ж.А. Полонська, А. Реутов, архітектори Х.К. Васильєв, Ю.М. Дмитренко. Бюст виконаний з бронзи, постамент – з граніту. За портретною схожістю цей пам'ятник вважається одним з кращих.

Пам'ятник являє собою погруддя, встановлене на високий квадратний п'єдестал. Під погруддям - ліра, за нею, по діагоналі - перо та п'ятикутна зірка з променем, направленим донизу. У нижній частині п'єдесталу з чотирьох кутів його б'ють струмені води, що виливаються з ротів морських істот (стилізованих дельфінів) і падають в чотири великі бронзові вази, розташовані по нижніх кутах п'єдесталу. Вода, переливаючись із ваз, стікає до великого гранітного резервуару, що обрамляє пам'ятник.

Будинок Потоцького, Маразлі - Приморський бул., 1.

У 1826 р. на фланзі бульвару було споруджено 3-поверховий будинок у стилі ампір, який належав графу Потоцькому. У II половині XIX ст. будівля перейшла у володіння купця Г. Маразлі. У 1874 р. за проектом архітектора Ф.В. Гонсіоровського споруда була перебудована та розширена 4-поверховими прибудовами з боку двора, водночас фасади набули стильових форм «ренесансу». Головним фасадом будівля звернена до бул. Приморського. На фасаді чітко акцентовані центральна і бічні осі, останні підкреслені кріповками за спареними вікнами і парапетами над карнизом. Середня частина фасаду на 7 віконних осей також отримала чітко прорисований центр. Перед входом у будівлю влаштовано портик з двома колонами на п'єдесталах, що підтримують подовжений балкон з кам'яною балюстрадою. на фасадній композиції домінують горизонтальні членування. Великі віконні прорізи другого поверху фланковані пілястрами та накриті антаблементами, третього поверху - обрамлені наличниками і доповнені сандриками. Завершує фронтальну композицію сильно розвинутий карниз.

У цьому будинку:

- містилась канцелярія Одеського генерал-губернатора, в якій у 1844–1846 рр. служив російський поет Я. Полонський;

- у 1920–1923 рр. містилась редакція газети «Моряк», де працювали К. Паустовський, І. Бабель, Е. Багрицький, В. Катаєв, Л. Славін, І. Ільф, Ю. Олеша, В. Інбер та інш.

Наступні три будівлі забудови Приморського бульвару: **будинок Нарішкіна** (Приморський бул., 2 - пров. Воронцовський, 3); **будинок Маріні, Ашкіназі** (Приморський бул., 3 - пров. Воронцовський, 5); **будинок Серато і Верані, Вассаля** (Приморський бул., 4). Ці будинки споруджені в період з 1824 по 1836 роки, тому їх двоповерхові об'єми формують більш низький рядовий фронт.

Будинок Нарішкіна зведено у 1836 році. Первісним власником будівлі був генерал Нарішкін. На протязі історії існування житловий будинок переходив у власність до Голіцина, а потім - до графа А.Г. Строганова. Відомості щодо архітектора, за проектом якого зведена будівля, не збереглися. Складовою частиною історико-художньої цінності особняка Нарішкіна вважається факт проживання тут в 1856 р. відомого російського письменника і поета Олексія Костянтиновича Толстого.

Головний північно-східний 7-осьовий фасад, що виходить на червону лінію Приморського бульвару, вирішений в стриманих формах пануючого на той час архітектурного стилю «ампір». Об'ємно-просторова композиція головного фасаду симетрична. Двохярусна структура фасаду завершена класичним гладким антаблементом і профільованим карнизом на модильйонах. Віконні прорізи в обох рівнях мають прямокутну форму, у рівні першого поверху обрамленими наличниками, доповнені прямими сандриками та підвіконними поличками і фільонками геометричних форм. Центральна вісь підкреслена входом до парадного з дерев'яними різьбленими дверима з металевими візерунчастими ґратами на верхній та двох бічних застелених стулках. Над вхідним прорізом улаштовано металевий козирок з двосхилим покриттям. Навісна конструкція козирка виконана у вигляді кованих чавунних декоративних ферм, які кріпляться у стіну та спираються на дві витончені чавунні колони.

Будинок Маріні, Ашкіназі зведено у 1824-1826 рр. за проектом архітектора Дж. Фраполлі на замовлення власника ділянки Маріні. Наприкінці XIX ст. будівля перейшла до нового власника Л. Ашкіназі і була перебудована

архітектором В.М. Кабіольським, у в'язку з чим його фасади та інтер'єри збагатилися елементами ренесансного зодчества. Головний північно-східний фасад, що виходить на червону лінію бул. Приморського, вирішений у формах «ампіру», але одночасно, за рахунок поєднання з ренесансними елементами, вирізняється вишуканістю і витонченістю ордерних форм. Фасад закомпонований симетрично, що підсилено ледь виступаючими кріповками. Над ганком влаштовано оригінальний навіс з металевими конструкціями та заскленням. Парадний характер приміщень другого поверху передається за допомогою використання досить пишного ордерного декору. Простінки між віконними прорізами оформлені спареними і одинарними пілястрами коринфського ордеру, вікна прикрашені строгими наличниками «з вушками» та доповнені зверху фільонкою, заповненою ліпленою геометричною орнаментациєю.

Будинок Серато і Верані, Вассалья. Первісна житлова будівля в стилі «ампір» була зведена у 1824-1826 рр. для власників земельної ділянки Серато та Верані. Згодом, в середині ХІХ сторіччя домоволодіння придбав Вассаль, який виступив ініціатором його перебудови з використанням форм ренесансу. Ймовірно, цей задум було виконано за проектом архітектора Ф.В. Гонсіоровського, ймовірно за участю архітектора О.С. Шашина. У серпні 1869 р. в цьому будинку жив відомий грузинський поет А. Церетелі. Характерна для забудови Приморського бульвару 7-осьова композиція головного фасаду в екстер'єрі цієї будівлі насичена декоруванням та пластичністю. Центральна композиційна вісь акцентована порізом головного входу та балконом над ним, що підсилено ледь виступаючою кріповкою. Вхідний проріз обрамлений широким стрічковим наличником, гладка поверхня якого декорована по обидва боки невеличкими гірляндами. Над входом – стилізований антаблемент незвичної фігурної форми з профільованим карнизом та архівольтом, під яким у центрі – випуклий круглий медальйон. Центральна кріповка з дверним прорізом виходу на балкон фланкована канелюрованими пілястрами іонічного ордеру. Дверний

проріз тут вінчає більш масивний антаблемент на волютоподібних кронштейнах. Фронтальна композиція завершена профільованим карнизом на рідко розставлених парних кронштейнах, з гладкою смугою фризу та стрічкою дрібних дентикул.

Будинок прибутковий Лерхе - Приморський бульв., 5 - пров. Воронцовський, 9.

Змінивши низку власників будівля наприкінці ХІХ ст. перейшла до Лерхе, який виступив ініціатором його перебудови з використанням більш сучасних тенденцій в архітектурно-стильовому вирішенні головного фасаду. У 1892-1893 рр. головний корпус було перебудовано за проектом архітектора Г.К. Шеврембрандта. Екстер'єрі будівлі з боку бул. Приморського насичений архітектурно-пластичним декоруванням. У вирішенні головного фасаду здчим майстерно використані стильові елементи пізнього ренесансу і бароко. Фронтальна композиція на 9 віконних осей збагачена ордерними елементами, що додатково надає композиції світлотіньового моделювання. Урочистість центральної 5-осьової частини головного фасаду підкреслена підвищенням за рахунок додаткової надбудови мезоніном. Балкони у рівні другого і третього поверхів об'єднані на флангах двоколонними портиками доричного ордеру. Балкони мають кам'яне огороження з геометричним візерунком і підтримуються масивними кронштейнами, фронтальна частина яких оформлена маскаронами. Головний вхід фланкований більш важкими і видовженими волютоподібними кронштейнами, що підтримують центральний балкон другого поверху. Пишно оздоблена поверхня стіни другого поверху прорізаний вікнами прямокутної форми з виразними сандриками та маскаронами. Простінки у рівні третього поверху декоровані пілястрами і збагачені пілястрами та ліпленим декоруванням рослинного мотиву. Масивні карнизи розподіляють поверхові рівні та завершують на флангах третій поверх, мезонін увінчаний антаблементом з сильно винесеним карнизом на модильйонах.

Будинок Зонтага - Приморський бул., 6 - пров. Воронцовський, 11.

Двоповерховий будинок споруджений у 1826-1827 рр. з використанням стильових засобів пізнього класицизму. У 1850 р. за проектом інженера С.І. Хоржевського надбудовано третій поверх. Головний фасад вирішений стримано ті лаконічно. Центральна вісь акцентована у рівні двох верхніх поверхів широкими балконами на чавунних кронштейнах. Розвинутий антаблемент доповнює широка смуга фризу, розчленованого прямокутними нішами, та карниз на мутулах. Вінчає фасадну композицію балюстрада. Завдяки використанню в композиції головного фасаду загальних пропорцій та масштабних співвідношень, будівля зберегла модуль ансамблевої забудови Приморського бульвару. У цьому будинку у серпні 1837 р. жив В. Жуковський - російський поет.

Центральна площа Приморського бульвару обмежена двома напівциркульними будівлями, які сформували поперечну просторову вісь архітектурного ансамблю: **будинок «Присутственных» місьць** - Приморський бул., 7 - пл. Катерининська, 2 - пров. Воронцовський, 13 і **будинок Завадовського (готель «Петербурзький»)** - Приморський бул., 8 - пл. Катерининська, 1.

Автори проекту будівлі по Приморському бул., 7 - архітектори А.І. Мельников і Ф.К. Боффо. В одному з будинків розміщувалися т. зв. «присутні місьця» – адміністративні міські служби: комерційний суд, Будівельний комітет, Одеський музей старожитностей та інші судові установи. Будівництво тривало з 1827 до 1830 рр. У 1947-1948 р. була здійснена реконструкція. Фасади характеризуються властивою стилю «ампір» логічністю, лаконічністю і простотою. Лаконічній архітектурі бічних фасадів контрастує центральна частина з пластичним розворотом у чверть кола. У рівні цокольного поверху 5 відкритих арок утворюють верхню лоджію, над якою - величезна ніша висотою у два поверхи, яку членують 6 пілястр великого іонічного ордеру. Мірний ритм віконних прорізів, урочистість ордерних форм, гладка поверхня стін і пластичність центральної частини

надають композиції парадність та монументальність. В цьому будинку містилась публічна бібліотека, одна з найперших із заснованих у Росії в 1829 р.

Інша напівциркульна будівля - будинок Завадовського за адресою Приморський бульвар, 8, споруджена у 1830 р. Керував будівництвом Ф.К. Боффо, який вніс низку відмінностей до проекту А.І. Мельникова. Так, іонічні капітелі пілястр тут замінено на коринфські, гладкий фриз антаблемента – на акантовий, мутули карнизу – модильйонами з розетками між ними, іншу форму набули й балясини парапету. Незабаром будівля була пристосована під готель «Петербурзький». Нижній поверх з боку вигнутої частини вирішений у вигляді відкритої галереї, а верхні поверхи об'єднують колони доричного ордеру. Між колонами тут улаштовані балюстради. Будівля сильно постраждала в воєнні роки, але була відновлена в 1947 році.

У готелі «Петербурзький»у різні часи жили: Брюллов К.П. - художник; Молчанов П.С. - актор; Белінський В.Г. - літератор; Ференц Ліст - угорський композитор та піаніст; В'яземський П.А. – поет; Островський О.М. - російський драматург; Марк Твен - американський письменник та інш.

Палац Шидловського - Приморський бул., 9.

Палац зведений у 1829-1830 рр. за проектом архітектора Ф.К.Боффо для заможного поміщика Шидловського. У 1835 р. ця будівля перейшла у власність княгині М.А. Нарішкіної. Ще пізніше її придбав адмірал Абаза, після якого - багатий підрядчик Волохов, за кошти якого були пишно оздоблені інтер'єри палацу. У 1865 році будівля перейшла у власність уряду, де було розміщено резиденцію і канцелярію командувача Одеського військового округу. У зв'язку з цим в 1870-х роках тут було здійснено ремонт та деякі перебудови. Наприкінці 1917 і на початку 1918 року в будинку містився Центральний виконавчий комітет Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу, який увійшов в історію під назвою «Румчерод». Будівля значно постраждала за часи Громадянської війни. Споруду відбудували в 1930 році і передали Чорноморському пароплавству і там відкрили Палац культури і відпочинку

моряків. У вересні 1941 року палац зазнав руйнувань та пожежі внаслідок бомбардування румунсько-німецької авіації. Наступне відновлення відбулося в 1949-1951 рр.

Композиційно будинок вирішено у пануючому стилі «ампір» з використанням стильових прийомів «італійського ренесансу». Вдало закомпонований палац майже зливається з сусідніми будівлями стрічками антаблементу і балюстради. Віконні прорізи у рівні другого поверху фланкують пілястри корінфського ордеру. Величні аркові портали, якими виділені проїзд та головний вхід, слугують підпорою для невеликих терас, огорожених кам'яними балюстрадами. Центральна вісь фасадної композиції позначена невеликим за розмірами балконом у рівні другого поверху. Добре промальовано антаблемент з кронштейнами та карнизом на модульйонах, який завершено кам'яною балюстрадою. Загалом архітектурне вирішення палацу було у свій час досить новаторським і багато в чому передвіщало не тільки широке використання ренесансних форм у забудові міста, не лише групування житлових флігелів навколо замкнених дворів, а й полістилістику в оформленні інтер'єрів.

Будинок Родоконакі - Приморський бул., 10.

Зведений у 1823-1825 р. на замовлення одеського купця 1 гільдії, комерційного радника Ф.П. Родоконакі для банкірського будинку «Ф.П. Родоконакі і Ко». У 1860-і рр. за проектом архітектора Ф.Й. Моранді чільний корпус був надбудований третім поверхом. Останнім власником цієї будівлі у дореволюційні часи був Г. Вайнштейн, який володів млинами та інш. виробництвами на півдні Росії.

Палац Лопухіна, Раллі, готель «Лондонський» - Приморський бул., 11.

Будівля колишнього палацу Лопухіна, Раллі (1827, 1851, арх. Ф.К. Боффо) наприкінці ХІХ ст. за кошти нового домовласника Ящука була у 1898-1899 рр. цілком перебудована у готель «Лондонський». Проект архітектора Ю.М. Дмитренка (за участю арх. Ф.А. Троупянського). Будівельні роботи виконувалися з дуже високою якістю під керівництвом цивільного

інженера Ф.О. Гайдукова. Фасади та інтер'єри готелю витримані у стилі «флорентійського ренесансу». Головний фасад відіграє важливу роль у створенні ансамблю Приморського бульвару, вирізняючись пластичним рельєфом рустики, яка стає більш стримана до верху будівлі. Нижній поверх прорізаний вікнами прямокутної форми, аркові прорізи верхніх

У готелі в різні часи жили видатні діячі культури: Добролюбов М. - критик; Рубенштейн А.- композитор і піаніст; Шаляпін Ф.І. - співак; Собінов Л. - співак; Толстой О. - письменник; Макс Ліндер - актор кіно; Дункан А. - американська танцюристка; Маяковський В. – поет; Глазунов О., Прокоф'єв С., Шостакович Д. – композитори та багато інших.

Будинок Золотарьова, Масса - Приморський бул., 12.

Наприкінці 1820-х років на замовлення Золотарьова було зведено двоповерхову будівлю на Приморському бульварі. У середині XIX сторіччя ця будівля перейшла до іншого домовласника – банкіра Масса і прибудовано флігелі, які оточили прямокутний двір по всьому периметру. У 1872 р. за проектом архітектора Ф.Й. Моранді над чільним корпусом було надбудовано третій поверх. Фасади будівлі в повній мірі зберегли ампірний вигляд. На фоні рустованої площини стіни акцентовано арковий портал проїзду у двір. З формою проїзду ув'язані аркові лиштви навколо віконних прорізів прямокутної форми. Гладкі поверхні стіни у рівні верхніх поверхів прорізани великими вікнами і увінчані повним антаблементом. Парадний характер приміщень другого поверху виявлено оздобленням вікон профільованими лиштвами і трикутними сандриками. Рішення цокольного та верхніх поверхів гармонійно співвідносяться один з одним, складаючи єдину фронтальну композицію.

Будинок Маюрова - Приморський бул., 13.

Будівля житлова зведена у 1827-1828 рр. за проектом архітектора Ф.К. Боффо на замовлення власника земельної ділянки Маюрова. У середині XIX ст. будівля перейшла у власність Ефрусі, згодом змінилися й інші власники. Але зовнішній вигляд будинку збережений. Призматичний

двоповерховий корпус, головний фасад якого звернений до бульвару, витримано в дусі «зрілого ампіру». На тлі гладких стін виділено лише прямокутної форми вікна, горизонтальні тяги та карниз на кронштейнах, що вінчає. Використання по центральній осі балкона і на флангах входів до будинку, обрамлення вікон наличниками, сандриками і пілястрами іонічного ордеру, пропорції основних членувань - всі ці архітектурні та композиційні засоби надають фронту забудови бульвару цілісності та виразності.

Будинок Магнера - Приморський бул., 14.

Час спорудження - 1904 рік, проект виконав архітектор Л.М. Чернігов на замовлення Магнера для підвищення прибутковості від оренди квартир. У композиційному вирішенні головного фасаду майстерно поєднані стилістичні принципи модерну з класицистичними. Центральна 5-осьова частина будівлі ледь висунута вперед, утворюючи більш високу кріповку з арковими віконними прорізами у рівні другого поверху. На крайніх одноосьових флангах над балконом і вхідним козирком улаштовані балкони, які поєднані колонами модернізованого коринфського ордеру. Тут жили: у 1933-1937 рр. Гілельс Е.Ю. - піаніст; у 1936-1940 рр. Федоров П.П. - віолончеліст.

Будинок Фука, Григоровича - Приморський бул., 15.

У 1828 р. на замовленням П. Фука архітектор І.К. Ріглер збудував особняк, який своїм двоповерховим об'ємом завершував ансамблю забудову бульвару Приморського. Вхід був улаштований з 5-осьового торця, де чотири середніх простінки оформлені $\frac{3}{4}$ -ми колонами коринфського ордеру, що несуть трикутний фронтон. Обидва фасади завершувалися антаблементом з карнизом на модильйонах і парапетом з балясинами. У 1832 р. за проектом архітектора Ф.К. Боффо у вирішення фасадів були внесені незначні корективи. У 1846 р. для Григоровича, що купив цей особняк, архітектор Ф.К. Моранді перебудував і розширив будинок. Уздовж Театрального провулка (зараз пров. Чайковського) було добудоване крило. Архітектура фасадів зберегла форми «ампіру», але вони доповнені ренесансними стильовими елементами.

Найбільше парадно вирішений фасад з боку Думської площі. Тут середня частина цоколя і нижнього поверху вирішена у вигляді рустованих опор, що несуть масивні арки. У свою чергу вони підтримують подовжений балкон з витонченими металевим огородженням. На другому поверсі над пілонами арок улаштовані пілястри, розкріпований антаблемент і парапет. Завдяки такій пластичній обробці кутового фасаду простір бульвару органічно «перетікає» у Думську площу.

Будинок Сабанських казарм - вул. Канатна, 23.

Масивна споруда для зберігання зерна була зведена у 1827 р. за проектом архітектора Г.І. Торичеллі для одеського зернового магната - графа Ієроніма Сабанського. Споруду збудовано на узвишші, а її головний фасад, який витягнуто уздовж червоної лінії вул. Канатної більш ніж на 140 метрів, звернено до міста. Незважаючи на нежитлове призначення, ця споруда будувалася з архітектурною вишуканістю. Це була звична практика доби класицизму. Майстри класицизму використовували типовий проект палацу, кожен раз пристосовуючи його то під навчальний заклад, то під біржу, то під військовий шпиталь чи міську лікарню. Не винятком були й зернові склади графа Сабанського. На той час це була найбільша в місті складська споруда.

Нова перебудова була здійснена у 1844–1848 рр., архітектор К.О. Даллакка на цей раз не тільки реконструював споруду, а й пристосував її цілком під казарми. У 1850 і 1854 рр. казарми ремонтували під керівництвом К.В. Кошелева та К.О. Даллакки. Останнє облаштування відбулося у 1876 р. за проектом архітектора Ф.В. Гонсіоровського. Відтоді споруда використовувалась виключно як військові казарми. Масивні $\frac{3}{4}$ -і колони іонічного ордеру візуально підсилені п'єдесталами висотою у цокольний поверх начебто символізували міць та суворість архітектурного обліку. Головним фасадом будівля нагадує казарми Павлівського полку з боку Марсового поля у Санкт-Петербурзі (архітектор В.П. Стасов). Будівля триповерхова на підвалі, прямокутна у плані, витягнута уздовж напрямку північ-південь. Восьмиколонний центральний портик з високим аттиком,

розчленованим пілястрами, доповнюють бічні 6-колонні портики, увінчані трикутними фронтонами.

Будинок лікарні - вул. Пастера, 5.

За проектом Тома де Томона в 1806-1808 рр. зводиться перший лікувальний заклад – міський шпиталь, унікальна споруда медичного призначення за палацовим типом. Керував будівництвом архітектор Фр. Фраполлі, але за недостатністю коштів було збудовано тільки центральний двоповерховий корпус. Закінчив будівництво в 1821 році архітектор Дж. Фраполлі. У 1846-1848 рр. над галереями надбудували 2-й поверх, що підвищило місткість приміщень лікарні без суттєвої зміни архітектурного вигляду та без змін первісного розпланування Тома де Томона і Дж. Фраполлі. Будинок лікарні мав центральний корпус, який внаслідок заокруглених крил - галерей отримав назву Циркульний, і два бічні павільйони, що виходили на червону лінію вулиці Пастера. Центральна частина з колонами доричного ордеру височить над напівциркульними прибудовами. У правому крилі розміщувалася церква, ліворуч - каретний корпус. У лікарні працювали: у 1856-1858 рр. Пирогов М.І. - хірург; у 1859-1870 рр. Скліфасовський М.Ф. - хірург, професор. Під час оборони м. Одеси у 1941 р. тут було сформовано полк морської піхоти під командуванням Осипова Я.І.

Будинок Державної наукової бібліотеки ім. Горького - вул. Пастера, 13.

Будівля Міської публічної бібліотеки побудована у 1904-1906 рр. за проектом архітектора Ф.П. Нестурха за участю О.Й. Бернардацці, який виступив підрядником будівництва будівлі і керував проведенням усіх будівельних робіт. Будівля у стилі неокласицизму з елементами модерну має гармонійний зовнішній вигляд і раціонально продумане планування. Основою архітектурної композиції головного корпусу є вхідний тамбур, вестибюль з гардеробом, фойє і просторий читальний зал з напівротондою в кінці. Призматичний корпус ліворуч виділений під книгосховище, праворуч – для адміністрації, наукових відділів і допоміжних служб. Головний вхід

акцентований двоколонним портиком з трикутним фронтоном. Вище портика по центральній осі фасаду розміщуються шість ліплених вінків, з'єднаних гірляндами, а над ними влаштована ніша, де встановлено 6 скульптур-каріатид, що уособлюють грецьких муз. Реставрація бібліотеки після руйнувань у часи другої світової війни була виконана в 1954 році. Бібліотека і сьогодні є одною з найбільш представницьких споруд міста. Тут працювали:

Алексєєв М.П - вчений-літературознавець; Павличенко Л.М. - снайпер, учасниця оборони м. Одеси та Севастополя, Герой Радянського Союзу; жив та працював Дерибас А.М - краєзнавець, історик Одеси та бібліограф.

Палац Абази - вул. Пушкінська, 9 ріг вул. Грецької, 16.

Час спорудження - 1856-1858 рр. Проект виконав архітектор Людвіг Оттон. Замовником будівництва став відомий одеський негоціант О.М. Абаза. Після революції будинок переходить до музею, в якому розмістилася галерея мистецтва західної Європи, країн Сходу та античного мистецтва. Ефектні фасади вирішені з використанням стильових засобів «французького бароко» і доповнюються кутовим 5-ти гранчастим еркером. Головними акцентами фасадів є ризаліти центрального входу і в'їзду з колонними портиками і пілястрами коринфського ордеру, складнопрофільними барочними фронтонами та арковими люкарнами, віньєтками, барельєфно-горельєфними групами з амурами, балюстрадою та ажурними кованими елементами. Кути еркеру прикрашені $\frac{3}{4}$ -ми колонами іонічного ордеру з рослинним орнаментом у нижній частині, широким фризом і люкарною.

Будинок Нової біржі - вул. Пушкінська, 17 ріг Буніна, 15.

Будинок Нової біржі споруджений у 1894-1899 рр. за ескізним проектом архітектора В.І. Прохаскі, керував будівництвом і допрацьовував проект О.Й. Бернардацці. Будівлю оздоблювали скульптори та живописці М.Л. Молінарі, Л.Д. Менціоне, Б.В. Едуардс, худ. Кассіолі, М. Карабін. Під час зведення біржі використовувались різноманітні будівельні матеріали: бетон (імітація русту цоколя, склепіння вхідного порталу та деякі інші елементи), карарський мармур (віконні рами), дерево (оздоблення стелі). Будинок біржі виконаний

під натхненням південної італійської архітектури, зокрема Верони та палацу Дожив в Венеції. Об'ємно-просторова композиція будівлі вирішена у стилі тосканської готики з елементами венеційського зодчества будівля вирізняється гармонійними формами та майстерним використанням стильових засобів.

Будинок житловий Вучині - вул. Пушкінська, 19.

Двоповерховий житловий будинок для одеського купця Г. Вучині споруджений у 1847 р. за проектом архітектора Ф.Й. Моранді. Об'ємно-просторова композиція вирішена з використанням ренесансних стильових засобів. Конфігурація будівлі за планом - П-подібна. У 1950-х рр. з чільний корпус надбудовано третім поверхом. Головний фасад розчленований чітким ритмом віконних прорізів. Вікна у рівні другого поверху обрамлені наличниками, простінки між ними декоровані пілястрами коринфського ордеру. З боку двору улаштована двоюрисна аркова галерея, пілони якої прикрашені напівколоннами іонічного ордеру.

Комплекс будівель: Палац Толстого і будинок картинної галереї - Сабанєєв міст, 4, ріг Воєнного узв.

Будівля палацу для родини Толстих побудована у 1830 р. архітектором Г.І. Торічеллі в стилі російського класицизму. З боку східного фасаду влаштований декоративний сад, огорожений з трьох сторін кам'яним парканом, у верхній частині якого встановлено ковані ґрати. Центральна вісь палацового фасаду виділяється строгим ризалітом, по осі якого ліворуч улаштовано головний вхід, відзначений виразним чавунним козирком на двох витончених стовпах. Деякі приміщення зберегли інтер'єри колишніх власників. Найкрасивішою кімнатою палацу вважають Мармурову вітальню, яка використовувалася Толстими як їдальня. Сьогодні в будівлі палацу Толстих розташовується Одеський будинок вчених.

Будинок картинної галереї зведено у 1880-1890 рр. за проектом віденських архітекторів Ф. Фельнера, Г. Гельмера в стилі пізнього бароко (будівництво - під керівництвом архітектора Г.К. Шеврембрандта). Будинок

примикає безпосередньо до палацової будівлі. Декорування фасаду еkleктичне: нижній ярус - у стилі ренесанс, верхній - бароко. У рівні другого поверху фасад декорований колонами та пілястрами коринфського ордеру. Прорізи обрамлені пишними наличниками, під карнизом - смуга ліпленого фризу, вінчає фасад високий парапет з балясинами. На верхньому поверсі розміщений виставковий зал з освітленням крізь ліхтар у стелі.

Палац Потоцького - вул. Софіївська, 5.

Палац є однією з найперших визначних пам'яток в Одесі, який споруджувався між 1823 та 1828 рр. У 1823 р. ділянку придбала графиня О.С. Нарішкіна (у дівочтві Потоцька). Також нова власниця придбала декілька сусідніх ділянок, на території яких розпочалося спорудження палацу. Щодо авторства, то існують різні версії. За однією, автором є Ф.К. Боффо, який спорудив палац у 1823-1826 рр., за іншою автор є невідомим, а Ф.К. Боффо лише здійснював нагляд, також згадується наявність ескізів палацу виконаних архітектором Л. Рускою. Проект пристосування приміщень для потреб художнього музею склав цивільний інженер Е.Я. Меснер. Будівля з портиком коринфського ордеру вирішений у класицистичному стильовому напрямку. Бічні крила - флігелі розташовані з обох боків середній підвищеної частини будинку у формі чвертей кола. Інтер'єри палацу мають добру збереженість з автентичним плануванням.

Будинок житловий (палац Каліо) - вул. Тираспольська, 4 ріг Нежинської.

У 1934 р. за проектом архітектора Г.І. Торічеллі зведено будинок палацового типу для титулярного радника, князя Луки Каліо. Ошатна будівля палацу зберегла камерність звучання в центральній частині міста - на Тираспольській площі. Фасади будівлі вирішені в стилістиці «ампіру» першої половини ХІХ ст. з включенням деяких декоративних прийомів високого італійського Відродження. Добре знайдені пропорції будинку та цікаво вирішено архітектурну обробку. Два потроєні вікна паладіанського типу вдало закомпоновані в площині ризалітів на рівні другого поверху та ув'язані

орнаментальним фризом, у цілому є основою архітектурного рішення головного фасаду. Багато оброблений фризовими гірляндами і фігурками амурів, витонченими медальйонами, антаблемент; парапет аттика; легкі орнаментовані ніші доповнюють архітектурну композицію будинку. Стіни декоровані ліпленими вставками, довершені карнизом великого виносу, увінчаним парапетом з балясинами. Під карнизом - широкий фриз з ліпленими гірляндами й квітами. Вікна в рівні другого поверху прямокутної форми, обрамлені пишними лиштвами. Верхні потрійні віконні прорізи в крайніх осях на фасаді по вул. Ніжинської фланкують напівколони іонічного ордера. Пластика головного фасаду виявлена злегка виступаючими бічними ризалітами. Вісь симетрії закріплена балконом з масивною балюстрадою.

Будинок Боффо - пров. Чайковського, 8.

Чотириповерхова будівля споруджена у 1844 р. міським архітектором Ф.К. Боффо на власній земельній ділянці. Головним 13-осьовим фасадом будівля звернена у провулок Чайковського. Архітектурно-художнє оздоблення трактоване у суворих та монументальних формах пізнього класицизму. Вісь симетрії підкреслена рустованим виступом з великим арковим порталом проїзду у двір. Цей виступ також є опорою для великого балкону у рівні третього поверху. Такий улюблений зодчим композиційний засіб використовувався в багатьох проектах Ф.К. Боффо, перш за все - на Приморському бульварі. Завдяки ясній пропорційній композиції та монументальності форм будівля Боффо займає значне місце в забудові провулку Чайковською

Будинок Кірхи (Лютеранська церква св. Павла) - вул. Новосельського, 6.

Перша лютеранська церква в строгому класичному стилі була побудована на цьому місці ще в 1825-1827 рр. архітектором Ф.К. Боффо. До кінця XIX століття будівля вже не могла вміщати численну лютеранську громаду міста, тому було прийнято рішення про її реконструкцію, яка фактично стала новим будівництвом. У 1895-1897 рр. будується нова церква

за проектом німецького архітектора Г.К. Шеврембрандта. У якості підрядника виступав архітектор Х.Я. Скведер. Архітектура Лютеранської церкви св. Павла є яскравим прикладом еклектики кінця XIX ст.: екстер'єр будівлі близький до готики, план і декорування фасадів - до романської архітектури. Споруда зального типу з гранчастою апсидою на південному заході і 5-ти ярусною стрілчастою дзвіницею на північному сході, до південного і західного кутах будівлі примикають квадратні в плані чотириярусні вежі, завершення шатрами. Стіни укріплені контрфорсами. У 1976 році будівля кірхи вигоріла дотла в результаті пожежі, і за участю німецької сторони у 2010 році було відновлена.

Троїцька Грецька церква - вул. Катерининська, 55.

Грецька православна церква Св. Трійці - одна з найстаріших культових споруд у місті. Храм було закладено у 1796 р., закінчено 18 вересня 1807 р., освячено у 1808 р. Проект виконав архітектор Фр. Фраполлі. У 1838-1844 рр. під керівництвом архітектора Г.І. Торичеллі до основного об'єму церкви добудували правий (південний) приділ. Перед головним фасадом храму було влаштовано курдонер з фонтаном і невеликим сквером. У 1875 р. богослужіння проводилося і в другому (північному) приділі, який було споруджено на кошти Г.Г. Маразлі. У 1907-1908 рр. під керівництвом цивільного інженера А.Д. Тодорова проводилася масштабна реконструкція храму, після якої він набув більших габаритів та отримав «м'якший» та виразніший екстер'єр. Первісна об'ємно-просторова композиція - прямокутна за планом базиліка з куполом і тридільною дзвіницею зі шпилем. Впродовж XIX ст. до головного об'єму храму було прибудовано два приділи, після чого його об'ємно-просторова композиція набула хрестово-купольної форми. Остаточний вид будівлі сформувався після реконструкції 1907-1908 рр., коли було збільшено внутрішній об'єм храму та змінено первісний строгий класицистичний екстер'єр.

Аркада карантинна з баштою - вул. Маразліївська, Лідерсовський бул., парк ім. Т.Г.Шевченка.

Будівництво карантину при заснуванні Одеси здійснювалося під керівництвом Ф.П. Деволана. Карантинна огорожа функціонально обмежувала територію Карантину, який був сформований на місці скасованої у 1803 р. «Суворовської» фортеці – так званого «великого форту». Офіційна дата спорудження карантинної огорожі так званої великої фортеці 1803-1807 роки. Проект фортифікаційної споруди був запропонований військовим інженером І.І. Кругом, будівельний підрядчик - А.І. Шостак. Брама пакгаузу і карантинна огорожа з баштою добудовувалася у 1809-1810 рр. Первісно башти карантину, яких було дві по обидва боки стіни, призначалася для зберігання пороху, який знімали з суден. Від башт до берегової лінії уступами спускалися кам'яні стіни. Суворова функціональна архітектура споруди вирішена в крупному масштабі і відрізняється монументальністю і чіткими пропорціями, які притаманні зодчеству перших десятиліть розвитку та становлення міста. Фрагмент автентичної фортифікаційної споруди, який зберігся до нашого часу, має 7 крізних аркових прорізів. До стіни з північно-західного боку примикає кругла в плані башта, від якої знизу починається невеликий фрагмент підпорної стіни.

Пам'ятник генерал-фельдмаршалу, генерал-губернатору Новоросійського краю і Бессарабії князю М.С. Воронцову - пл. Соборна.

Пам'ятник князю М.С. Воронцову встановлений на Соборній площі у 1863 р. і являє собою бронзову скульптуру чоловічої фігури, загорнутої у мантию з фельдмаршальським пірначем у руці. Скульптура тримається на чотирикутному постаменті з кримського діориту. На чільному боці п'єдесталу напис: «Светлейшему князю Михаилу Семеновичу Воронцову благодарные соотечественники 1863 года». Проект був замовлений мюнхенському скульптору Ф. Бруггеру, який виконав скульптуру на основі останнього портрету князя художника Ф. Крюгера. Огородження пам'ятника складається з 12 чавунних тумб, прикрашених гербом міста і натягнутими між ними цепами. Барельєфні зображення на постаменті містили фрагменти битв, у яких прославлений князь: «Краон 1814 года», «Варна 1828 года».

Пам'ятник офтальмологу В.П. Філатову - Французький бул., 49-51
НДІ очних хвороб ім. В.П.Філатова.

Пам'ятник українському, радянському офтальмологу, академіку АМН СРСР, Герою Соц. Праці В.П. Філатову встановлено у 1967 р. на території Інституту очних хвороб і тканинної терапії імені В.П. Філатова НАМН України, який він заснував та очолював з 1936 по 1956 рр. Скульптор - О.О. Ковальов. Пам'ятник являє собою погруддя В.П. Філатова в анфас з правою рукою, притиснутою до грудей. Погруддя виконано разом з постаментом з єдиного блоку. Матеріал: білий мармур.

Будинок, де містився центр таємного грецького товариства «Філікі Етерія» - пров. Красний, 18 - пл. Грецька, 17.

Ймовірно, будинок було зведено в 1810-1814 рр. за проектом архітектора Ф. Фраполлі одночасно з комплексом торгових рядів Грецького базару. У 1814 р. в цьому будинку, що належав тоді грецькому купцю Г. Марсалісу, була заснована таємна організація «Філікі Етерія». Ця організація очолювала грецьке національно-визвольне повстання 1821 р. проти турецького поневолення, у результаті в 1829 р. Греція здобула політичну незалежність. Чільні фасади вирішені в простих і лаконічних класицистичних формах. З боку Грецької площі фронтальна композиція виділяється в забудові виразним портиком тосканського ордеру з такими особливостями: ряд колон, що підтримують спрощений антаблемент, який завершується карнизом, відкритий простір перед чільною фасадною стіною відмежовується від простору Грецької площі. Таким чином, балкон другого поверху, що влаштовано по всій ширині фасадної стіни, знаходиться ніби у просторій галереї, утвореної колонадою. Колони портику встановлені на п'єдестали, що підкреслює легкість і стрункість композиції.

Могила художника К.К. Костанді - Люстдорфська дорога, 6, II Християнське кладовище (ділянка №22).

Кириак Костянтинович Костанді - український педагог і художник, громадянин Королівства Греції, Російської імперії та СРСР. Передвижник,

писав пейзажі та картини побутового жанру у напрямі реалізму. Був дійсним членом Імператорської академії мистецтв. Довгі роки працював в Одесі, де викладав у художньому училищі та був членом-засновником Товариства південноросійських художників, а також головою останнього у період 1892-1919 рр. Директор Першої державної картинної галереї в Одесі у 1917-1921 рр. Лауреат великої бронзової медалі та диплома Всесвітньої виставки 1900 р. в Парижі. 31 жовтня 1921 року помер в Одесі. Художника було поховано на Першому Християнському цвинтарі Одеси. 20 травня 1935 року у зв'язку зі знесенням цвинтаря перепоховано на Другому Християнському цвинтарі Одеси.

Значну кількість пам'яток архітектури становлять *пам'ятки місцевого значення*. Загальна кількість пам'яток, що перебувають на державному обліку, включно з комплексними пам'ятками, нараховує 1133 об'єкти.

Пам'ятки місцевого значення мають досить високий ціннісний рівень. Це переважно житлові та громадські будівлі другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. з чітко окресленими стильовими ознаками, які вирізняються в забудові оригінальною пластикою фасадів та наявністю акцентних елементів. Їхня розпланувально-просторова композиція може бути досить поширеною, типовою, як то серед прибуткових будинків, проте архітектура фасадів – завжди неповторна.

Значну групу пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення становлять *архітектурні комплекси*, цінні своєю містоформуючою роллю в структурі міста. Комплекси (ансамблі) - топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини. Загальна кількість комплексів (ансамблів) становить 62, з яких тільки 3 класифіковані як ансамблі. Окрім пам'ятки національного значення - ансамблю Воронцовського палацу, це - ансамбль палацу Бжозовського («Шахський») по вул. Гоголя, 2 і ансамбль Медичного факультету Новоросійського університету по вул. Ольгіївській, 4.

Серед загальної кількості комплексів практично 50% становлять житлові комплекси, такі як садибні або складаються з прибуткових будинків чи дачних особняків. Додаткова їх цінність полягає в тому, що вони зберігають історичну парцеляцію центральної частини міста, масштаб та масштабність традиційної забудови. Необхідно додати, що у більшості випадків частина флігельних будинків не становлять окремої архітектурної чи містобудівної цінності, а лише структурно доповнюють комплекси.

Найбільш виразними прикладами житлових комплексів можна назвати наступні.

– Комплекс житлових будинків «Павловські дешеві квартири» (у складі 6 корпусів) - вул. Канатна, 81 (1885-1892 рр., арх. Гонсіоровський Ф.В., Толвінський М.К.).

– Житловий комплекс Шретера - вул. Пастера, 19 ріг Торгової, 16 та Слісаветинської, 4 (1887 р., арх. Шейнс А.Е.).

– Комплекс дач (у складі 15 корпусів та споруд на території санаторію ім. Чкалова) - бул. Французький, 85.

– Комплекс будинків Руссова - вул. Коблевська, 38А, 38Б (кін. XIX ст., арх. Чернігов Л.М.).

Низка житлових комплексів, що складають забудову вул. Пироговської:

– комплекс житловий товариства домовласників - вул. Пироговська, 3 – Семінарська, 4 (1912-1913 рр., арх. Пономаренко Я.М.);

– комплекс житловий товариства домовласників - вул. Пироговська, 5 – Семінарська, 6 (1912-1913 рр., арх. Пономаренко Я.М.);

– комплекс житлових будинків - вул. Пироговська, 7/9 (1930-і рр., арх. Дубінін А.І.);

- комплекс житлових будинків - вул. Пироговська, 13 (поч. XX ст.).

Інші 50% від загальної кількості комплексів (ансамблів) складають об'єкти нежитлового призначення, які в свою чергу відрізняються за функціональною типологією.

З навчально-виховних комплексів (ансамблів) найбільш виразними є такі:

- Ансамбль Медичного факультету Новоросійського університету - вул. Ольгіївська, 4, у складі: головний корпус теоретичних кафедр і лабораторій (1897-1898 рр., арх. Толвінський М.К.); корпус анатомічний (1897-1899 рр., арх. Толвінський М.К.); корпус хірургічний (1899-1902 рр., арх. Толвінський М.К.); корпус мікрохірургії ока, де працювали: вчений-офтальмолог, академік В.П.Філатов та анатом і морфолог, професор Ф.А. Волинський.

- Комплекс споруд Новоросійського університету - вул. Преображенська, 24 - Міський сад, у складі: будівля історичного факультету Новоросійського університету (1899-1902 рр.); будівля кафедри і лабораторії органічної хімії Новоросійського університету (II пол. XIX ст.).

- Комплекс Художнього училища - вул. Преображенська, 14-16 у складі: будівля Художнього училища (1909-1910 рр., арх. Клейн П.У., Пономаренко Я.М.); будинок житловий (товариство красних мистецтв) (сер. XIX ст., арх. Моранді Ф.О.).

- Комплекс будівель - Фонтанська дор., 4, 4 ст. В. Фонтану ріг Арміїської, у складі: учбовий корпус училища і кадетський корпус (1902 р., військ. інж. Кошлич П.Е.).

- Комплекс будівель інженерно-будівельного інституту - вул. Дідрихсона, 4, у складі: головний корпус (1929-1932 рр., арх. Троупянський Ф.А.) та учбовий корпус (1953 р., арх. Фельдштейн В.Л., Межибовський А.А.).

Серед комплексів з об'єктами лікувально-профілактичного призначення більш виразними та значущими є такі:

- Комплекс будівель «Університетські клініки» (1899-1902 рр., арх. Толвінський М.К., Бернардацці О.Й (добуд.) - вул. Пастера, 9, у складі: корпус клініки хірургії, акушерства і жіночих хвороб; корпус дитячої клініки; корпус терапевтичної клініки.

- Комплекс станції швидкої медичної допомоги (1903 р., арх. Нестурх Ф.П.) - пров. Валіховський, 8-10, у складі з 2-х корпусів, де була заснована

професором Бардахом Я. на кошти графа Толстого М. перша в Росії станція швидкої допомоги.

- Комплекс будівель міської психіатричної лікарні (1891-1892 рр., арх. Дмитренко Ю.М.) - вул. Академіка Воробйова, 9, у складі 8 корпусів.

- Комплекс споруд єврейської лікарні (1864-1911 рр., арх. Черкунов Н.Н., Мінкус А.Б., Клейн П.У., Гальперсон С.С., Троупянський Ф.А.) - вул. М'ясоєдовська, 32 ріг Б. Хмельницького, у складі 11 корпусів та споруд.

- Комплекс споруд на території курорту «Куяльник» (1888-1914 рр., арх. Тодоров А.Д., Троупянський Ф.А., Домбровський В.А.) у складі 8 будівель і споруд першої в Росії грязелікарні, заснованої одеським лікарем Андріївським Е. у 1892 р. та систем підпірних стін урвища (інж. мист., кін. ХІХ ст.).

Окремо слід відзначити комплекси, що мають господарське, виробниче, інженерне та пенітенціарне призначення:

- Комплекс споруд водонасосної станції (1880-1890-і рр., арх. Влодек Л.Л., Ландесман С.А.) - вул. Водопровідна, 15.

- Комплекс будівель Тюремного замку (1891-1894 рр., арх. Томишко А.О., Влодек Л.Л.) - Люстдорфська дорога, 7, 11, у складі: головний корпус з жіночим відділенням; будівля колишньої колонії малолітніх злочинців.

- Комплекс будівель: (1880-1911 р., арх. Бернардацці О.Й.) - вул. Чорноморського козацтва, 20-22, 24, у складі: млин Вайнштейна; адміністративна будівля; будівля училища.

- Комплекс будівель Рішельєвського трамвайного депо - пл. Олексіївська, у складі: будівля Рішельєвського трамвайного депо (1910 р., арх. Влодек Л.Л.); будівля адміністративного корпусу депо (1910 р., арх. Мінкус А.Б.).

Для більш цілісної характеристики численного обсягу пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення, доцільно розподілити їх за функціональною типологією об'єктів, визначивши при цьому найвизначніші та найхарактерніші за відповідним типом пам'ятки.

Будівлі для розміщення **фінансово-кредитних установ** є основними складовими ділового центру міста, розташовані в основному в районі

Дерібасівської та прилеглих до неї вулиць: Рішельєвської та Пушкінської. На початку ХХ ст. у місті функціонувало понад 20 фінансово-кредитних установ, для більшості з котрих зводились спеціальні споруди, що відзначались функціональністю вирішень і вражаючим зовнішнім виглядом.

- Земський банк (1883 р., арх. В.М. Кабіольський, В. Маас) - вул. Садова, 3;
- будинки Кредитного товариства (1881 р., арх. А.Г. Люїкс) і (1903 р., арх. О.Й. Бернардацці) - вул. Гоголя, 12 і вул. Пушкінська, 10;
- банк Бессарабсько-Таврійський (1900 р., арх. С.А. Ландесман) - вул. Пастера, 25;
- банк Ашкіназі (1910 р., арх. С.А. Ландесман) - вул. Рішельєвська, 4;
- Нова біржа (1894-1899 рр., арх. О.Й. Бернардацці) - вул. Пушкінська, 17;
- банк Обліковий (1904-1906, арх. Ю.М. Дмитренко) - вул. Пушкінська, 12;
- банк Селянський (1914 р., арх. Ю.М. Дмитренко) - вул. Маразліївська, 34-а;
- будівля ломбарду (1904-1905 рр., арх. В.І. Прохаска) - вул. Польська, 12;
- Російсько-Азіатський банк (1911 р., арх. С.С. Гальперсон) - вул. Рішельєвська, 8.

Житлові будівлі складають приблизно дві третини від загальної кількості пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення. В центральній частині міста частково збереглися десятки галерейних будинків, споруджених у першій половині ХІХ ст. за проектами Ф.К. Боффо, Г.І. Торічеллі, І.С. Козлова в традиціях ампіру. Як приклади можна навести такі:

- будинок Маразлі (готель «Європейський») (1835 р., арх. Ф.К. Боффо) – вул. Пушкінська, 2;
- будинок Ягницького (готель «Паризький») (1835 р., арх. Ф.К. Боффо) – вул. Пушкінська, 6;
- будинок житловий Тальянського (1834 р., арх. Ф.К. Боффо) – вул. Пушкінська, 11;
- будинок (Сікарда) («Готель дю норд») (1821 р.) – вул. Пушкінська, 13;
- будинок житловий Ремера (1835 р., арх. Ф.К. Боффо) – вул. Грецька, 14;

- будинок Ржевуської (1832 р., арх. Ф.К. Боффо) - вул. Грецька, 23;
- будинок житловий Філіппакі (1835 р., арх. Ф.К. Боффо) - вул. Грецька, 35;
- будинок прибутковий Россі (1843 р., арх. Ф.Й. Моранді) – вул. Катерининська, 3.

Житлова забудова II пол. XIX ст. – поч. XX ст., яка стрімко зросла у зв'язку з попитом на житло, представлена як особняками, так і прибутковими будинками. Привертають увагу за рахунок майстерності архітекторів такі особняки:

- особняк Яловикова (1890 р., арх. О.Й. Бернардацці) – вул. Дідріхсона, 7;
- особняк Запорожченка (1909 р., арх. Ю.М. Дмитренко) – вул. Затишна, 7;
- особняк Пташникової (1890 р., арх. Л.Л. Влодек) – вул. Канатна, 35;
- особняк Брайкевича (1907 р.) – бул. Лідерсовський, 3 ріг пров. Батарейного;

- особняк Поммера (1893-1894 рр., арх. В.М. Кабіольський) - пров. Сабанєєв міст, 3;

- особняк Чижевича (1893 р., арх. Л.Ц. Оттон) – вул. Садова, 8;
- особняк Макареско (поч. XX ст., арх. В.І. Шмідт) – пров. Цегельний, 2 ріг бул. Французького;

- дача Маразлі (1890-і, арх. Ф.В. Гонсіоровський) – бул. Лідерсовський, 13.

Але переважно в цей період центральні квартали міста забудовувались багатоквартирними будинками. Фасади прибуткових будинків мали свідчити про якість квартир, смаки власників і відзначались надзвичайним розмаїттям. Архітектори вирішували їх у формах неоренесансу і необароко, неорококо і неокласицизму, неороманіки і неоготики, неоросійського, неовізантійського і неомусульманського стилівих напрямків, т. зв. цегляного стилю, а нерідко й еkleктики, тобто сполучали в одній композиції пластичні засоби, притаманні різним художнім культурам.

Про це свідчать наступні об'єкти:

- будинок прибутковий Луцького (1902 р., арх. М.І. Лінецький) – вул. Маразліївська, 2;

- будинок прибутковий Озмідова (1899 р., арх. Ю.М. Дмитренко) - вул. Маразліївська, 4;
  - будинок Петрококіно (кін XIX ст., арх. О.Й. Бернардацці) - вул. Маразліївська, 12;
  - будинок прибутковий Мортонна (1905 р., арх. М.І. Лінецький) - вул. Маразліївська, 14-а;
  - будинок житловий Маргуліса (1912 р., арх. Ф.Л. Паппе) - вул. Маразліївська, 34 ріг пров. Сабанського;
  - будинок Крижанівського-Аудерського (1900 р., арх. Л.Л. Влодек) - вул. Маразліївська, 54;
  - будинок житловий Навроцького (1891 р., арх. І.Ф. Яценко), вул. Ланжеронівська, 8 - Пале-Рояль;
  - будинки житлові Руссова (1890-і рр., арх. Л.М. Чернігов) – вул. Торгова №№ 6, 8, 10;
  - будинки Фальц-Фейна (1899 р., 19001 р., арх. Л.Л. Влодек, С.А. Ландесман) – вул. Гоголя №№ 5 і 7;
  - будинки прибуткові Жданової (1901-1910 рр., арх. В.М. Кабіольський, Ю.Л. Дюпон) – пл. Катерининська №№ 6 і 7;
  - будинок Дур'яна (1910 р., арх. С.А. Ландесман) – вул. Тираспольська, 37 ріг Страпортофранківської;
  - будинок прибутковий Чернігова (Шестопада) (1912 р., арх. Л.М. Чернігов, ск. Паоліні) – вул. Катерининська, 35 ріг Жуковського.
- Активне будівництво житла у центральній частині міста здійснювалося й у перше повоєнне десятиріччя. Архітектори М. Кац, Г. Топуз, Ю. Вайнштейн, Л. Наркевич, М. Шаповаленко, В. Фельдштейн, Л. Павловська, П. Якименко, Г. Грушкевич, С. Курбатов та інші створили значну кількість житлових будинків,
- будинок житловий (1950-і рр., арх. Р.І. Карабец, С.М. Курбатов) – вул. Спирідонівська, 18-24;

- Будинок житловий (1953 р., арх. Н.А. Шаповаленко, Ж.М. Грушевська) – бул. Французький, 43;
- Будинок китобійної флотилії (1953 р., арх. Топуз Г.В., Фельдштейн В.Л.) – вул. Дерібасівська, 14 ріг Катерининської, 17;
- Будинок житловий (1954-1957 рр., арх. В.Л. Фельдштейн) - вул. Грецька, 43 ріг пров. Колодязного.

На етапі розвитку міського центру значну увагу було приділено *готелям*. Привабливий зовнішній вигляд і багате внутрішнє оформлення набули готелі «Брістоль» по вул. Пушкінській, 15 (1898-1899 рр., арх. О.Й. Бернардацці), готель «Великий Московський» (1901-1904 рр., арх. Л.Л. Влодек, худ. Т.Л. Фішель, С.І. Мільман) по вул. Дерібасівській, 29, готель «Біржа» (1987, 1896 рр., арх. В.О. Сгібнев, В.М. Кабіольський) по вул. Пушкінській, 14, готель «Пасаж» з лінійним розміщенням крамниць уздовж освітленого скляною стелею коридору (1898-1899 рр., арх. Л.Л. Влодек, ск. Т. Фішель, С. Мільман).

Перші *навчально-виховні* заклади розміщувались у пристосованих будівлях. Так, в 1804 році для Шляхетного інституту міською владою були виділені будинки у кварталі між вулицями Дерібасівською і Ланжеронівською. З перетворенням інституту в Рішельєвський ліцей в 1819 році була здійснена перебудова (арх. Ф. Шаль).

Визначною подією стало будівництво навчальних закладів загальноміського значення. На межі вулиці Старопортофранківської в 1829-1833 рр. було споруджено Інститут шляхетних дівчат (арх. Ф.К. Боффо), що своєю архітектурою нагадував дворянські садиби. У 1852-1857 рр. по вул. Дворянській були зведені учбові корпуси Рішельєвського ліцею у дусі раннього ренесансу, виконані за конкурсним проектом архітектора О.С. Шашіна.

Відкривалось багато різних учбових закладів, що досить рівномірно розподілялись по міській території. Середні загальноосвітні та спеціальні училища розташувалися уздовж Старопортофранківської вулиці або недалеко

від неї, як, наприклад, училище по вул. Толстого, 30 (арх. Е.Я. Меснер, Х.Я. Скведер). Більшість університетських споруд - в районі вул. Пастера. Поруч з головним корпусом, побудованим за проектом арх. М.К. Толвінського, було закінчено у 1898 р. корпус Фізико-хімічного факультету у формах флорентійського ренесансу. Видатними творами архітектури стали розташовані поруч по вул. Преображенській Комерційне училище (арх. Ф.В. Гонсіоровський) і майстерні Художнього училища (арх. Я. Пономаренко).

Привертають увагу наступні учбові будівлі:

- будівля 3-ї чоловічої гімназії (1874 р., арх. В.Ф. Маас, Д.С. Мазиров) – вул. Успенська, 1;
- будівля Грецького чоловічого Родоконакієвського училища (1911-1912 рр., арх. М.І. Лінецький) - вул. Троїцька, 37;
- будинок училища торгівельного мореплавання (1904 р., арх. Л.Л. Влодек) – вул. Канатна 8.

Навпроти університету у 1936–1937 рр. виросла велична споруда технологічного інституту (арх. А.Б. Мінкус) по вул. Дворянській, 1-3, виконана у формах ампіру й класицизму. У 1938–1939 рр. під керівництвом арх. Ф.А. Троупянського було споруджено музикальну школу ім. П. Столярського - Сабанєєв міст, 1. У післявоєнні часи зведені будівля Технологічного інституту (1952 р., арх. М.А. Шаповаленко) по вул. Канатній, 112 і будівля інституту зв'язку (1946-1948 рр., арх. І.С. Брейбурд) по вул. Ковальська, 1-3.

Серед будівель науково-дослідних установ своїм виразним архітектурним виглядом виділяється інститут курортології й бальнеології (1936 р., арх. Ф.А. Троупянський) по пров. Лермонтовському, 6, будівля інституту очних хвороб на Французькому бульварі, 49-51 (1939 р., арх. М. Кац, Л. Кордонський, М. Шліфер).

Окремо слід відзначити культурно-просвітницькі споруди, серед яких: безкоштовна народна читальня у провулку Книжному, 1 (1890-1891 рр., арх. Ю.М. Дмитренко) у формах давньоруського зодчества та будівля Одеського

відділення російського технічного товариства на вул. Князівській, 1-а (1897 р., арх. Е.Я. Меснер).

Адміністративні будівлі

Надихаючись величним прикладом Рінгштрассе у Відні, навколо центральної частини Одеси на місці Зовнішнього бульвару за проектами М.К. Толвінського, С.А. Ландесмана, Д.Є. Мазирова, А.Д. Тодорова, Ю.М. Дмитренко та інших зодчих був створений ланцюг громадських споруд:

- будинок Товариства піклування про злиденних студентів (1890 р., арх. Л.Л. Влодек) - вул. Мечникова, 4;
- будинок Інвалідний (1886 р., арх. О.Й. Бернардацці, Г.П. Лонський) - вул. Мечникова, 53;
- будівля інвалідна Міщанської управи (1890 р., арх. Ю.М. Дмитренко) – вул. Старопортофранківська, 34;
- будівля Міщанської управи (1890 р., арх. О.Й. Бернардацці) – вул. Старопортофранківська, 36;
- будинок з'їзду мирових суддів (1911 р., арх. Ф.А. Троупянський) - бул. Французький, 1.

По боках Вокзальної площі за проектами М.К. Толвінського у 1893–1899 рр. було зведено споруди судових установ і земської управи, витримані у формах псевдоренесансу.

У 1893–1895 рр. велична споруда Головоштампу з величезною операційною залюю і необароковими фасадами була збудована під керівництвом арх. В.О. Домбровського за проектом петербурзького зодчого В.Ф. Харламова по вул. Садовій, 10.

Будівлі та комплекси будівель лікувально-профілактичних закладів

У місті сформувалось кілька лікувальних центрів. На початку вул. Пастера, напроти міської лікарні, збудували бактеріологічну станцію (1895 р., арх. Ю.М. Дмитренко), поруч за проектами Ф.П. Нестурха та І.Ф. Яценка у 1903 р. – споруди першої в Росії станції швидкої допомоги, будинок

Валіховської богадільні (1895 р., арх. І.Ф. Яценко), родильного притулку, цілий комплекс медичного факультету Новоросійського факультету (1897-1902 рр., М.К. Толвінський, О.Й. Бернардацці). Останній включав у себе не лише учбові корпуси, а й спеціалізовані клініки, що склали досить виразний архітектурний ансамбль. За Слободкою-Романівкою у 1902 р. було зведено будівлю прозектури клінічної лікарні (арх. В.О. Домбровський).

Осередок лікувальних споруд з'явився в приморській частині міста. До Стурдзовської богадільні (1849-1852 рр., арх. О.С. Шашін, Ф.Й. Моранді) по вул. Белінського, 2 невдовзі додалися амбулаторія (1911 р., арх. Ф.П. Нестурх) по вул. Белінського, 11, приватна клініка Конельського та інші лікувальні заклади. Шпиталь (1893 р., інж. брати М.А. Лішин та М.А. Лішин) по бул. Італійському, 7 ріг Маріїнської та Водолікарня Ісаковича та Люлькімахера (1912 р., арх. Ф.А. Троупянський) – пров. Лермонтовський, 2.

На початку ХІХ ст. важливе значення у містобудівному розвитку міста отримали **торговельні споруди**, такі як:

- будівля торговельних рядів Яловикова (1836 р., арх. Торічеллі Г.І.) – вул. В. Арнаутська, 68 ріг пр. Олександрівського;
- будинок і торговельний ряд (1810-і рр., арх. Фр. Фраполлі, І.С. Козлов) – вул. Кінна, 15-17 ріг пров. Новобазарного;
- торговельні будинки Страца (1842 р., арх. Г.І. Торічеллі) – вул. Ланжеронівська, 20-22 – Пале-Рояль;
- будинок торговельних рядів (1842 р., арх. Г.І. Торічеллі, Ф.К. Боффо) – пров. Онілової, 14 і 16.

Наприкінці ХІХ ст. торговельні ряди і базарні майдани з галереями змінилися місткими спорудами з просторими внутрішніми залами і комплексами. У 1896 р., на Новобазарній площі з'явилися корпуси критого ринку (арх. А.Д. Тодоров), витягнуті уздовж вул. Торгової на 213 метрів і на 74 метри – уздовж провулків.

Водночас будувались і більш компактні торговельні будівлі, на кшталт - дві крамниці католицької общини, що орендувалися фірмами «Брати

Тарнаполь» і «Фіат» (1910-1913 рр., арх. Ф.А. Троупянський) – вул. Катерининська, 33; 2 крамниці фірми «Вікандер і Ларсон» (1912 р., арх. Х.Г. Бейтельсбахер) – вул. Рішельєвська, 26; будівлі торгівельних корпусів фруктового пасажу (1914-1916 рр., арх. Ф.П. Нестурх) – вул. Привозна, 14.

Суттєве значення у формуванні центру Одеси мало будівництво **культових споруд**. З об'ємно-просторовою композицією та фасадами в дусі ампіру була зведена Покровська церква (1812 – 1822 рр., арх. Фр. Фраполлі) в одному з кварталів Олександрівського проспекту. В архітектурі культових споруд вже в 1830-і роки для православних храмів почали вживати форми російсько-візантійського стилю. Успенська церква на вул. Преображенській, 70 (1855-1875 рр., арх. Л.Ц. Оттон) нагадувала московські храми XVII століття. Змінює свій вигляд Спасо-Преображенський собор, де ампірні храм і дзвіниця об'єднуються трапезною у формах ренесансу. У дусі романського зодчества виконувалися Римсько-католицький костел на вул. Катерининській, 33 (1851-1853 рр., арх. Ф.В. Гонсіоровський), головна синагога (1846 р., арх. Ф.Й. Моранді) - вул. Єврейська, 25 ріг Рішельєвської.

Стилізації пластичних форм московського зодчества XVI–XVII ст., пізньовізантійської, романської та готичної архітектури проявлялись особливо колоритно при будівництві культових споруд. У 1895-1896 рр. перспективу вул. Дворянської замкнула відбудована за проектом архітектора Г.К. Шеврембрандта Лютеранська церква Св. Петра і Павла, архітектура якої сповнена ремінесценціями на тему німецької готики XII-XIII ст. По вул. Катерининській, 55 було зведено Грецьку церкву Св. Трійці (1900-1908 рр., арх. А.Д. Тодоров). На вул. Пантелеймонівській та Пушкінській вирости увінчані маківками й куполами храмів чернецькі афонські подвір'я - Андріївське, Пантелеймонівське та Іллінське, зведені архітектором Ю.М. Дмитренком та Л.Ф. Прокоповичем у формах псевдоросійського стилю. Разом із забудовою Вокзальної площі храмові комплекси утворили при в'їзді до центру виразний архітектурний ансамбль.

Для храмів католицького і протестантського віросповідань використовувались архітектурні форми західного й східного середньовіччя. За проектом В. Шретера у 1892 рр. арх. О.Й. Бернардацці й Х.Г. Скведер збудували Реформатську церкву по вул. Херсонській; Костьол св. Петра (1913 р., інж. Л.І. Весселлі) -вул. Гаванна, 5.

У центральній частині міста зводились видовищні споруди: театри, цирк, будинки товариств і клубів:

- «Новий театр» (1873 р., арх. А. Нісс) – вул. Єврейська, 55;
- цирк Санценбахера (1889, 1899 р. арх. А.Е. Шейнс, добуд. К.К. Абт, Л.Л. Влодек) – вул. Коблевська, 25;
- театр Сибірякова (1909 р., арх. С. Ландесман, М. Лінецький) – вул. Пастера, 15;
- Російський театр (Скетінг-ринг) (1910-1912 рр., арх. Ф.А. Троупянський) вул. Грецька, 48 ріг пров. Віце-адм. Жукова.

Виразний первісний вигляд мала Будівля міської аудиторії, яка була зведена у 1891–1894 рр. арх. Ю.М. Дмитренко у дусі псевдоренесансу по вул. Мечникова, 104.

У 1981 р. на великому відкритому майдані між вулицями Пантелеймонівська та Італійським бульваром завершилося будівництво споруди загальноміського значення – театру музичної комедії на 1300 місць (арх. Г.В. Топуз, інж. А.І. Любовський). Виконана в сучасних формах та складна в об'ємній композиції будівля стала складовою частиною ансамблю культурно-громадського центру міста.

Розвиток промисловості та зовнішньої торгівлі супроводжувався будівництвом **виробничих споруд**. Удосконалювались технологічні процеси, за допомогою нових будівельних матеріалів і конструктивних вирішень створювались великі об'єми і зальні простори. Споруди відзначались оригінальним масштабним строем і тектонічною виразністю, взірцями яких можна назвати:

- вагоноремонтні майстерні Унгернштернберга (1880-і рр., арх. А.Д. Тодоров) - Олексіївська пл., 2 ст. Поїздна на території заводу ім. Січневого Повстання (на цей час фірма «Краян»);
- будівлі складів удільного відомства (1895 р., арх. Л.Л. Влодек) – бул. Французький, 10;
- будівля заводу шампанських вин (1898-1900 рр., арх. Ш. Бойш) – бул. Французький, 36;
- будівля часрозважувальної фабрики Висоцького (кін. ХІХ ст., арх. Ц.Є. Зелінський) – вул. Троїцька, 11.
- пивзавод Шпирта (1910 р., арх. Б.А. Бауер, К.К. Абт) – вул. Дальницька, 50
- будівля адміністративного корпусу Чорноморського канатного заводу (1913 р., арх. Х.Г. Бейтельсбахер) – вул. Водопровідна, 16.

Інженерні споруди класифікуються в основному за інженерним задумом, що визначається цільовим призначенням об'єкта. Масивними стінами з контрфорсами укріплялися схили ярів та узвози, споруджувалися сходи:

- сходи та підпірні стіни (сер ХІХ ст., арх. П.І. Круг, К.Й. Даллаква) – узв. Ланжеронівський;
- система підпорних стін, сходи, арка, спуск з урвища (кін. ХІХ ст.) – на території курорту «Куяльник».

В центральній частині міста були споруджені кілька мостів: через Військову балку - Сабанєєв міст (1829-1836 рр., арх. Ф.К. Боффо, Г.І. Торічеллі), через Карантинну – Новіков міст (1822-1824 рр., інж. Ю.В. Гаюї, О.П. Дігбі). Над Карантинною балкою споруджено Строганівський міст через дві балки (1863 р., арх. Ф.В. Гонсіоровський), металевий міст Коцебу - вздовж вул. Поліцейської (1889-1890 рр., арх. С.А. Ландесман), Горбатий міст (1890 р.) -Товарна станція,

У 1880-і роки було виконано основні роботи по спорудженню комплексу водонасосної станції біля Чумної гори (арх. Л.Л. Влодек, С.А. Ландесман) і прокладена мережа на території міста.

На кінці Рейдового молу в 1888 р. зведений Воронцовський маяк. У 1954 р. Воронцовський маяк було відновлено після руйнації за часи другої світової війни.

У 1910 р. зведено підстанцію трамваю (арх. А.Б. Мінкус) на 9-й ст. Великого Фонтану і низку трансформаторних підстанцій міської електромережі та електричного трамваю (арх. К.К. Абт) на вулицях Пушкінська, Мала Арнаутська, Сеченова

На місці зруйнованого під час другої світової війни залізничного вокзалу в 1950-1952 роках було споруджено нову вокзальну будівлю за проектом архітектора Л.М. Чупріна.

3.1..2. Об'єкти культурної спадщини за видом історичні

Одними з важливих об'єктів, які формують культурну насиченість території міста, його своєрідний образ і міське середовище, є пам'ятки (об'єкти) історії. гідно зі ст. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» до пам'яток історії належать будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів.

Варто зауважити, що значна кількість об'єктів історії місцевого значення одночасно є об'єктами архітектури та містобудування або об'єктами монументального мистецтва. У даному тексті йдеться про пам'ятки історії, відібрані за домінуючим видом, тобто історична подія більш значима, ніж інша ознака пам'ятки. Таких пам'яток історії місцевого значення на державному обліку перебуває 287.

Загалом, історична спадщина міста, яка представлена меморіальними будинками, окремими похованнями, братськими могилами, меморіальними комплексами, скульптурами та скульптурними композиціями, відображає основні події, пов'язані з державним ладом та суспільним життям, революційними рухами, подіями воєнної історії, розвитком науки, освіти й культури міста. Найвища концентрація пам'яток історії - у межах центральної частини міста.

Більша їх частина - це нерухомі об'єкти, *пов'язані з життям та творчістю відомих особистостей* (діячів науки, культури тощо). Серед означених пам'яток, які мають історико-меморіальну цінність, варто виділити наступні:

– будинок, в якому народилися письменники В. Катаєв (1897 р.) і Є. Петров (Катаєв, 1902 р.) - вул. Базарна, 4;

– будинок, який належав губернатору А. Ланжерону (1825-1830 рр.), учаснику російсько-турецьких воєн, герою Вітчизняної війни 1812 р., і в якому містилась редакція газети «Южное обозрение» (1900 р.) – вул. Гаванна, 9 ріг Ланжеронівської, 21;

– будинок, в якому жив і працював Т.Я. Дворніков – художник, член Товариства південно-російських художників (1910-1922 рр.) – вул. Дворянська, 12;

- будинок, в якому жили: відомий художник, академік Петербурзької академії мистецтв, засновник та постійний голова Товариства південноросійських художників К.К. Костанді (1885-1906 рр.), у якого бували І. Рєпін, І. Айвазовський, В. Верещагін, М. Врубель, - вул. Кузнечна, 28;

– будинок, у якому жили і працювали художники М.А. Врубель і В.Л. Серов (1885 р.) – вул. Софіївська, 18;

– будівля Спасо-Преображенського собору, де поховано видатних людей м. Одеси й Південного регіону України: князя М.С. Воронцова і княгиню Є.К. Воронцову (1880 р.; перепоховання 2005 р.) – пл. Соборна, 3.

З даної групи пам'яток історії слід відзначити низку об'єктів, пов'язаних з історичними подіями, що відбувалися на межі стрімкого зросту прогресу та новітніх досліджень:

– будинок, де містилася перша в Російській імперії, друга в світі бактеріологічна станція, яку заснував М. Гамалея на кошти Г. Маразлі (1886-1888 рр.) – вул. Льва Толстого, 4;

– будинок, в якому жив В.Є. Тімонов - гідротехнік, організатор першої в Російській імперії гідротехнічної лабораторії (1862-1879 рр.) – вул. Бориса Літвака, 17;

– будинок, в якому жив М.Н. Єфімов - льотчик, учасник перших польотів (1903 р., 1895-1911 рр.) – вул. Князівська, 24;

– будинок, у якому жили: О.А. Веріго - хімік, засновник стереохімії, організатор першої в Росії у 1889 р. станції для аналізу споживчих продуктів і боротьби з їх фальсифікацією, професор; А.А. Баккал - винахідник «діамантової зелені», яка врятувала життя багатьом воїнам під час I світової війни (1920-1956 рр.) -вул. Новосельського, 90 (флігель у дворі);

– будинок, де жив Ю.Д. Дубовий Ю.Д. - радіолог, засновник першого в Україні онкологічного диспансеру, з.д.н. УРСР, професор (1944-1980 рр.) – вул. Тираспольська, 1.

Окремою групою пам'яток історії є *визначні місця*, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів, можна виділити такі:

– визначне місце, де у 1794 р. відбулося закладання перших споруд, які поклали початок будівництву порту і міста Одеси – вул. Приморська, 6, територія Морського вокзалу;

– визначне місце, де знаходилась садиба Фелікса де Рибаса, генерального консула Королівства обох Сицилій, на честь якого названа вулиця Дерібасівська, який подарував м. Одесі парк «Міський сад» (зберігся двоповерховий флігель, 1796 р.) – вул. Гаванна, 1 (праворуч від воріт);

– історичне місце, де народилась відома поетеса А.А. Ахматова – вул. Кришталева ріг Фонтанської дороги;

– історичне місце на колишньому карантинному кладовищі, де: були поховані учасники оборони Севастополя 1854 р., герої битви при р. Альма; у 1878 р. та 1882 р. поховані страчені народовольці – вул. Маразліївська, ЦПК і В ім. Т.Г. Шевченка;

– історичне місце, де у березні 1910 р. відбувся перший політ льотчика М.Н. Єфімова - Фонтанська дорога, 6, іподром;

– залишки Андріївського бастіону Хаджибейської фортеці, закладеної 10 (22) червня 1793 р. – вул. Маразліївська, ЦПК і В ім. Т.Г. Шевченка.

Велика група пам'яток представлена *історичними похованнями* видатних особистостей, місцями масових поховань загиблих військовослужбовців, які загинули у війнах.

Найзначніший меморіальний комплекс міста, пов'язаний з подіями другої світової війни – це пам'ятник Невідомому матросу та Алея Слави з похованнями (2 братські, 39 одиночних могил та 2 стели) (1960-1966 рр., арх. Г.В. Топуз, П.В. Томілін, ск. М.І. Нарузецький) – вул. Маразліївська, парк ім. Т.Г. Шевченка.

Деякі історичні поховання розташовані на території міста:

– братська могила 45 одеських підпільників, страчених фашистами в березні-квітні 1944 р. – вул. Академіка Воробйова, 26;

– братська могила 10 радянських воїнів і капітана Гаврикова, загиблих при звільненні Одеси 10 квітня 1944 р. - Дальницьке шосе, 2а (Застава І, біля вагонного депо);

– братська могила червоногвардійців, які загинули в боротьбі за встановлення Радянської влади в м. Одесі в січні 1918 р. і в роки громадянської війни (ск. П.І. Кравченко, арх. Г.В. Топуз) - Куликове поле, 1;

– пам'ятник невідомому солдату (могила рядового Г.А. Завгороднього - Овідіопольська дорога, 3 Селекційний інститут;

– могила М.М. Плохого, лейтенанта авіації (загинув в бою з німецькими загарбниками під час визволення м. Одеси 9 квітня 1944 р.) – вул. Чорноморського козацтва, 171, Ярмарковий сквер.

Переважна кількість поховань знаходиться на території кладовищ, розташованих у межах міста.

Друге християнське кладовище - Люстдорфська дорога, 6:

– могили видних вчених, літераторів, артистів та військові поховання (1254 одиночних і 164 братських могили радянських воїнів, діячів культури, науки, героїв російсько-японської війни, героїв-потьомкінців та ін.);

– братське кладовище радянських воїнів, що загинули при визволенні м. Одеси 9-10 квітня 1944 р.

Таїровське кладовище (Новоміське) - Хаджибейська дорога:

– 90 братських та одиночних могил – відомих діячів культури, науки, радянських воїнів.

Русько-Слобідське кладовище – вул. Яші Гордієнка, 63:

– братське кладовище радянських воїнів та партизанів, що загинули в боях з німецько-фашистськими окупантами у 1941-1944 рр.

– 28 братських могил, де поховано 142 воїни і 131 одиночна могила;

– 170 братських та одиночних могил радянських воїнів, які загинули у 1941 і 1944 рр.;

– братська могила 26 радянських воїнів, загиблих при визволенні м. Одеси від німецько-фашистських загарбників у квітні 1944 р.

Кривобалківське кладовище – вул. Професора Коровицького:

– братське кладовище 1760 радянських воїнів, загиблих у героїчній обороні Одеси у 1941 р.;

– братські (3) та одиночні (2) могили радянських воїнів-учасників героїчної оборони м. Одеси.

3.1.3. Об'єкти культурної спадщини за видом науки і техніки

Окрему частку загальної кількості пам'яток складають *об'єкти науки і техніки, які одночасно є пам'ятками історії*. Це унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

На території міста нараховується 8 пам'яток науки і техніки, з яких можна виділити такі:

- стародавня каменоломня Карантинної балки (К-6) (1811-1814 рр.) – вул. Буніна, 7 б;
- підземний хід двору Воронцова (М-102) (1986 р.) – пров. Воронцовський, 2 д;
- каменоломні Молдаванки (1850-1880 рр.) – пров. 2-й Розумовський, 3б, і вул. Бабеля, 4 (К 24);
- Комплекс Рішельєвського трамвайного депо (1910 р.) - пл. Олексіївська.

На території міста також слід відзначити такі технічні об'єкти як підпірні стіни урвищ, сходи, мости, трансформаторні підстанції тощо.

3.1.4. Об'єкти культурної спадщини за видом монументального мистецтва

На обліку перебуває 50 об'єктів, деякі з них одночасно є пам'ятками архітектури та містобудування.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» до пам'яток монументального мистецтва належать твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями).

Активне художнє життя сприяло розвитку монументального мистецтва в Одесі. Ще у 1863 р. на Соборній площі було встановлено пам'ятник генерал-фельдмаршалу, генерал-губернатору Новоросійського краю і Бессарабії князю

М.С. Воронцову (ск. Ф. Бруггер, арх. Ф.К. Боффо). Наприкінці ХІХ ст. в місті працювали художники, скульптори, декоратори, переважно випускники Одеської рисувальної школи. У скверах і парках, на площах і в деяких дворах встановлювали скульптури, влаштовувались фонтани.

На площі Думській у 1870 р. встановлена скульптурна група «Лаокоон» (ск. родоської школи К. Чевран). У Міському саду розміщені скульптури «Лев» та «Левиця» (1854 р., ск. А. Кен), скульптурна група «Діти і жабеня» («Нарциси») та фонтан (1890 р., ск. Макс Блондо (Франція) встановлені на площі Театральній. Скульптурна група «Ерот і Психея», кін. ХІХ ст. (копія з оригіналу, виготовленого у ІІ ст. до н.е. у Греції) встановлена у сквері Пале-Рояль.

Приватні дачі та садиби прикрашали:

- скульптура «Купальниця» (І пол. ХІХ ст., Італія) – вул. Белінського, 11;
- скульптура «Діана, що купається» (І пол. ХІХ ст., Італія) – пров. Лермонтовський, 2, зараз - санаторій «Лермонтовський»;
- скульптурна група «Пастух і пастушка» (ХІХ ст., ск. О. Колзоларі, Італія) - зараз - санаторій «Лермонтовський»;
- скульптура «Купальниця» (ІІ пол. ХІХ ст., Італія) - зараз - санаторій «Лермонтовський».

У ті часи також були споруджені:

- пам'ятник Олександрю ІІ в Олександрівському парку (1891 р., ск. М.І. Барінов, арх. О.К. Бруні);
- пам'ятник лікарю Е. Андріївському на Куяльницькому курорті (1898 р., ск. Б. Едуардс);
- пам'ятник «Засновникам Одеси» на Катерининській площі (1900 р. спорудження, 2007 р. – відтворення).

Події часів другої світової війни знайшли своє відображення в 26 об'єктах – пам'ятниках, стелах, пам'ятних знаках, меморіалах, які увічнили подвиг загиблих на війні робітників заводів, студентів, викладачів та співробітників учбових закладів та інших установ. Ці пам'ятки історії

місцевого значення одночасно мають і статус пам'яток монументального мистецтва місцевого значення. Вищезазначені пам'ятки в своїй більшості знаходяться на території об'єктів з обмеженим доступом. Це, з одного боку, повинно підвищувати можливість їх збереження, але з іншого – унеможлиблює громадський та пам'яткоохоронний нагляд і контроль за станом об'єктів.

Сучасний період у розвитку міста виділяється спорудженням численних пам'ятників монументального мистецтва. Монументальна скульптура, обеліски, стели доповнюють архітектурні ансамблі та своїми пластичними обліками розкривають їх ідейний задум та значимість. Головна алея в парк ім. Т.Г. Шевченка з боку вул. Маразліївської відкривається пам'ятником Шевченку Т.Г. (1966 р., ск. А. Белостоцький, О. Супрун, арх. Г.В. Топуз).

На площах міста встановлені такі об'єкти монументального мистецтва як:

– пам'ятник «Потьомкінцям – нащадки» (1965 р., ск. В.А. Богданов, арх. Ю. Лапін) - пл. Митна на перетині Польського узв. та Деволанівського узв.;

– пам'ятник письменнику М. Горькому (1972 р., ск. А. Князік, арх. В. Голод) – вул. Космонавтів, 17-а, парк ім. Горького біля кінотеатру «Москва»;

– пам'ятник письменнику Л.М. Толстому (1967 р., ск. М. Нарузецький, О. Князік, А. Соловйов, арх. І. Безчастнов, К. Рашковський) – пл. Льва Толстого;

– пам'ятник вченому в галузі космонавтики В.П. Глушку (1978 р., ск. О. Ковальов) – пр. Глушка;

– пам'ятник вченому-фізику О. Попову (1970 р.) – вул. Ковальська, 1-3 ріг Лютеранського пров. і пров. Топольського.

Деякі пам'ятники монументального мистецтва знайшли своє місце розташування у дворах, де сприймаються більш камерно:

– пам'ятник засновнику есперанто Л. Заменгофу (1935 р., ск. М. Блажков) - вул. Дерibasівська, 3, у дворі;

– пам'ятник математику, механіку, академіку Петербурзької АН О.М. Ляпунову (1957 р., ск. З. Ломикіна, арх. В. Мусаров) – вул. Дворянська, 2 ріг Пастера та Єлісаветинської (у дворі).

3.1.4. Об'єкти культурної спадщини за видом садово-паркового мистецтва

Об'єкти садово-паркового мистецтва, які розташовані на території м. Одеси, прийняті під охорону держави за видом «архітектура та містобудування» - 4 пам'ятки. Але при створенні цих об'єктів було поєднано паркове будівництво з природними або створеними людиною ландшафтами.

Найвизначнішим є Олександрівський міський парк, розбитий у II пол. XIX ст. за участю архітекторів О.Й. Бернардацці, С.А. Ландесмана і садівника Н.В. Орлікова. У 1930-і роках парк було відновлено (арх. Я.С. Гольденберг, інж. М.Ф. Безчастнов, Е.С. Баумштейн), у 1954 р. парк перейменували на честь Т.Г. Шевченка.

Під час розбудови міста за радянські часи значну увагу приділяли зонам відпочинку містян. Таким чином в районах міста утворювалися парки та сквери. Пам'ятками є такі:

- Лузанівський парк (1920-і рр., арх. А.Б. Мінкус) - Миколаївська дорога;
- парк «Аркадія»(1930-і рр., інж. М.Ф. Безчастнов, арх. Я.С. Гольденберг;
- дендропарк ім. Перемоги (1960 р.) – пр. Шевченка, 14.

3.1.2. Об'єкти культурної спадщини за видом археологічні

На території, що входить до сучасних меж м. Одеси, відомі численні археологічні об'єкти, що належать до різних типів та хронологічних епох. Більшості з них надано статус археологічної пам'ятки місцевого значення та взято під державну охорону.

Поселення черняхівської культури Кисельово (археологічна пам'ятка місцевого значення за рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів № 652 від 25.12.1984 р.).

Поселення розташовано за 500 м на північ від Лузанівського парку, на мисі лівого берега Куяльницького лиману, ліворуч від шосе Одеса – Миколаїв. Воно займає схил високого плато надзаплавної тераси. Об'єкт було відкрито К.А. Раєвським у 1938 р. На момент відкриття поселення, його з південного сходу обмежувала неглибока балка, з північного заходу – глибокий котлован піщаного кар'єру, з південного заходу – пересип, з північного сходу – будинки с. Кисельово. Нині це село не існує, а його територія увійшла до м. Одеса – поселення знаходиться між вул. Штильовою та вул. Дунаєвського.

GPS координати південної частини поселення: 46.55999, 30.76683 (46°33'36"N, 30°46'1"E).

Поселення витягнуто вздовж схилу плато на відстань 200 м, а на глибину – на 120 м. Загальна площа становить 2,4 га. У 1938 р. здійснені археологічні розвідки та невеликі за обсягом розкопні роботи, а у 1940 р. – повноцінні розкопки. Загальна площа розкопаної частини поселення складає 1275 м².

Роботами досліджено кілька будівельних комплексів, кладки яких зафіксовано на невеликій глибині (0,15–0,2 м від рівня сучасної денної поверхні) та збереглись на висоту 0,20–35 м. Кладки зводились без заглиблення у землю з необробленого вапнякового каміння насухо. Переважно кладки дворядкові, з забутуванням дрібним камінням. На кутах клалося більш велике каміння. Всього було відкрито залишки п'яти багатокамерних будинків, характерних для пам'яток черняхівської археологічної культури степової зони Північного Причорномор'я.

Перша будівля складалась з трьох приміщень та була орієнтована з заходу на схід. Довжина зовнішніх стін будівлі сягала 10,6 м, а товщина коливалась від 0,45 до 0,98 м. Будівля була багатокамерною, проте повністю збереглося лише середнє приміщення, що мало форму квадрата, а його площа сягала 25 м². Інші два збереглися лише частково. На північ від цього об'єкта досліджено ще дві будівлі, які збереглися значно гірше. Під час розкопок цих будівель зачищено залишки глиняних вогнищ. Північніше від цих залишків споруд досліджено підпрямокутне в плані приміщення, яке було орієнтовано

з півночі/північного заходу на південь/південний схід та мала площу 41,25 м². Довжина його стін складає 7,5 м, ширина – 5,5 м. Ця споруда мала жиле призначення, на що вказують залишки вогнища, що біли зафіксовані під час її дослідження. З заходу до неї прилягало прямокутне приміщення, розміри якого склали 5,8 x 4,75 м. Поруч з цією будівлею розкопано круглу в плані та грушеподібну в перетині господарську яму, максимальний діаметр якої складав 0,75 м, а глибина – близько 1,0 м. Ще один двокамерний будинок був орієнтований за віссю захід – схід та мав розміри 16,5 x 5,5 м. Вхід в приміщення було влаштовано в південній стіні, про що свідчать залишки порогу. Підлога в обох камерах була глинобитною. В західній камері зафіксовано пічку, складену з плоского необробленого каміння на глиняному розчині. Її довжина складала 1,6 м, а ширина коливалась від 0,75 до 1,4 м.

Під час розкопок виявлені фрагменти амфорної тари кінця IV–V ст. н.е., ліпних та сіроглиняних гончарних посудин. Останні переважають в керамічному комплексі поселення, що дозволяє віднести його до черняхівської археологічної культури. Роботами також виявлені три залізних наральника, кам'яні зернотерки, жорнова, ступи. Крім землеробства, населення займалось тваринництвом. Аналіз кісток тварин вказує, що на поселенні розводили велику та дрібну рогату худобу, коней.

Могильник, пов'язаний з поселенням, розташовувався на північ та північний захід від нього. Так, М.С. Синицин зазначав, що на околиці с. Кисельово, на урвищі, над низиною Куяльницького лиману, за 75 м на південь від залізниці, у піщаному кар'єрі під час робіт виявлено поховання, яке, за інвентарем, слід віднести до черняхівської культури. В західній частині поселення у 1938 та 1939 рр. було розкопано курган, де досліджено 12 поховань (11 епохи бронзи та 1 – V–VI ст. н.е.) Ще один курган знаходився на північний схід від поселення. Під час будівельних робіт курганні насипи були зриті і нині візуально не простежуються.

Поселення античного часу «Лузанівка» (археологічна пам'ятка місцевого значення за рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів № 381 від 27.07.1971 р.).

Поселення Лузанівка розташовано на високому плато (15,6 м над рівнем моря) крайнього лівого берегу Куяльницького лиману (північна частина Одеської затоки). На момент відкриття мало форму трикутника. Воно витягнуто вздовж берега на 150 – 200 м та вглиб плато на 75 – 100 м. Площа його сягала 1,5 га. Після Другої світової війни територія пам'ятки була майже повністю забудована під час зведення комплексу піонертабору (зараз український дитячий центр) «Молода Гвардія», а її західна та північна частини, після охоронних археологічних досліджень, були зруйновані під час прокладення трамвайної лінії. Нині незабудованою залишається ділянка в північній частині поселення, розташована на південь від Миколаївської дороги, на території «Молодої Гвардії». Також не досліджувалась частина пам'ятки, що нині перекрита пішохідною доріжкою, між парканом «Молодої Гвардії» та трамвайною колією.

Поселення було відкрито у 1927 р. М.С. Маргулісом, який зібрав підйомний матеріал та звернув на нього увагу співробітників Одеського державного археологічного музею. Археологічні розкопки на території пам'ятки здійснювались у 1929 та 1930 рр. Г.Д. Штейнвандом і М.С. Аврамовим, а 1937–1939 рр. дослідження були продовжені К.А. Раєвським. Сумарна площа розкопаної частини складає 235 м². У 1972 р. охоронні археологічні роботи здійснювались під керівництвом Е.І. Діаманта.

В результаті археологічних досліджень були відкриті залишки будівель, господарських ям, вогнищ. Також зафіксовані водостік, кам'яні мощення вулиць та дворів. Виявлені фрагменти амфор (в тому числі з клеймами), чорнолакового, гончарного сіроглиняного та ліпного посуду, керамічні грузила, пряслиця, залізні знаряддя праці та цвяхи, бронзові прикраси, вироби з свинцю, монети, керамічні алтарики. До найбільш яскравих знахідок відноситься теракотова статуетка (протома) Кори-Персефони, що датується

останньою чвертю V – початком IV ст. до н.е. Також слід відзначити, що при дослідженні залишків одного з будинків було виявлено клад з 13 мідних монет, які випускала Ольвія в першій половині IV ст. до н.е. Вивчення кісток тварин дозволило встановити, що мешканці поселення переважно розводили велику рогату худобу та коней, і значно менше – дрібну рогату худобу. Знахідки кісток свиней нечисленні. Знахідки риболовецьких гачків та грузил вказують на заняття рибальством.

Аналіз археологічних матеріалів дозволяє виділити три етапи існування життя на поселенні. На першому етапі (друга половина – кінець V ст. до н.е.) жителі поселення мешкали в землянках з внутрішнім облицюванням стін сирцево-кам'яними кладками. Господарське призначення мали невеликі будівлі з сирцевими стінами, трохи заглиблені в землю. Для другого етапу (кінець IV – початок III ст. до н.е.) притаманні великі будинки, нижня частина стін яких зводилась з каміння-вапняку, а верхня – з сирцевої цегли. Повністю було досліджено прямокутну в плані споруду, площа якої складала близько 50–60 м².

Окремі археологічні знахідки відносяться до римської епохи та датуються в інтервалі між кінцем I ст. до н.е. та серединою III ст. н.е. (третій етап). Будівельні залишки цього періоду залягали дуже близько до сучасної денної поверхні (на глибині 0,4 м) і були зруйновані в результаті господарської діяльності кінця XIX – першої половини XX ст. До римського часу відносяться залишки мощення плитами та галькою, глиняний майданчик, на краю якого зафіксовано кладку з гальки.

GPS координати північної частини поселення: 46.55621, 30.77074 (46°33'22"N, 30°46'15"E).

Поселення античного часу «Жевахова гора» (археологічна пам'ятка місцевого значення за рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів № 381 від 27.07.1971 р. та № 241 від 21.06.1988 р.).

Поселення знаходиться в північній частині Одеської бухти, на височині (на висоті 40 м над рівнем моря), що нині розділяє Хаджибейський та

Куяльницький лимани, на відстані близько 750 м від сучасного морського берега. Воно займає південну та південно-східну частину плато. Північна та центральна частини поселення зруйновані сучасним кар'єром з видобутку глини, а края частини, що збереглась піддається значним зсувним руйнуванням. Розміри збереженої частини поселення складають приблизно 200 x 100 м.

Випадкові знахідки, здійсненні при плануванні Жевахової гори, відзначив Е.Р. Штерн ще у 1904 р., проте перші археологічні розвідки на цій території були здійснені лише у 1940 р. Під керівництвом М.С. Синицина розвідувальні роботи відбувались також у 1946, 1947, 1950 рр. В результаті були зібрані численні фрагменти керамічних посудин різних археологічних культур, котрі вказують на те, що частину плато Жевахової гори, що зараз зруйнована, було заселено починаючи від епохи пізньої бронзи і до пізньоримського часу.

В 1966 р. розвідки на плато Жевахової гори проводили співробітники Одеського археологічного музею Н.М. Андрусіна та Ю.Д. Слезовський. У 1968, 1970, 1973, 1975–1980 рр. розкопки в північній та східній частинах поселення на Жеваховій горі здійснювала археологічна експедиція цього музею під керівництвом Е.І. Діаманта. В результаті цих робіт було встановлено, що потужність культурного шару становить 1 – 1,5 м. Були виявлені залишки кам'яних споруд, землянки, господарські (зернові) ями. Можна виділити два періоди забудови античного поселення. Для першого етапу, що починається на рубежі V–IV ст. до н.е. притаманні прямокутні або квадратні в плані однокамерні та двокамерні землянки з глинобитною підлогою. Найбільша мала площу 18,5 м². На стінах землянок зафіксовані сліди глиняної обмазки. В одній з землянок зачищено двокамерну куполоподібну піч та нішу, що мала господарське призначення. На другому етапі (кінець IV – початок III ст. до н.е.) землянки продовжують існувати, проте починається зведення будівель з сирцевої цегли та тесаних вапнякових блоків. В цих приміщеннях підлога також була глинобитною.

В результаті розкопок Е.І. Діаманта в фонди Одеського археологічного музею надійшли численні матеріали: фрагменти та археологічно цілі амфори, уламки чорнолакових, червонофігурних, гончарних та ліпних кухонних посудин, рибальські грузила, кам'яні зернотерки. Надзвичайно рідкісною знахідкою є фрагментована свинцева пластина з прокресленим на її поверхні в п'ять рядків написом на давньогрецькій мові. Після перекладу фахівці дійшли до висновку, що ця пластина – лист, адресований Протагору, чиє ім'я зазначено на початку тексту. За характером накреслення літер вона була датована V – початком IV ст. до н.е.

Ймовірно, з поселенням на Жеваховій горі пов'язаний курганний могильник, який розташовувався вздовж північно-східного краю плато, над Куяльницьким лиманом.

У 2006 р. розкопки в південній частині поселення здійснював А.О. Добролюбський. Зараз недослідженими залишаються західна і, частково, південні частини поселення.

GPS координати південно-західної частини поселення: 46.5422, 30.73362 (46°32'32"N, 30°44'1"E); південної частини: 46.54213, 30.73523 (46°32'32"N, 30°44'7"E).

Поселення античного часу «Шкодова гора» (археологічна пам'ятка місцевого значення за рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів № 652 від 25.12.1984 р.).

Поселення розташовано на плато Шкодової гори, на правому березі Хаджибейського лиману. За інформацією, наведеною М.С. Синициним, що відкрив об'єкт у 1949 р., воно знаходиться поруч з другою зупинкою трамваю № 20, на захід від зрошуваних полів, нагородах. Його площа становить 250 x 100 м. Археологічні розкопки цього об'єкту не здійснювались. Підйомний матеріал, виявлений під час розвідки, представлений уламками ліпних посудин і амфор, що відносяться до епохи пізньої архаїки (VI – V ст. до н.е.).

GPS координати центральної частини поселення: 46.53747, 30.67548 (46°32'15"N, 30°40'32"E).

Поселення багатощарове «Слобідка» (археологічна пам'ятка місцевого значення за рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів № 652 від 25.12.1984 р.).

Двошарове поселення Слобідка знаходиться в однойменному районі міста, на початку вул. Червоноармейська (колишня вул. Сталіна). У 1940 р. під час будівельних робіт були знайдені численні фрагменти ліпних посудин та два цілих екземпляри. У 1948 р. М.С. Синицин оглянув місце знахідки та здійснив археологічні розвідки місцевості навколо нього. Він зібрав уламки амфор, ліпних, чорнолакових та червоно лакових посудин. Цей матеріал відноситься до двох хронологічних періодів елліністичної епохи (IV – III ст. до н.е.) та римського часу (перші століття н.е.).

В результаті цих археологічних розвідок вчений встановив, що на похилому схилі балки, розташованому від початку вул. Сталіна (сучасна вул. Червоноармейська) до струмка, що колись протікав вздовж вул. Балківської, знаходиться поселення. Воно було витягнуте з заходу на схід на 100 – 150 м та займало територію від суконної фабрики, яка існувала на момент розвідок, до вул. Балківської. Зараз ця частина міста обмежена з півночі вул. Червоноармейською, з заходу – вул. Ширшова, зі сходу – вул. Балківською, з півдня – Західним 2-м провулком.

М.С. Синицин зазначив, що південно-східна частина поселення була сильно зруйнована в XIX ст. в результаті діяльності цегляного заводу. В зрізах котловану вчений дослідив культурні нашарування, потужність яких сягала 0,5 м. Зараз територія цієї археологічної пам'ятки знаходиться під міською забудовою. Через центральну частину поселення Слобідка за віссю південний захід – північний схід проходить залізнична колія.

GPS координати центральної частини поселення: 46.49252, 30.71075 (46°29'33"N, 30°42'39"E).

Поселення античного часу «Молдованка» - археологічна пам'ятка місцевого значення за рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів № 652 від 25.12.1984 р. В тексті додатку до цього рішення вказано, що воно

було виявлено у 1950 р. М.С. Синициним. Також зазначено, що поселення знаходиться на мисі, обмеженому з півдня вул. Фрунзе (суч. вул. Балківською), зі сходу – парком «Перемога» (суч. парк «Дюківський сад»), з півночі – вул. Ачканових (суч. вул. М. Грушевського).

Натомість сам М.С. Синицин писав, що поселення античного часу знаходиться на схилі балки, що відокремлює місто від саду Перемоги. На думку дослідників, котрі займалися вивченням археологічних п'яток м. Одеси, поселення «Молдаванка» розташовується на схід від парку «Дюківський сад», на мисі протилежного, східного берега широкої балки, вздовж якої тепер проходить вул. Балківська. Ймовірно, ця пам'ятка могла займати територію, яка зараз опинилась під щільною міською забудовою. Лише її південно-західна частина знаходиться під невеликим за площею сквером. З заходу територія цієї археологічної пам'ятки обмежена вул. Балківською, з півдня – вул. Градоначальницькою, а зі сходу – вул. Дюківською. GPS координати центральної частини поселення: 46.48122, 30.70973 (46°28'52"N, 30°42'35"E).

Слід зазначити, що масштабні археологічні розкопки на території парку «Дюківський сад» та в його окрузі не здійснювались, а поселення античної епохи було локалізовано М.С. Синициним після розвідок та збору підйомного матеріалу, який представлений фрагментами амфорної тари та чорнолакової кераміки. Вивчення цих знахідок дозволило датувати поселення IV–III ст. до н.е.

У 2020 р. в південній частині парку, на ділянці, розташованій за адресою вул. Розкидайлівська, 66, здійснювались археологічні розвідки з шурфуванням. На території, площею 0,3234 га, було закладено чотири шурфи розміром 2x2 м. GPS координати шурфів: 46°28.80738'N, 30°42.2478'E; 46°28.81272'N, 30°42.2469'E; 46°28.8096'N, 30°42.18354'E; 46°28.80984'N, 30°42.18012'E.

В результаті досліджень ознак культурного шару не виявлено, проте в перевідкладених нашаруваннях зафіксовані фрагменти амфорної тари античної епохи та уламки ліпних посудин бронзового віку. Крім того, в одному з шурфів простежені неушкоджені відкладення, які містили знахідки, що

відносяться до пізнього палеоліту – відщеп та дрібна пластинка, виготовлені з кременю. Виявлені археологічні матеріали дозволяють зробити припущення про існування в південній частині парку «Дюківський сад» багатошарового поселення, яке займало мис західного берега широкої водоносної балки.

Поселення та некрополь античного часу «Приморський бульвар» (археологічна пам'ятка місцевого значення за рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів № 381 від 27.07.1971 р. та № 241 від 21.06.1988 р.).

Поселення знаходиться в історичній частині м. Одеса, на території сучасного Приморського бульвару. Воно займає верхню терасу корінного морського берега, в південно-західній частині Одеського заливу, на висоті близько 40 м над сучасним рівнем моря. Пам'ятка витягнута вздовж берегової лінії з південного заходу на північний схід на 500 м. Зі сходу поселення обмежене крутим береговим урвищем, з північного сходу та південного заходу – глибокими природними балками, вздовж яких нині слідує вул. Гавана, Військовий, Польський та Деволановський спуски.

З заходу від поселення, на відстані 300 м від урвища розташовувався пов'язаний з ним могильник, на місці якого нині знаходиться Театральна площа. В першій половині XIX ст., під час будівельних робіт на території, яка нині обмежена Приморським бульваром та провул. Чайковського, були відкриті поховання, що супроводжувались чорнолаковими, червонофігурними посудинами та амфорами з клеймами, прикраси с бронзи, міді, фаянсу, скла. Ці знахідки привернули увагу спочатку І.П. Бларамберга, а згодом – І.О. Стемповського. Вони дозволили зробити припущення дослідникам про існування на місці Одеси стародавнього грецького поселення. Також фіксувались археологічні знахідки під час земляних робіт, пов'язаних з благоустроєм Приморського бульвару.

Проте перші археологічні дослідження пам'ятки були здійснені лише в 1976 р., коли під керівництвом Е.І. Діаманта співробітниками Одеського археологічного музею проводились охоронні розкопки. Вздовж верхнього плато Приморського бульвару (від пам'ятника О.С. Пушкіна до пам'ятника

дюку де Рішельє) закладено траншею, завдовжки 250 м та завширшки 1,5 м, а біля сучасного готелю «Лондонський» – шурф (5 x 1 м). Вони продемонстрували наявність культурного шару античного часу, який залягав на глибині від 2 до 3 м від рівня сучасної денної поверхні. Археологічні знахідки представлені фрагментами ліпного посуду та амфорної тари рубежу V–IV – першої половини IV ст. до н.е.

В середині 80-х рр. XX ст. співробітниками Одеського археологічного музею здійснювався археологічний нагляд над будівельними роботами поблизу готелю «Лондонський», під час яких було відкрито кладку античного часу.

Під час прийняття поселення під державну охорону вважалось, що територія пам'ятки обмежується лише ділянкою Приморського бульвару (від приміщення, в якому нині розташовується Одеська міська рада до потомкінських сходів). Проте подальші археологічні дослідження дозволили встановити, що вона простягається на північ – до Воронцовського палацу.

У 1995 р. А.О. Добролюбський розбив шурф в сквері поблизу Оперного театру. В заповненні, в перевідкладених нашаруваннях виявлені уламки чорнолакової кераміки. У 1996–1998 рр. він заклав два шурфи поблизу Воронцовського палацу, в одному з яких виявлені знахідки пізньоархаїчного часу (середини VI – початку V ст. до н.е.). Невеликий розкоп А.О. Добролюбський розбив між Воронцовським палацом та початком Приморського бульвару у 2004 р. В результаті робіт зафіксовані нижні рівні господарських ям VI–V ст. до н.е., верхні частини яких були повністю зруйновані при будівельних роботах Нового часу.

У 2005 р. в районі Воронцовського палацу співробітниками відділу археології Північно-Західного Причорномор'я під керівництвом Т.Л. Самойлової здійснювались охоронні археологічні роботи. Ознак культурного шару в цих шурфах виявлено не було. Шурфування були проведені і з заходу від урвища, у його підніжжя – в 2005 р. на території

Лунного парку (суч. Грецький парк), а в 2016 р. – Стамбульського парку. Одиначні знахідки зафіксовані лише у Грецькому парку.

У 2008 р. відбувалась реконструкція Приморського бульвару. Цим роботам передували археологічні дослідження, які здійснювались співробітниками Одеського археологічного музею НАН України під керівництвом Є.Ф. Редіної. Загалом на території бульвару закладено шість шурфів, три з яких в процесі розкопок були об'єднані в один розкоп. Частину останнього, після завершення археологічних робіт, було музеєфіковано – відкриті залишки реставровано, борта розкопа укріплені, а над ним встановлено метало-скляну конструкцію.

Розкоп розташовується на центральній алеї бульвару, навпроти службового входу до готелю «Лондонський». В його південній частині виявлено частину рову, котрий, ймовірно, пов'язаний з турецькою фортецею Хаджибей. Культурні нашарування античного часу, частково пошкоджені під час попередніх робіт з благоустрою Приморського бульвару, зафіксовані на глибині 1 м від рівня сучасної денної поверхні. Під час досліджень на розкопі були виявлені залишки стін – дворядні кладки, що збереглись на висоту 0,34–0,5 м. Вони зведені з необробленого каміння – вапняка-черепашника. Простежений підлога приміщення, на якому знаходилась пічка. Конструкція останньої складалась з обмазаної глиною підпечної ями, поверх якої було укладено пласке каміння (черепашник та гальки). Над ними зафіксовані вертикально встановлені невеликі за розмірами пласкі кам'яні плити.

Також простежено 9 ям, більшість з яких були господарськими. Одна яма мала культове призначення. Її нижня частина, вздовж окружності була облицьована підтесаним камінням. В заповненні ями виявлені кістки різних тварин й два олтаря, виготовлених з вапняка-черепашника.

Два шурфи були розбиті неподалік від будівлі Міської ради, на проїзній частині Приморського бульвару. Їх дослідження було обмежено розчисткою водоводу ХІХ ст. Ще один шурф закладено в північно-західній частині бульвару, на куті будинку Приморський бульвар, 1. В результаті робіт

встановлено, що культурний шар на цій ділянці було повністю зруйновано під час будівельних робіт Нового та Новітнього часу. Разом з тим, вдалось частково дослідити дві господарські ями.

Численні археологічні матеріали, виявлені під час археологічних досліджень 2008 р., відносяться до різних історичних епох – від пізньокласичного до пізньоелліністичного періодів. Серед них превалює гончарний посуд: тарний (амфори), кухонний, столовий. Остання категорія матеріалів відрізняється різноманіттям форм. Також численні фрагменти ліпних посудин. Крім того зафіксовані уламки побутової (лутерії) та будівельної (черепиця) кераміки. Індивідуальні знахідки представлені кістяним та бронзовими наконечниками стріл, свинцевою ворваркою, ліпним пряслицем, кам'яними грузилами та пробками.

Отже, можна виділити два етапи існування поселення на Приморському бульварі, яке дослідники відносять до хори давньогрецького поліса Ольвії. На першому етапі (з кінця VI по першу половину V ст. до н.е.) поселення було зосереджене в північній частині бульвару (біля Воронцовського палацу). З кінця V ст. до н.е. відбувається заселення всієї території сучасного Приморського бульвару. Активне життя тривало до першої половини III ст. до н.е. Нечисленні археологічні знахідки вказують на те, що остаточно мешканці залишають поселення наприкінці III ст. до н.е. або на початку II ст. до н.е.

GPS координати північної частини поселення: 46.48964, 30.73926 (46°29'23"N, 30°44'21"E); південної частини: 46.48614, 30.74353 (46°29'10"N, 30°44'37"E); музеєфікованого розкопу: 46.48706, 30.74264 (46°29'13"N, 30°44'34"E).

GPS координати центральної частини некрополя: 46.48551, 30.74231 (46°29'8"N, 30°44'32"E).

Курганна група на території колишнього Другого єврейського кладовища (археологічна пам'ятка місцевого значення за рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів № 652 від 25.12.1984 р.).

На «Плані міста Одеси, гравірованому в Військово-топографічному депо. 1854 р.» позначено 6 курганів на території, яку в подальшому було відведено під Друге християнське кладовище. Курганні насипи було знівельовано без дослідження під час освоєння ділянки кладовища. Ще один курган розташовувався східніше – в північній частині Другого (Нового) єврейського цвинтаря, який в 1970-ті рр. було зруйновано, а на його місці розбито «Артилерійський парк». Ймовірно, в цей час було знівельовано й курганний насип. Парк обмежено зі сходу – Люстдорфською дорогою, з півночі – вул. Артилерійською, зі сходу – вул. Краснова, а з півдня – Південною виправною колонією (№ 51). В південній частині парку, навпроти приміщень останньої знаходиться курган № 1. Він зберігся на висоту близько 1,5 м, а його діаметр складає 50 м. Поверхня кургану задернована, частково поросла деревами та кущами, вкрита побутовим сміттям.

За 20 м на схід від цього археологічного об'єкту, в південно-східній частині «Артилерійського парку», на захід від вул. Краснова, знаходиться курган № 2. Він зберігся на висоту близько 0,8 м, а його діаметр дорівнює 33 м. Його поверхня задернована, частково поросла деревами. Південна пола кургану підрізана, через нею прокладено паркову доріжку, а через північну проходить тропа.

GPS координати вершини кургану № 1: 46.44864, 30.73135 (46°26'55"N, 30°43'53"E).

GPS координати вершини кургану № 2: 46.44866, 30.73219 (46°26'55"N, 30°43'56"E).

Поселення античного часу «Чорноморка І» (археологічна пам'ятка місцевого значення археологічна пам'ятка місцевого значення за рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів № 652 від 25.12.1984 р.).

Поселення розташовано на південній околиці с. Чорноморка, навпроти (на північний схід) від дитячого санаторію «Люстдорф» (колишній санаторій ім. Н.К. Крупської). Як зазначав М.С. Синицин, котрий відкрив поселення, воно займає мис на морському узбережжі та має форму рівнобічного

трикутника, ребра якого мають довжину 750 м, а вершина – обернена до моря. З півночі і півдня поселення обмежене двома балками, що з'єднуються своїми гирлами і утворюють низину, що переходить у пляж. Балки розходяться. Одна своєю вершиною спрямована на захід, інша – на північний захід. Зараз цей «трикутник» знаходиться між вул. Зої Космодем'янської на півночі та вул. Красива – на сході.

Об'єкт було відкрито у 1941 р. під час археологічних розвідок. Велика кількість підйомного матеріалу зібрана на північних та південних схилах балок. У 1945–1946 рр. на ньому здійснювались невеликі за обсягом розкопки під керівництвом М.С. Синицина. В ході цих робіт були виявлені залишки кам'яної будівлі, що були сильно пошкоджені під час господарчої діяльності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідник відзначив, що культурні нашарування також переміщені, поруйновані. В результаті археологічних досліджень знайдені фрагменти амфорної тари, сіроглиняного та червоноглиняного посуду, проте в керамічному комплексі переважають уламки ліпних посудин. Ці знахідки дозволяють виділити два етапи існування поселення – елліністичний (IV–III ст. до н.е.) та пізньоримський (перші століття н.е.).

GPS координати центральної частини поселення: 46.34777, 30.69665 (46°20'52"N, 30°41'48"E).

Поруч з поселенням Чорноморка I, на території, розташованій на північ від сучасного санаторію «Люстдорф», знаходився курганний могильник, який можна було розгледіти ще наприкінці ХІХ ст. Внаслідок господарчих робіт курганні насипи було знівельовано і на сьогодні він візуально не простежується.

Багатошарове поселення «Аркадія» (археологічна пам'ятка місцевого значення за рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів № 652 від 25.12.1984 р.) знаходиться у однойменному районі м. Одеси, на правому березі балки, яка впадає у Чорне море. Воно було відкрито М.С. Раєвським. У 1947 р. під час будівельних робіт на території, відведеної співробітникам Одеського

державного університету, виявлені кладки стін, зведені з необробленого каміння. Необхідно відзначити, що будівельні залишки залягали безпосередньо під поверхнею. Культурний шар, в якому вони зафіксовані, містив фрагменти керамічних посудин, притаманних для черняхівської археологічної культури (III–IV ст. н.е.). Крім того на цій території були зібрані уламки ліпного посуду, котрі О.О. Кривцова-Гракова пов'язала з сабатинівською культурою, що відноситься до епохи пізньої бронзи (XV–XIII ст. до н.е.). Археологічні розкопки цієї пам'ятки також не здійснювались.

Зараз територія поселення «Аркадія», яку витягнуте з північного заходу на південний схід, знаходиться під забудовою. З півночі вона обмежена балкою, вздовж якої проходить вул. Генуезська, з заходу – вул. Посмітного, з південного заходу – Аркадієвським провулком, з південного сходу – Морехідним провулком, зі сходу – Морським 2-м провулком.

GPS координати західної частини поселення: 46.42856, 30.76118 (46°25'43"N, 30°45'40"E); східної частини: 46.42582, 30.76246 (46°25'33"N, 30°45'45"E).

Крім того, на території м. Одеса відомі археологічні об'єкти, котрі не було взято під державну охорону. Археологічні розкопки на них не здійснювались, а обстеження обмежувалось лише візуальними розвідками, які здійснював М.С. Синицин після Другої світової війни.

Поселення біля **16-ї станції Великого Фонтану** було відкрито М.С. Синициним у 1951 р. Воно розташовується на високому рівному місці, на південь від балки, що перетинає Великий Фонтан з заходу на схід. Дослідник відзначив, що поселення доволі велике за площиною, проте розташовується неглибоко від сучасної денної поверхні, в наслідок чого його було сильно пошкоджено в результаті господарської діяльності. Підйомний матеріал (уламки гончарного та ліпного посуду) дозволяє пов'язати його з черняхівською археологічною культурою та датувати пізньоримським часом. Зараз територія, на якій знаходиться поселення, забудовано. Його територія обмежується на півночі вул. Сергія Ейзенштейна, на заході – вул.

М. Гумільова та перетином вул. Художника Федорова й М. Демченко, на півдні – вул. Академіка Вільямса, на сході – будівлями і парками санаторного комплексу.

GPS координати центральної частини поселення: 46.38388, 30.74445 (46°23'2"N, 30°44'40"E).

Ще одне поселення пізньоримського часу було відкрито М.С. Синициним на крутому схилі на початку вул. Комсомольська (суч. вул. Старопортофранківська), **біля Херсонського скверу**. Під час археологічних розвідок були зібрані численні фрагменти черняхівської сіроглиняної кераміки. Територія цього археологічного об'єкту активно забудовується починаючи з ХІХ ст., внаслідок чого він зазнав значної руйнації.

GPS координати центральної частини поселення: 46.49493, 30.7205 (46°29'42"N, 30°43'14"E).

До черняхівської археологічної культури також відносять поселення, локалізоване М.С. Синициним поблизу **с. Крива Балка** (зараз район Одеси), **поруч з колишнім цегляним заводом**. Воно знаходиться на східному схилі широкої балки, що слідує на північ від будинків. На дні балки, біля джерела питної води були зафіксовані уламки сіроглиняних посудин. На момент обстеження територія поселення була задернована, поросла рідким чагарником та деревами. Вона використовується в якості стихійного звалища для побутового та будівельного сміття. GPS координати центральної частини поселення: 46.50685, 30.69081 (46°30'25"N, 30°41'27"E).

На протилежному схилі балки М.С. Синицин відкрив невелике за площею поселення епохи бронзи. Дослідник виявив залишки будівель – кладки, зведенні з необробленого каміння. Підйомний матеріал представлений ліпною керамікою та кременевим знаряддям праці – скребком. GPS координати центральної частини поселення: 46.50666, 30.68544 (46°30'24"N, 30°41'8"E).

Біля Кривої Балки було відкрито ще один археологічний об'єкт – поселення античної епохи. Він розташовується на високому плато, праворуч від гирла балки, що пересікає територію колишнього однойменного села, при впадінні її в балку, яка тягнеться з півночі на південь від території колишнього цегляного заводу. За даними М.С. Синицина площа розповсюдження підйомного матеріалу складала 2–3 га. Зараз більша частина території поселення знаходиться під забудовою (між вулицями Озерна, Вапняна, генерала Гудовича). GPS координати центральної частини поселення: 46.50321, 30.693473 (46°30'12"N, 30°41'37"E).

Поселення черняхівської культури розташовувалось на території **парка ім. Т.Г. Шевченко**. Проте цей археологічний об'єкт був повністю зруйнований під час будівельних робіт, пов'язаних з зведенням стадіону «Чорноморець».

На території м. Одеси були зафіксовані й окремі археологічні знахідки, серед яких на особливу увагу заслуговує мармурова плита з написом-присвяченням Ахіллу Понтарху, яку датують II ст. н.е. Вона була виявлена на початку XX ст. при перебудові будинку в районі **Картамишевського провулка** біля Водяної Балки. Ця надзвичайно рідкісна знахідка може свідчити про існування в римську епоху в цьому районі м. Одеси святилища Ахілла Понтарха або поселення, де вшановували це божество. Зараз плита з написом зберігається в фондах Одеського археологічного музею НАНУ.

Слід відзначити, що на території, яка безпосередньо прилягає до м. Одеси, проте не входить до його сучасних меж, розташовано ще кілька археологічних пам'яток місцевого значення. Вони були прийняті під державну охорону рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів № 652 від 25.12.1984 р.

Так, на захід від Одеси, на правому березі балки, на землях інституту виноградарства та виноробства ім. В.Є. Таїрова, котрі знаходяться на північ від с. Сухий Лиман, розташоване **багатошарове поселення «Сухий лиман»**.

Його відкрили наукові співробітники Одеського історико-археологічного музею під час археологічних розвідок у 1927 р. В результаті цих робіт було зібрано виразний підйомний матеріал (уламки ліпного посуду та амфор), що дозволив датувати поселення III ст. до н.е. У 1946 р., під час господарчих робіт на території поселення «Сухий лиман» відкрито залишки кам'яної будівлі. У 1973 р. на пам'ятці здійснювала візуальні розвідки експедиція Одеського державного університету, в результаті чого, окрім фрагментів кераміки античного часу, також були виявлені уламки ліпного посуду епохи бронзи. Поодинокі знахідки зафіксовані у 1979 р. співробітниками Інституту археології АН УРСР під час розвідок Ізмаїльської експедиції.

З сучасним районом Чорноморка (південна частина Одеси) з півночі межує **поселення античного часу Чорноморка II**, яке знаходиться на землях, які раніше займав колгоспний сад. Об'єкт було відкрито у 1946 р. під час археологічних розвідок. Його площа, визначена за розповсюдженням підйомного археологічного матеріалу, становить 150 x 100 м. Знахідки представлені фрагментами двоствольних та профільованих ручок амфор, уламками ліпного посуду. Аналіз керамічної тари дозволяє віднести поселення до римського часу (перших століть н.е.).

На північ від поселення Чорноморка II, між 11 та 12 станціями Люстдорфської дороги знаходиться **курганна група**. Могильник розташований на високому плато, приблизно за 170 м на північ від трамвайної колії. Він складався з трьох курганів, один з яких був повністю розкопаний у 1957 р. археологічною експедицією Одеського державного університету. Він містив поховання різних епох – від доби бронзи до перших століть нашої ери. Зараз територія могильника активно забудовується.

Ще один **курган** відомий біля північної межі Одеси – на території Латовського (Котовського) кладовища, яке розташоване поруч з Об'їзною дорогою.

На північному заході Одеса межує з с. Усатове, на території та в околицях якого відомо кілька археологічних пам'яток, що відносяться до різних хронологічних періодів. На північному березі балки, що перетинає село, розташовується поселення античної епохи (IV–III ст. до н.е.). На березі балки, біля струмка, знаходиться поселення римського часу (перші століття н.е.). За 0,3 км на південь від села, на території, яку займає кладовище, виявлено пізньопалеолітичне поселення. Між с. Усатове та колишнім с. Великий Куяльник (нині ця територія знаходиться в межах Одеси), на плато Шкодової гори, що на західному березі Хаджибейського лиману, відкрито та досліджено еталонну пам'ятку усатівської культури – городище Усатове–Великий Куяльник (середина IV – початок III тисячоліть до н.е.). Курганні могильники, пов'язані з цією археологічною культурою, активно досліджувались у 20-ті – 80-ті рр. минулого століття. Один з могильників знаходиться у селі, біля церкви, а інший – на південно-східній околиці села, на території кладовища. Два безкурганні могильники, що датуються кінцем III – початком II тисячоліть до н.е., відомі на східній околиці села.

Отже, на території міста м. Одеса було локалізовано 16 археологічних об'єктів, з яких 10 було надано статус пам'ятки місцевого значення. Переважно вони представлені поселеннями (15 об'єктів). Також в межах міста відома курганна група, на території колишнього 2-го Єврейського кладовища. Частина поселень пов'язана з черняхівською археологічною культурою та датується другою половиною III – кінцем IV ст. н.е. – Аркадія, Кисельове, поселення біля колишнього цегляного заводу в Кривій Балці, біля Херсонського скверу, на 16-й станції Великого Фонтану. Не менш численні поселення класичного-елліністичного часу (V – III ст. до н.е.) – Лузанівка, Чорноморка I, Молдованка, поселення на Жеваховій горі, Шкодовій горі. Одне поселення, розташоване біля Кривої Балки можна віднести до бронзового віку. Відомі і багат шарові поселення, на яких зафіксовані археологічні знахідки кількох історичних епох (Слобідка, Дюківський сад). Окремо слід відзначити

поселення «Приморський бульвар (кінець VI – рубіж III / II ст. до н.е.), поруч з яким розташований пов'язаний з ним некрополь.

На території, що прилягає до Одеси, проте не входить до меж міста, відомо 4 археологічні пам'ятки місцевого значення. Це багатощарове поселення біля Сухого Лиману, поселення античного часу Чорноморка II, курганна група між 11 та 12 станціями Люстдорфської дороги й окремих курган на території Латовського кладовища. На особливу увагу заслуговує комплекс археологічних об'єктів різних культур та хронологічних груп, котрий розташовується між м. Одеса та с. Усатове.

Слід відзначити, що на більшості пам'яток повноцінні розкопки не здійснювались, а археологічні дослідження обмежувались розвідками, тому їх межі визначалися лише приблизно – за площею розповсюдження підйомного археологічного матеріалу. Під час візуального обстеження було встановлено, що поселення пошкоджені в наслідок господарчої та будівельної діяльності.

3.2. Історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, об'єкти природно-заповідного фонду парки

Об'єкти природно-заповідного фонду на території міста представлені пам'ятками садово-паркового мистецтва, пам'ятками природи та іншими об'єктами.

Об'єкти природно-заповідного фонду представлені природними територіями та штучно створеними об'єктами. В місті Одесі взято під охорону 46 територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Серед них 3 – загальнодержавного значення (Одеські катакомби, Ботанічний сад Одеського національного університету та Одеський зоологічний парк), всі інші – місцевого значення. До об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення, що знаходяться на території Одеси належать: 31 пам'ятка природи та 12 парків – пам'яток садово-паркового мистецтва.

Загальна площа природно-заповідного фонду складає близько 216 га.

До території природно-заповідного фонду на території міста Одеси належать:

I. Ботанічні сади:

Ботанічний сад Одеського національного університету, площа складає – 16,00 га. Оголошений постановою Ради Міністрів Української РСР від 22.07.1983 № 311. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Французький бульвар, 48/50, 87. Користувач, у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова.

Імператорський Новоросійський університет було засновано 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею. Створення університетського Ботанічного саду розпочалося 1867 р., коли перші 70 видів рослин, що були тоді придбані, зберігалися у приватній теплиці під наглядом колективу кафедри ботаніки. Зараз Ботанічний сад загальнодержавного значення ім. академіка В. І. Липського Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова є базою підготовки студентів біологічних напрямків для ряду вищих навчальних закладів Одеси, Херсону та Миколаєву. На двох територіях саду зберігається колекційний фонд рослин, який постійно розвивається і забезпечує навчальний процес.

Колекційний фонд рослин Ботанічного саду зберігається на території двох дендрологічних парків та в теплицях загальною площею 2400 м². Він нараховує 3800 видів та декоративних форм, у тому числі 2 тис. – оранжерейних, 204 види – місцевої флори.

II. Зоологічні парки:

Одеський зоологічний парк, площа складає – 6,50 га. Оголошений постановою Ради Міністрів Української РСР від 22.07.1983 № 311. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Новошпінний ряд, 25. Користувач, у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Управління культури та туризму Одеської міської ради.

У грудні 1927 р. був оголошений конкурс на проєкт зоопарку в Одесі. Відразу три проєкти було прийнято за основу будівництва майбутнього зоопарку. Будівництво зоопарку по Аркадійській дорозі було розпочато в 1929 р. У 1928 р. окружний виконавчий комітет м. Одеси вирішив розмістити на території сучасного дендропарку зоологічний сад. На засіданні, що відбулося 30 квітня 1928 р. за участі професора-зоолога М. Г. Лігнау та керівника товариства «Югоклімат» Г. В. Бейзерта, було затверджено план розміщення нового зоопарку на території Аркадійської балки площею біля 65 га, при цьому планувалося зберегти існуючі споруди дачі Тработті та зелені насадження.

На Першому з'їзді з охорони довкілля у Москві, що проходив з 23 вересня по 1 жовтня 1929 р., був остаточно затверджений проєкт генерального плану будівництва Одеського зоопарку, яке розпочалося в цьому ж році, але зазначений проєкт не був завершений через відсутність належного фінансування.

У 1992 р. Одеський зоологічний парк отримав статус заповідної території загальнодержавного значення й увійшов до складу природно-заповідного фонду України. Колекція тварин Одеського зоопарку включає 252 види тварин і налічує 1560 екземплярів. Серед них 94 види риб, 7 видів амфібій, 39 видів рептилій, 78 види птахів, 33 види ссавців.

Одеський зоологічний парк створений з метою організації екологічної, освітньо-виховної роботи, формування експозиції рідкісних, екзотичних та місцевих тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ розведення її представників в неволі та повернення їх до природного середовища.

Основними завданнями Одеського зоологічного парку є: формування та утримання колекції тварин; збереження і відтворення тварин у неволі, в першу чергу зникаючих, рідкісних, занесених до Червоної Книги України і міжнародних Червоних списків, реінтродукція розведених у неволі видів тварин в природне середовище; проведення науково-дослідних робіт;

проведення навчально-виховної та культурно-освітньої роботи в галузі екології, охорони природи, етології, зоології, мисливського господарства; поширення еколого-освітніх знань; здійснення різноманітних форм культурного обслуговування, створення умов для відпочинку та дозвілля населення при збереженні сприятливих умов утримання тварин тощо.

III. Пам'ятки природи:

Пам'ятка природи національного значення «Одеські катакомби», тип – геологічна, площа складає – 4,67 га. Оголошений розпорядженням Ради Міністрів Української РСР від 07.08.1963 № 1180-Р. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Картамишівська, 27/29. Користувач, у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова.

Пам'ятка природи представляє карстові печери і підземні виробки на глибині близько 15 м, які багаті на захоронення доісторичних тварин.

Одеські катакомби – це лабіринтоподібна мережа підземних ходів на території м. Одеса та її околиць. Переважна частина катакомб це колишні каменярні, де видобували будівельне каміння у першій половині XIX ст. Загальна довжина підземних ходів близько 2,5 тис. км. До системи Одеських катакомб відносяться й інші підземні споруди (підвали, бункери, дренажні тунелі, зливові колектори), а також печери природного походження.

З 1963 р. карстова печера та прилеглі до неї давні гірничі виробки в товщі вапняків охороняються як геологічна пам'ятка природи національного значення.

Пам'ятка природи «Віковий дуб», площа складає – 0,15 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, пров. Матросова, 1/3. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ –

Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Обхват дерева 4,50 м. Висота 28 м. Вік (оціночно) понад 300 років.

Пам'ятка природи «Пушкінський платан», площа складає – 0,01 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Приморський бульвар, 1. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Обхват близько 4 м. Висота близько 30 м. Вік близько 200 років. За легендою, був посаджений О. Пушкіним.

Пам'ятка природи «Суворовський», площа складає – 1,00 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 01.10.1993 № 496-XXI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Героїв Сталінграду, 92-а. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Благодійна організація «Школа ОР-САМЕАХ».

Пам'ятка природи «Акація біла», площа складає – 0,015 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 03.12.1983 № 682, від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, сквер ім. Старостіна. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Пам'ятка природи «Акація біла», площа складає – 0,02 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 01.10.1993 № 496-XXI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, ріг вулиць Старопортофранківської і Розкидайлівської. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Пам'ятка природи «Гінкго більоба», площа складає – 0,02 га.

Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішення виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Пастера, 13. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Державний заклад «Одеська національна ордена дружби народів наукова бібліотека імені М. Горького».

Статус надано для збереження кількох екземплярів реліктового виду – гінкго дволопатеве, посаджених 1930 р.

Пам'ятка природи «Гінкго більоба», площа складає – 0,02 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 03.12.1983 № 682, від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, санаторій «Росія». Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Санаторій «Росія».

Наразі дерево знищене.

Пам'ятка природи «Гінкго більоба», площа складає – 0,02 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 29.12.1979 № 764, від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, сквер ім. Мечникова. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження кількох екземплярів реліктового виду – гінкго дволопатеве.

Пам'ятка природи «Дуб білий», площа складає – 0,02 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 01.10.1993 № 496-XXI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Обсерваторний пров., 6. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Пам'ятка природи «Дуб звичайний (черешчатий)», площа складає – 0,20 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 29.12.1979 № 764, від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Фонтанська дорога, 25. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Благодійний фонд «Дитяче село АСТР».

Пам'ятка природи «Дуб звичайний», площа складає – 0,04 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 01.10.1993 № 496-XXI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Обсерваторний пров., 6. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Пам'ятка природи «Дуб звичайний», площа складає – 0,02 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 01.10.1993 № 496-XXI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Ясна, 4. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – ТОВ «Прімадом».

Пам'ятка природи «Дуб звичайний», площа складає – 0,02 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 01.10.1993 № 496-XXI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Фонтанська дорога, 30/32. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Пам'ятка природи «Кедр річковий», площа складає – 0,02 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 03.12.1983 № 682, від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, санаторій ім. В. П. Чкалова, Французький бульвар, 85. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Державний заклад «Спеціалізований (спеціальний) клінічний санаторій імені В.П. Чкалова».

Статус надано для збереження одного екземпляра кедр річкового.

Пам'ятка природи «Каштан кінський», площа складає – 0,015 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 03.12.1983 № 682, від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Гаванна, 4. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження декоративного дерева – каштану кінського.

Пам'ятка природи «Каштан кінський», площа складає – 0,01 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 29.12.1979 № 764, від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Новосільського, 70. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження декоративного дерева – каштану кінського.

Пам'ятка природи «Липа американська», площа складає – 0,02 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 01.10.1993 № 496-XXI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Отрадна, 3. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Пам'ятка природи «Платан західний», площа складає – 0,02 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 03.12.1983 № 682, від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, сквер ім. Старостіна. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Пам'ятка природи «Платан західний», площа складає – 0,01 га.

Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, сквер Пале-Рояль. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження декоративного дерева – платана західного.

Пам'ятка природи «Платан західний», площа складає – 0,01 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 №234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 №494. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, сквер Пале-Рояль. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження декоративного дерева – платана західного.

Пам'ятка природи «Платан західний», площа складає – 0,01 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Сабанєєв міст, 4. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження декоративного дерева – платана західного.

Пам'ятка природи «Платан західний», площа складає – 0,01 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, сквер Оперного театру.

Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження декоративного дерева – платана західного.

Пам'ятка природи «Платан західний», площа складає – 0,01 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, сквер Оперного театру. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження декоративного дерева – платана західного.

Пам'ятка природи «Платан західний», площа складає – 0,01 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, сквер Оперного театру. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження декоративного дерева – платана західного.

Пам'ятка природи «Софора японська плакуча», площа складає – 0,01 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, сквер Оперного театру. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження групи екзотичних дерев – софори

японської плакучої форми.

Пам'ятка природи «Тис ягідний», площа складає – 0,02 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 01.10.1993 № 496-XXI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Обсерваторний пров., 3. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження рідкісного виду – тису ягідного, занесеного до Червоної книги України.

Пам'ятка природи «Тополя канадська», площа складає – 0,015 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 03.12.1983 № 682, від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Дюківська, 12. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження одного екземпляра екзотичного дерева – тополі канадської.

Пам'ятка природи «Тополя канадська», площа складає – 0,02 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 03.12.1983 № 682, від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Торгова, 17. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження одного екземпляра екзотичного дерева – тополі канадської.

Пам'ятка природи «Тополя чорна», площа складає – 0,20 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 01.10.1993 № 496-XXI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Шампанський пров. (напроти котельної). Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ –

Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Статус надано для збереження одного екземпляра вікового дерева тополі чорної.

Пам'ятка природи «Дуб Лемме», площа складає – 0,011 га. Оголошений рішенням Одеської обласної ради від 24.02.2010 № 1042-V. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Чорноморська, 6. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Пам'ятка природи «Липа Лемме», площа складає – 0,014 га. Оголошений рішенням Одеської обласної ради від 24.02.2010 № 1042-V. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Чорноморська, 4. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

IV. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва:

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Парк ім. Т. Г. Шевченко», площа складає – 44,3597 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493, рішенням Одеської обласної ради від 29.05.2009 № 860-V. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Маразліївська, 1. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Парки Одеси».

У 1795 р. в районі мису Ланжерон існували фортифікаційні укріплення – Одеська фортеця. В центрі фортеці був розташований курган із Андріївським бастіоном. 1811 р. фортеця була реорганізована у карантин, в межах якого було організоване Карантинне кладовище. На планах міста середини XIX ст. район карантину позначений як «Кріпосний сад». Так, згідно із планом архітектора Ф. Боффо від 1840 р., на місці карантину мав бути споруджений парк. Однак сад належав військовому відомству, а не місту, тому ця територія залишалася занедбаною.

Парк був відкритий 7 вересня 1875 р., а 10 вересня офіційно названий Олександрівським, на честь відвідування Одеси російським імператором Олександром II, який власноруч посадив на честь відкриття парку дуб.

У травні 1896 р. прийнято рішення про передачу земель у власність міста. На початку 1900 р., за рішенням міського управління, були розібрані стіни кладовища.

Серед відомих діячів свого часу парк відвідували: Жуковський, Гоголь, Островський, Достоєвський, Чехов, Ахматова. Свого часу у парку побудовано Зелений театр, де виступали Утьосов, Райкін, Тарапунька і Штепсель, П'єха, Водяной.

У 1936 р. тут споруджено Центральний стадіон міста, а в 1954 р. парк перейменували з Олександрівського на парк імені Т. Г. Шевченка.

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Дюківський сад», площа складає – 26,6653 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням Одеської обласної ради від 29.05.2009 № 860-V. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Розкидайлівська, 56. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – ТОВ «Центр "Катюша"».

Парк розташований на трьох рівнях: нижньому – вздовж вул. Балковської, середньому – на самому схилі балки, і верхньому – плоскому. Від головного входу веде алея, що перетворена на сходи із майданчиками, від яких відходять бічні алеї. Внизу, ліворуч від входу, достатньо великий поздовжній ставок (200×50 м) із острівком. Головна алея-сходи веде на центральний майдан із великим кам'яним павільйоном.

Парк був закладений у 1810 р. за наказом А.-Е. Рішельє, як сад його резиденції. На початку свого існування носив назву Рішельєвська дача, Рішельєвський сад, пізніше – Дюківський сад.

1949 р. парк був реконструйований, після чого дістав назву «Парк Перемоги». У 1950-х рр. в парку проводилися обласні сільськогосподарські

виставки. У 1989 р. парк переведений на господарський розрахунок.

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Парк ім. Савицького», площа складає – 19,326 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493, рішенням Одеської обласної ради від 29.05.2015 № 1370-VI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Млинова, 32-б. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Точна дата створення парку не відома. У 1862 р. знаний одеський підприємець Г. Савицький-Воеводський придбав ділянку землі в районі Дальніх Млинів із метою облаштування там саду. Ділянка була відома як «Дача Савицького», там було облаштовано ставок і город, де вирощувалися фрукти та овочі, які постачалися до магазинів міста.

Рішення про облаштування саду Савицького під парк було прийнято у лютому 1950 р. Новозатверджений парк дістав назву «Парк культури та відпочинку ім. Ленінського комсомолу». У 1995 р. парк було обрано як місце розміщення комуністичних пам'ятників. Сюди було зведено більшість пам'ятників комуністичним лідерам міста.

Назву парку на Савицький Парк було змінено рішенням Одеської міської ради від 09.11.2005 № 4858-IV «Про найменування вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території міста Одеси».

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Парк «Міський сад», площа складає – 1,86 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Дерibasівська, 22. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Найстаріший парк міста, закладений Ф. Дерібасом у 1803 р. В листопада 1806 р. парк був переданий на баланс міста. У сквері розташовані: Літній театр Одеської обласної філармонії, павільйон-ротонда, а також низка скульптурних композицій і пам'ятників.

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Гідропарк «Лузанівка», площа складає – 25,77 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493, рішенням Одеської обласної ради від 29.05.2015 № 1370-VI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Миколаївська дорога, 172-а. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест».

Парк в Одесі на узбережжі Одеської затоки, знаходиться в районі Лузанівка між Миколаївською дорогою і береговою лінією. Один з двох парків Суворовського району міста Одеси. Раніше парк носив назву Парк імені Г. І. У гідропарку розташований однойменний пляж «Лузанівка».

Західна частина парку майже позбавлена дерев.

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Дендропарк «Перемоги», площа складає – 48,9205 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493, рішенням Одеської обласної ради від 29.05.2015 № 1370-VI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, просп. Шевченка, 14. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Комунальне підприємство «Міськзелентрест», Комунальне підприємство «Сервісний центр».

Дендропарк Перемоги був закладений у 1960 р. та приурочений до 90-річчя від дня народження Леніна (спочатку носив його ім'я).

У парку висаджено понад 500 видів дерев і чагарників, серед яких кедр ліванський, тис ягідний, гінкго дволопатеве, метасеквоя, скуппія звичайна.

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Дендропарк «Студентський», площа складає – 4,2479 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 03.12.1983 № 682, рішенням Одеської обласної ради від 16.06.2017 № 418-VII. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Левітана, 46-б. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Одеський технікум газової і нафтової промисловості.

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Парк санаторію ім. Чкалова», площа складає – 18,00 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Французький бульвар, 85. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Клінічний санаторій імені В. П. Чкалова.

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Парк інституту ім. В.П. Філатова», площа складає – 6,0945 га. Оголошений рішенням Одеської обласної ради від 14.11.2008 № 667-V. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ м м. Одеса, Французький бульвар, 49/51. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Державна установа «Інститут очних хвороб і тканинної терапії ім. В. П. Філатова» Академії медичних наук України.

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Парк «Аркадія», площа складає – 10,17 га. Оголошений рішенням виконкому Одеської обласної ради депутатів трудящих від 18.05.1972 № 234, рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів від 02.10.1984 № 493, від 01.10.1993 № 496-XXI. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Французький бульвар, 40. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Санаторій «Аркадія».

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Парк санаторію ім. Горького», площа складає – 8,28 га. Оголошений рішенням Одеської обласної

ради від 20.03.2009 № 798-V. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, Фонтанська дорога, 165. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Дочірнє підприємство «Клінічний санаторій ім. Горького» Закритого акціонерного товариства лікувально-оздоровчих закладів профспілок України «Укрпрофоздоровниця».

Парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Юннатський», площа складає – 1,20 га. Оголошений розпорядженням Одеської обласної ради від 02.06.1997 № 18/P-97. Адміністративне розміщення та місцезнаходження об'єкта ПЗФ – м. Одеса, вул. Тіниста, 2. Землекористувач (землевласник), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ – Одеський обласний гуманітарний центр позашкільної освіти та виховання.

3.3. Аналіз зон охорони пам'яток культурної спадщини, що є діючими на час складання історико-архітектурного опорного плану

Науково-проектна документація «Історико-архітектурний опорний план. Проект зон охорони. Визначення меж історичних ареалів м. Одеси» був розроблений Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень у 2007 р та затверджений наказом Міністерства культури і туризму України від 20.06.2008 р. № 728/0/16-08.

Документація складається з пояснювальної записки з додатками та креслень, виконаних у масштабі М 1:10000 (все місто) і М 1:2000 (зони охорони пам'яток). Документація представлена на паперових та електронних носіях. Пояснювальна записка містить узагальнені положення щодо режимів використання зон охорони з зазначенням граничної висоти об'єктів нового будівництва.

На час розроблення зазначеного проекту на обліку перебувала інша кількість пам'яток, частину з яких, відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»

нині знято з державного обліку. Водночас, на облік як пам'ятки культурної спадщини було взято низку об'єктів архітектури.

Зважаючи на викладене та враховуючи вимоги ДБН Б.2.2-3:2012 «Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту» та ДСТУ Б Б.2.2-10:2016 «Склад та зміст науково-проектної документації щодо визначення меж і режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування» документація потребує коригування.

3.4. Загальна характеристика історичних ареалів Одеси

Відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» *історичним ареалом населеного місця* вважається частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку.

Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 318, уточнює визначення історичного ареалу як найбільш освоєної території в минулому і добре збереженої частини території населеного місця, що відрізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини від інших, менш освоєних або погано збережених частин населеного місця.

Історичний ареал є спеціально виділеною у населеному місці територією історико-культурного значення із затвердженими межами, яка фіксується в усіх землевпорядних і містобудівних документах та розглядається як специфічний об'єкт містобудівного проектування.

Межі історичних ареалів проводяться вздовж розпланувальних і природних рубежів, що відокремлюють історичний ареал від решти міських територій на основі комплексних досліджень усєї території історичного населеного місця та його найближчого оточення.

Місто Одеса занесене до Списку історичних населених місць України. Це обумовлює повну або часткову збереженість містом свого історичного ареалу з об'єктами культурної спадщини і пов'язаних з ними розпланування та форми забудови, типових для певних культур або періодів розвитку.

Науково-проектною документацією «Історико-архітектурний опорний план. Проект зон охорони. Визначення меж історичних ареалів м. Одеси» (К., 2007 р.) у м. Одесі визначено два історичні ареали:

- Центральний історичний ареал
- Історичний ареал «Французький бульвар»

Цією науково-проектною документацією здійснюється коригування вищезазначеного історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони. Спираючись на результати обстеження Одеси, що мали на меті моніторинг сучасного стану об'єктів культурної спадщини, збереженості історичної забудови та міської планувальної структури, було прийнято рішення не змінювати кількість встановлених історичних ареалів та їх межі. Таким чином у м. Одесі залишаються два історичні ареали:

Центральний історичний ареал

Межа проходить:

- по вулиці Балківській,
- по вулиці Приморській,
- по межі території порту в межах від Практичної до Карантинної гаваней включно,
- по вулиці Чорноморській,
- по Лермонтовському 2-му провулку,
- по вулиці Семінарській,
- по провулку Пироговському,
- по вулиці Пироговській,
- по вулиці Старосінній
- по вулиці Водопровідній,

- вздовж південної межі парку Преображенський до вулиці Мечникова,
- по вулиці Мясоедівській,
- по межі ділянок №№ 32 і 34 по вул. Мясоедівській навколо комплексу пам'яток до вулиці Б.Хмельницького,
- по вулиці Б.Хмельницького на північний схід до вулиці Мечникова,
- по вулиці Мечникова на північний захід, охоплюючи комплекс пам'яток на розі вул. Прохоровської до вул. Прохоровська,
- по вулиці Прохоровська до вулиці Разумовська,
- по вулиці Разумовська на північний захід,
- далі на північ через Манежний провулок до вулиці Колонтаївська,
- по вулиці Колонтаївська до вулиці Мечникова,
- по вулиці Мечникова,
- по вулиці Десятого квітня,
- по вулиці Дідріхсона, охоплюючи комплекс пам'яток до вул. Композитора Ніщинського,
- по вулиці Композитора Ніщинського,
- по вул. Манежна через Ольгіївський узвіз до вул. Митракова,
- по вул. Митракова і далі на північний схід до вихідної точки.

Історичний ареал «Французький бульвар»:

Межа проходить:

- по вулиці Академічна на північ вздовж південно-східної межі територій будівель санаторію,
- далі вздовж західної межі території Ботанічного саду,
- поміж адміністративних будівель вздовж південної межі території спортивної споруди, оминаючи із заходу будівлю № 26 по Шампанському провулку,
- вздовж Каховського провулку, перетинаючи вулицю Довженка, проспект Гагаріна, вздовж західних меж будівель №№ 1/6, 1/5, 1/3, 1/2 до

- вулиці Семінарської,
- по вулиці Семінарській на схід, перетинаючи вулицю Французький бульвар,
  - вздовж південної межі будівлі спортивного призначення, оминаючи будівлю № 27,
  - далі на південь вздовж схилу з виходом на вулицю Французький бульвар в районі північної межі будівлі № 89,
  - на північ по вулиці Французький бульвар до перетину з вулицею Академічна,
  - на захід – по вулиці Академічна.